A-18432/I

NSV LIIDU AJALUGU

I OSA

TOIMETANUD
A. M. PANKRATOVA

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

SIGNAALEKSEMPLAR

A-18432 II

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

PROF. K. BAZILEVITŠ, PROF. S. BAHRUŠIN, PROF. A. PANKRATOVA, DOTS. A. FOHT

NSV LIIDU AJALUGU

I OSA

PROF. A. PANKRATOVA
TOIMETUSEL

ARHIIVKOGU

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN, 1950

Originaali tiitel:

История СССР. Часть первая
Учпедгиз 1949

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
8736

TARTU
ÜLIKOOL

ARHIIVKOGU

Meie maa kauges minevikus.

I peatükk.

Ürgkogukondlik kord meie maal.

§ 1. Vanim inimühiskond.

Inimühiskonna algus. Esimesed jäljed inimese olemasolust Euroopas kuuluvad väga kaugesse ajastusse, millal siin valitses soe ja niiske kliima. Tihedad igihaljad metsad koosnesid loorberist, pukspuust, jugapuust ja teistest puudest. Metsades ja jõekaldail elasid loomad, kes nüüdisajal on kas välja surnud (ürgelevant, erilist tõugu ninasarvik) või leiduvad ainult lõunamaades (leopard).

Inimesed elasid koos väikeste gruppidena („ürgaegse hordina"). Nende esimesed tööriistad olid algeliselt töödeldud kivid. Üheskoos korjasid nad toiduks tigusid, putukaid, puuvilja ja söödavaid juurikaid. Jahipidamine väiksematele loomadele kandis veel juhuslikku iseloomu. Sooja kliima tõttu ei vajanud inimesed ei erilist peavarju ega kehakatet kaitseks külma vastu.

Aegamisi algas külmenemine. Kliima muutus niiskemaks. Põhjas tekkisid suured jääliustikud, mis laskusid mägedelt alla. Lopsakad metsad taandusid lõunasse. Ühes nendega asus lõunasse muist loomi. Mõned loomad surid välja. Jääliustikud katsid tohutuid maa-alasid.

Inimene õppis kasutama tuld ja jäi elama uutesse, karmimaisse kliimalistesse tingimustesse. Esialgu õppis inimene tuld

ainult hoidma, hiljem aga ka teda saama kuivade puutükkide üksteise vastu hõõrumise või kivist sädemete löömise teel. Tuli soojendas inimest, kaitses teda metsloomade eest ning võimaldas valmistada toitvamat, keedetud liha- ja kalatoitu.

Vanimad inimese asupaigad meie maal on avastatud Kaukaasias ja Krimmis. Koopais Simferopoli lähedal on leitud suur hulk lõhkilöödud loomaluid koos algeliste kiviriistadega.

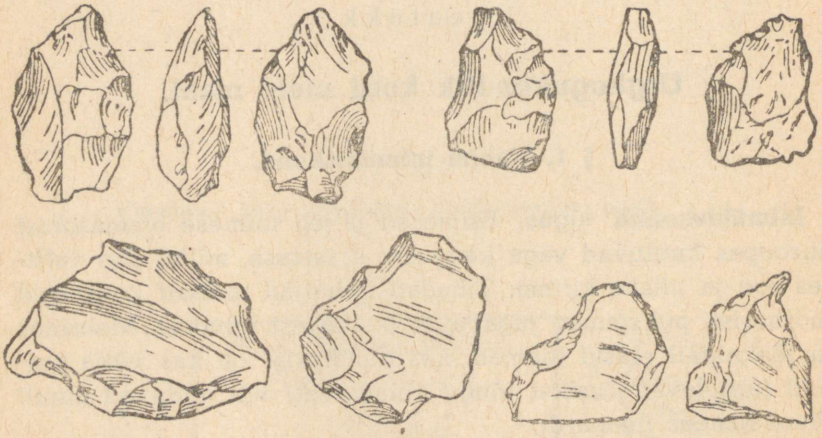

Vanimaid tööriistu NSV Liidus. *Paleoliit. Tööriistad, mis on leitud Krimmis Kiik-Koba koopa alumises kihis.*

Siin olid ürgaegsete küttide asupaigad, kes kasutasid looduslikke koopaid kaitseks metsloomade ja peavarjuks halva ilma eest.

Suurimal jäätumise ajal ulatus võimas jääkate meie maa Euroopa-osas kuni Doni keskjooksuni ja Dnepri alamjooksuni. Siberis oli jäätumine väiksema ulatusega.

Palju kümneid tuhandeid aastaid lasus jääkate meie maal. Aeglaselt toimus jääliustike sulamine. Jääpiir taandus aga järk-järgult põhja poole, jättes vabanenud maa-aladele rändrahnude reastikke.

Jääliustikest vabanenud maapind kujutas endast esmalt tundrat. Sulavete vood moodustasid jõesüsteemid. Niiskuseküllus tõi kaasa taim- ja metskatte arenemise. Steppides, metsades ja veekogude kaldail elutsesid suured metsloomad: mammutid, ninasarvikud, põdrad ja teised põhja- ning polaarloomariigi esindajad. Mägedes ja koopais elutsesid inimese kardetavaimad vaenlased: koopalõvi, koopakaru ja koopahüään.

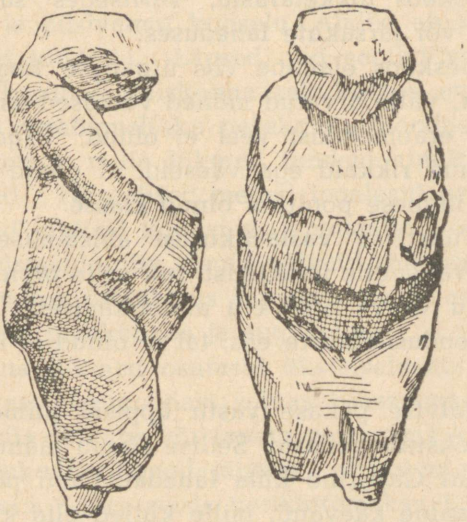

Vanimaid inimkujusid NSV Liidu territooriumil. Statuetid kivist (kõvast kriidist). *Kostenki, Voroneži lähedal.*

Taanduva jääliustiku kannul tungis inimene põhja poole.

Ürgaegne kogukond. Kasutades kaikaid, teritatud keppe ja kõige lihtsamaid kiviriistu, ei olnud inimene võimeline üksi pidama võitlust karmide looduslike tingimuste ja kiskjate loomadega. Igal sammul varitses teda hädaoht. Ainult üksteist abistades suutsid inimesed end kaitsta loomade kallaletungi

vastu ja hankida vajalikku toitu. Eriti tarvilik oli vastastikune abistamine jahil suurte metsloomade, näit. mammuti, ninasarviku, metshärgade jt. peale. Mammut sarnles välimuselt elevandiga, kuid oli temast veel suurem ja tugevam. Peamiseks kaitsevahendiks olid mammutil tema tohutud ülespoole kõverdatud kihvad.

Mammut oli taimtoitlane ning kardetav ainult tema tagaajamisel. Et sellist suurt metslooma kätte saada, korraldasid inimesed üheskoos tõkketarasid, varitsedes saaki loomade joogikohtadel või järsakute läheduses.

Inimeste üheskoos elamine viis ürgaegse kogukonna tekkimisele. Kõik, välja arvatud mõned väikesed esemed, kuulus kogukonnale; eraomandust veel ei olnud. Ürgaegses kogukonnas ei olnud rikkaid ega vaeseid, ei olnud inimese ekspluateerimist inimese poolt, ei olnud klasse.

Hoolimata üksteise vastastikusest abistamisest, mis kergendas elatusvahendite hankimist, tuli selle perioodi inimestel kulutada palju vaeva oma elu alalhoidmiseks. Inimene oli alles jõuetu loodusnähtuste ees, tal ei olnud ei kogemusi ega oskust töös.

Kaitseks talvise pakase vastu õppisid inimesed ehitama muldonne ja okstest kodasid. Sellise elamu jäänused on avastatud Donimaal Gagarino küla lähedal. Onni põhja moodustas madal ovaalne kaevand, mille küljed olid kaetud ümberringi suurte kivilahmakate ja suurte luudega. Ülal olid kinnitatud kokkujooksvad teibad, mis olid kaetud okste ja loomanahkadega. Onni sisemuses oli laiali pillatud mammuti, ninasarviku, härja ja mitmesuguste väikeste loomade luid. Leiti ka ehteasju: väikeste kiskjaliste hambaid, teokarpe, luust nikerdatud naistekujukesi.

Tänu nõukogude arheoloogia arengule meie maal on avastatud enam kui 200 vanimat inimühiskonna asupaika, mis on laiali pillatud mitmesugustes kohtades NSV Liidu Euroopa-osa lõunapoolel, Altai mägedes, Lääne- ja Ida-Siberis. See annab tunnistust inimühiskonna iidsest vanadusest meie maal.

§ 2. Emaõiguslik sugukond (matriarhaat).

Emaõigusliku sugukonna tekkimine. Kliimaliste tingimuste muutumise tagajärjel hakkasid muutuma ka looduslikud tingimused, lähenedes aegamööda meie aja oludele. Muutus loomariik; suured metsloomad — mammutid, koopalõvid — surid välja.

Ürgaegne kogukond ei omanud algul kindlailmelist koosseisu ja lagunes kergesti. Ent ühine majapidamine nõudis kindlamat ja püsivamat kooselu. Alalist abielu aga tolle aja inimesed ei tundnud. Lapsed olid seotud vaid oma emaga. Seepärast kujunes ühiskonna rakukeseks emaõiguslik perekond. Mitu emaõiguslikku perekonda moodustasid emaõigusliku sugukonna, mille liikmed tundsid ainult oma naisliinist esivanemaid. Täisealised mehed tegelesid peamiselt küttimisega, naised juhtisid kodust majapidamist, kogusid toidutagavara, valmistasid toitu, tegid rõivaid, hoolitsesid kodukolde eest. See naise osatähtsus majapidamises andis talle domineeriva koha perekonnas ja sugukonnas.

Sugukonna liikmed osutasid üksteisele abi ja kaitset. Kui keegi võõrast sugukonnast solvas kaassugukondlast või tappis tema, siis solvatu või tapetu eest tasus kätte kogu sugukond. Sugukonnaliikmed jälitasid ülekohtutegijat seni, kuni nad ta tapsid. Selles seisis verikättemaksu kohustus.

Tähtsaimate küsimuste otsustamiseks kogunes kokku terve sugukond, nii mehed kui naised. Sugukonna koosolekuil valiti või tagandati vanemaid ehk juhte.

Paljude aastatuhandete jooksul andsid inimesed põlvest põlve edasi oma kogemusi võitluses olemasolu eest. Inimene õppis kõvast kivist ja luust välja töötama mitmesuguse suuruse ja vormiga tööriistu: kirveid, vasaraid, nuge, kaabitsaid, peitleid, uuritsaid, odaotsi jne. Kiviriistade pinda hakkasid inimesed lihvima, mis parandas ja hõlbustas nende riistade kasutamist. Väga suur tähtsus oli vibu ja noole leiutamisel, mille abil jahimehed hakkasid looma tabama kaugema maa tagant.

Nõusid õppisid inimesed valmistama savist. Algul valmistati neid puust, vitstest ja nahast. Et puunõudele suuremat vastupidavust anda, hakati hiljem nende külgi savitama. Veel hiljem hakati nõusid voolima ainult savist. Lõpuks hakati kasutama pottsepa ketra. Nii tekkis saviasjade valmistamine. Nõude välispind kaeti ilustustega — augukestega, kuuseoksataoliste joonistustega. Korvipunumiselt vitstest ja kõrkjaist läksid inimesed üle metsikult kasvavate taimede kiudude punumisele. Nii tekkis riidevalmistamine. Jämedat, kätega punutud kangast tarvitati rõivaiks, kottideks jne. Inimeste majanduslik tegevus muutus keerulisemaks ja mitmekesisemaks. Kalapüügiks hakati kasutama kiududest punutud võrke. Jahipidamises said peamisteks relvadeks piigid, viskodad, vibud ja nooled. Kaevamistel leiavad arheoloogid mõnikord suurte kiskjate luid nendesse sügavale sissemurdunud ränikivist nooleotstega.

Viljade korjamiselt läksid inimesed hiljem üle terade külvamisele ja mugultaimede istutamisele. Selleks väljavalitud maatükk, mis harilikult oli jõeorus, tehti kohedaks teravdatud kepiga — kõplaga. Siis külvati otra, hirssi ja nisu. Nii tekkis primitiivseim maaharimine kõplaga.

Metsloomade taltsutamine pani aluse karjapidamisele. Esimene koduloom oli koer. Põhjamaades taltsutati põhjapõder.

Sugukondlike kogukondade asupaigad meie maal. Kogu meie maa territooriumil Musta mere kaldaist ja Taga-Kaukaasia mäestikuorgudest kuni kõige kaugema Põhjani ning Valge-Venest kuni Ida-Siberini on leitud palju sugukondlike kogukondade asupaiku; nende materjalide järgi selgitavad õpetlased selle kauge ajastu inimeste elu-olu.

NSV Liidu Euroopa-osa põhja poole metsade vööndis ehitati asulad jõgede ja järvede kaldaile. Iga asula kuulus eri sugukonnale ning koosnes vähestest muldonnidest või okstest kodadest. Elanikud tegutsesid peamiselt kalapüügiga ja osalt ka jahiga. Mõnes kohas olid sugukonna asulad asetatud rühmadena, mis osutab sugukondlike hõimuliitude tekkimisele.

Lõunapoolses rohtlate osas, eriti viljakais jõeorgudes, sai elanikkonna peategevuseks kõblas-põlluharimine. Ürgaegse põllumajapidamise näiteks võib olla tripolje kultuur, mis avastati kõige enne Tripolje küla ümbruses (Kiievi lähedal). Tripolje kultuuri asupaiku on suurel arvul leitud Ukrainas, lääne pool Dnepri jõge.

Nende asupaikade elanikud valisid asulateks kohad kas kaldakõrgendikel või järsakute nõlvul, mille põhjas voolasid ojad. Eluasemeks valmistatud platsi katsid inimesed savikihiga, mille hiljem põletasid kõvaks tulelõkete abil. Majaseinad ehitati postidest ja varbadest, mis savitati üle. Nii sai valmis suur mitme koldekohaga elamu, mis mahutas kuni sada ja rohkemgi inimest. Elamute lähedale külvati nisu, otra ja hirssi. Maapinna kobestamiseks kasutati kiviotstega puust kõplaid. Viljaterade käsitsi peeneksjahvatamiseks olid suured kiviplaadid ja hõõrutid. On leitud suur hulk savist loomakujukesi. Neile kujukestele omistati nähtavasti maagilist tähendust. Nad pidid kaitsema koduloomade karja ning kaasa aitama selle paljunemisele. Mõnede koduloomade kujutusi leidub ka anumail.

Tripolje kultuuri asupaigus tuleb mõnikord juba ette ka vaskesemeid. Leitud valuvormikesed osutavad, et vähemalt osa neist esemeist valmistati kohapeal. Metallesemete laialdane levik langeb ühte selle ajaga, millal emaõiguslik sugukond hakkas lagunema.

§ 3. Isaõiguslik sugukond (patriarhaat).

Karjapidamise arenemine. Metsloomade kodundamisel oli sugukondlike kogukondade majapidamises suur tähtsus. Omades koduloomi oli inimestel alaline toidutagavara ja nad ei sõltunud enam jahi tulemustest, mis alati polnud edukad. Koerte ja põtrade (põhjamail) järel ilmusid teised koduloomad: härjad, kitsed, lambad, sead, hobused. Aegamööda sai karja-

pidamine majapidamise peamiseks haruks. Algul hoiti kari kogu aasta asulate läheduses välistoidul. Siis hakati talitoiduks valmistama heina, põhjamail aga kuivatatud ja lühikeseks raiutud peenikesi lehtedega oksi. Talveks aeti koduloomad samadesse ruumidesse, kus elasid inimesedki. Hiljem hakati loomade jaoks ehitama erilisi ruume — lautu. Suured loomakarjad ei võinud kauaks jääda ühele kohale. Seepärast hakkasid inimesed koos karjaga rändlema, otsides väljakurnamata karjamaid. Nii tekkis laialdasil rohtla-aladel rändkarjapidamine. Üheaegselt karjapidamise arenemisega tekkis piimamajandus, algas juustu ja või valmistamine. Inimesed õppisid ümber töötama loomade villa, õppisid saama sellest lõnga ja lõngast sooje riideid, mis kaitsesid hästi külma eest. Leiutati kangaspuud.

Koduloomade pidamine võimaldas nende jõu kasutamist pinnase kobestamiseks. See soodustas esimese künniriista — puuadra leiutamist. Ader valmistati puutüvest, millel oli kõver oks või tugev juur; nende otsad teritati.

Isaõigusliku sugukonna tekkimine. Karjapidamine oli meeste peamine töö. See suurendas nende tähtsust majapidamises. Naiste töö seevastu kaotas oma endise tähtsuse. Mehed said karjade ja varanduse valdajaiks, mille pärandasid edasi oma lastele. Seepärast hakati sugulust arvestama mitte enam ema, vaid isa liini järgi. Varem kehtinud emaõiguslik sugukond lagunes; teda asendas isaõiguslik sugukond, s. o. ühisest esivanemast — mehest põlvnevate sugulaste liit.

Isa varanduse lastele pärandamise kindlakskujunenud tava viis rikkuste kuhjumisele perekonnas. Rikkad perekonnad eraldusid sugukondlikust kogukonnast. Selle tagajärjel algas ürgkogukondliku korra lagunemine.

Vase-pronksikultuuri arenemine. Isaõigusliku sugukonna arenemine langes ühte ajaga, millal kiviriistu olid välja tõrjumas vask- ja pronksriistad. Looduslikke vasetükke, mis inimesed leidsid, taoti algul külmana. Kuid puhtast vasest valmistatud esemed olid liiga pehmed, nürinesid ruttu ja paindu-

sid kergesti. Seepärast oli metallriistade omaduste parandamises suur tähtsus vase ja tina sulami (pronksi) leiutamisel. Pronks sulab madalamas temperatuuris kui vask. See kergendas pronksesemete valamist ja valmistamist. Vasest palju kõvema pronksi tarvitamine võimaldas tunduvalt parandada tööriistu ja relvastust. Inimese töö muutus tootlikumaks, ent tema relvad — täielikumaks.

Vanimad meie maalt leitud vaskesemed kuuluvad kolmandasse aastatuhandesse enne meie ajaarvamist. Esialgu toodi neid sisse lõuna- ja idamailt. Mitte hiljem kui teisel aastatuhandel enne meie ajaarvamist tekkis ka kohalik pronksesemete valmistamine. Kaukasuse, Kesk-Aasia, Altai ja Uurali mäed said koldeiks pronksikultuurile, mis hiljem levis steppide ja metsade piirkondadesse.

Kõige vanemal ajal, kui inimeste peamine tegevusala oli jahipidamine, ei olnud üksikute ürgaegsete kogukondade elus erinevusi. Pärastpoole kujunes majanduslik tegevus mitmekesisemaks. Metsarikkais kohtades, kus metsloomi leidus külluses, säilitas jahipidamine oma endise tähtsuse. Jõgede ja järvede piirkonnas hakkasid inimesed tegelema peamiselt kalapüügiga. Viljakais jõeorgudes tekkis põlluharimine. Rohurikkad stepid said karjamaadeks koduloomadele.

Põlluharijate ja karjapidajate kogukonnad arenesid kiiremini kui jahipidajate kogukonnad. Niiviisi edenes inimühiskonna arenemine ebaühtlaselt. Meie maal need erinevused tugevnesid märgatavalt teisel ja eriti esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist.

NSV Liidu Euroopa-osa metsavööndi ja Siberi tohutute metsa-alade elanikud jäid peamiselt jahimeesteks ja kalapüüdjaiks. Inimesed elasid siin väikestes laialipillatud asulais. Neil püsis veel ürgkogukondlik kord.

Rohuga kaetud Lõuna-Siberi, Kesk-Aasia ja Musta mere äärseil tasandikel oli peatööks karjapidamine. Viljakais orgudes arenes põlluharimine.

Nendes kohtades toimus ürgkogukondliku korra lagune-

mine kiiremini. Lõunapoolseis Musta mere äärseis steppides leidub hulk kurgaane, millede lahtikaevamise juures leitakse inimese luustikke, mis on värvitud punaseks. Matmisel kaeti laip ookri või menningiga, mis pärast sadestus kontidele. Surnu kõrvale pandi relvi ja mitmesuguseid esemeid. Mõnikord leidub ühes kalmus kõrvuti mehe ja naise luustikke.

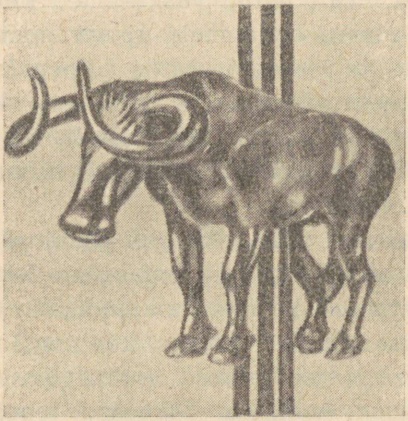

Kuldhärja-kujuke. *Maikopi kurgaanist.*

Võib oletada, et valitses komme tappa naine mehe — perekonnapea — surma puhul ja matta ta koos mehega. Nende kurgaanide hulgas on rikkalikke ja kehvi haudpanuseid, mis annab tunnistust varandusliku ebavõrdsuse tekkimisest. Eriti rikaste haudpanuste näiteks, mis kuulusid sugukondade ja suguharude juhtidele, võib olla kurgaan Maikopi linna lähedal. See kurgaan oli 10,5 meetrit kõrge. Kalmu pearuumist leiti menningiga helepunaseks värvitud luustik. Surnu oli maetud riietuses, mis oli üle külvatud kuldilustistega — härjakujukeste, sõrmuste, rosetikestega, ent samuti kullast, karneolikivist ja türkiisist helmestega ja muude väikeste asjakestega. Kõrval leidus kullast ja hõbedast nõusid. Laiba kohale

oli ehitatud baldahhiin, mis tugenes õõnsaile kullast ja hõbedast jalgadele. Neid jalgu kaunistasid massiivsed härjakujukesed kullast ja hõbedast. Selle kalmu eri osades lamas veel kaks luustikku: koos pealikuga pidid surema ka temale lähedased inimesed.

Pronksikultuur tõusis oma arenemise õitsengule teisel aastatuhandel ja esimese aastatuhande algul enne meie ajaarvamist Kaukasuse, Taga-Kaukaasia ja Altai mägedes. Paljudes kohtades on seal avastatud vanad kaevandused, millest saadi maaki tooraineks kohapealsele pronksivalmistamisele.

Esimese aastatuhande algul enne meie ajaarvamist hakkas Taga-Kaukaasia lõunapoolseis mägedes ja Väike-Aasias juba kujunema klassiühiskond.

Rauakultuuri algus. Teise aastatuhande lõpul enne meie ajaarvamist ilmusid meie maal rauast valmistatud esemed. Algul tarvitati rauda pronksesemete ilustamiseks. Esimese aastatuhande esimesel poolel enne meie ajaarvamist tekkis mitmesuguseis kohtades juba raudesemete valmistamine, mis hakkasid pronksrelvi ja -tööriistu välja tõrjuma. Esimese aastatuhande keskel e. m. a. oli raud meie maa rahva poolt juba laialdaselt tarvitusele võetud. Ta aitas kaasa edaspidisele tööviljakuse tõstmisele, eriti põllu- ja käsitöö alal. „Raud tegi võimalikuks põlluharimise suuremail aladel, laialdaste metsamaade põlluks harimise; ta andis käsitöölisele niivõrd kõvad ja teravad tööriistad, millele ei saanud vastu ükski kivi ega mingi muu tol ajal tuntud metall."[1]

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. RK „Poliitiline Kirjandus", Tallinn 1946, lk. 162.

II peatükk.

Vanimad riigid meie maa territooriumil.

§ 4. Vanimad orjapidamisriigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias.

Orjapidamiskorra alus. Ürgkogukondliku korra ajal ei olnud ülimust ega rõhumist. Sugukondlikus korras oli tootmine äärmiselt arenemata. Karjapidamise, põlluharimise ja koduse käsitöö arenemisega said inimesed võimaluse toota produkte rohkem, kui oli tarvis elu alalhoiuks. See pani aluse saaduste vahetamisele sugukondlike kogukondade vahel. Ühes tootmisvahendite eraomanduse kasvamisega hakkas vahetus tekkima ka üksikute isikute vahel. Vahetus soodustas tootmise edaspidist laienemist; viimane ei tulnud läbi üksiku perekonna või sugukonna tööjõududega. Uut tööjõudu andsid sõjad: vange ei tapetud, nagu varem, vaid nad tehti orjadeks. Sellest ajast peale saab sõdade peaeesmärgiks vangidevõtmine ja riisumine. Sõjad suurendasid veel rohkem varanduslikku ebavõrdsust. Rikkad said võimaluse teha orjadeks ka oma kaaslasi sugukonnast ja suguharust. Nii tekkis ühiskonna jagunemine klassideks: ilmus orjapidajate klass ja orjade klass. Orjapidaja pidas orja samasuguseks täielikuks omandiks nagu ükskõik missugust teistki temale kuuluvat asja. Ta võis orja müüa, osta, tappa nagu looma. Orjal omandust ei olnud. Orjade tööd kasutati majapidamises laiaulatuslikult.

Orjapidamisriigi tekkimine. Koos varandusliku ja klassilise ebavõrdsuse arenemisega tekib riik. See oli vajalik varanduseomanikele, et kindlustada neile omandatud varandusi ja võimu

orjade ja varanduseta elanikkonna üle. Riiklik kord tekkis ürgkogukondliku korra varemeile.

Varandusliku ebavõrdsuse tekkimisega hakati sugukondade ja suguharude juhte valima rikastest perekondadest. Röövsõjad rikastasid ja tugevdasid juhte veel enam, võrreldes oma sugukonnaga. Juhtidega koos rikastus ka neid ümbritsev sõjakaaskond, mis aitas omakorda kaasa rahva poolt valitavate juhtide võimu lõplikule muutumisele päritavaks ainuvalitsejavõimuks. Et hoida orje ja varanduseta elanikkonda sõnakuulmises, oli vajalik eriline relvastatud jõud, kes asendaks endist suguharu malevat. Tekkis kohus, mis teenis valitseva vähemuse huve. Sugukondlik ühiskond valitses end tavade alusel, mis elu ise oli välja töötanud. Riigis tekkisid seadused, mis kaitsesid valitseva klassi huvisid. Nii tekkis riiklik võim, mis ürgkogukondlikule korrale oli tundmatu.

Muistsed riigid laienesid nõrgemate naabersuguharude allaheitmise teel. Seesugused paljudest suguharudest koosnevad riigid ei olnud kindlad, sest neid ei hoidnud koos majanduslikud sidemed, vaid vallutaja võim. Seepärast nad liitusid või lagunesid sõltuvalt selle või teise väejuhi või valitseja kordaminekuist või ebaõnnestumistest.

Muistsed Taga-Kaukaasia riigid. Esimesed orjapidamisriigid meie maal tekkisid Taga-Kaukaasias, Assüüria naabruses. Teise aastatuhande keskel enne meie ajaarvamist asustasid Vani järve ümbruse mägismaid väikesed suguharuliidud. Assüüria kuningad võtsid sageli nende vastu ette sõjakäike. Maad, mis asub Tigrise ja Eufrati ülemjooksul ja Vani järve ümbruses, nimetati Urartu maaks.

Esimese aastatuhande algul e. m. a. toimus Urartu maal väikeste suguharude ühinemine tugevamate suguharude juhtimisel. Maa nime järgi nimetame selle elanikke urartlasteks. Selle riigi võimsad kuningad lõid edukalt tagasi mitte ainult assüürlaste rünnakud, vaid võtsid ka ise ette sõjakäike nende maale. Vani järve kaldale oli ehitatud pealinn (praeguse Vani linna lähedal), mis oli lõuna poolt hästi kaitstud mägede ahe-

likuga. IX ja VIII sajandi jooksul e. m. a. oli Urartu riik oma maade poolest väga suur.

Oma võitude mälestuseks jätsid Urartu kuningad järele pealiskirjad, mis on tehtud kiilkirjas kividele ja kaljudele, mõnikord raskesti ligipääsetavaisse kohtadesse. Suurte pingutuste tulemusena selgitasid teadlased (nende hulgas ka venelased) nende kiilkirjade sisu, mis jutustavad Urartu ajaloo tähtsaist sündmustest.

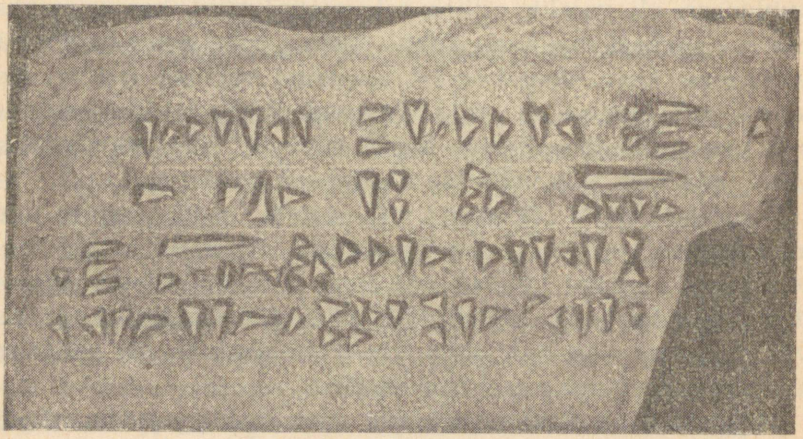

Kuningas Argištise kiilkirjalise pealiskirjaga ehituskivi Urartust. Kindlusevaremed Jerevani lähedal. *Ajaloomuuseum Moskvas.*

Pealiskirja tõlge: „Argištis, Menuase poeg, ehitas selle kindluse neist 10 000 kivist."

VIII sajandi keskel e. m. a. saavutas Urartu riik oma ülima suuruse ja võimsuse. Põhjas vallutasid urartlased Araksi jõe oru. Õnnestunud sõjakäikude ajal naabrite maale hävitasid urartlased ära asulad ja kindlused, viisid kaasa rikkaliku saagi, ajasid ära karja, tapsid või viisid kaasa inimesi, tehes neid orjadeks. Kuningas Argištis teatas Vani järve kaldal kaljusse raiutud pealiskirjas, et ainult ühel sõjakäigul tema

osalt saatis surma, osalt viis kaasa elusaina üle 64 000 inimese. Maadel, mis kuulusid Urartu kuningale ja tema võimukandjaile, kaevasid tuhanded orjad kanaleid, töötasid majapidamistes ja ehitasid kõrgeile kaljudele ligipääsematuid kindlusi. Ehitised püstitati ilma ühendava lubjata väga suurtest, tihedasti üksteisele laotud kividest. Samuti raiuti avaraid ruume kivikaljude sisemusse. See nõudis määratu suurt töötõu kulutust. Imestustäratavad on keerulised vesivarustuse ja põlluniisutuse seadeldised. Pealinna Vani joogiveega varustavat kanalit kasutati üle kahe tuhande aasta. Niisutatavate rajoonides ja jõeorgudes kasvatati vilja ja viinamarju. Suur majanduslik tähtsus oli karjapidamisel. Urartlased olid kuulsad kauniste pronksrelvade ja teiste pronksesemete valmistajaina. Urartu riik oli orjapidajate riik. Kuningas ja temale lähedal seisvad võimukandjad olid kõige rikkamad orjaomanikud.

VIII sajandi lõpul enne meie ajaarvamist hakkas Urartu riigi võimsus tunduvalt langema. Põhja poolt surusid urartlastele peale rändrahvad. Tigrise jõel tugevnes jällegi Assüüria riik. Assüürlaste kuningas Sargon purustas Urartu kuninga väed, hävitas tema pealinna ning viis sellest välja määratu suured rikkused. Ta raius kaljusse oma võidust seesuguse pealiskirja: „Kui Urartu kuningas sai teada oma vägede kaotusest, siis hakkas ta süda värisema, nagu väriseb kulli eest põgeneva linnu süda."

Umbes sel ajal lagunes Urartu riik lõplikult. Osa elanikkonnast lahkus põhja poole; ülejäänud osa segunes teiste suguharudega, mis asusid elama Vani järve piirkonda ja sellega piirnevale territooriumile. Mälestus Urartu riigist jäi püsima Ararati mäe nimes.

Endise Urartu territooriumil tekkisid VI sajandil e. m. a. uued sugukondlike hõimude ühendused, kelledest kasvas kaks rahvust — grusiinlased ja armeenlased. Vanad armeenlased elasid Vani järve ümbritseval maal. Kartvelid (kartid) ja teised nende hõimud, kes elasid Araksi ja Kura jõe orgudes ja

nendega piirnevais mäestikurajoones, lõid ühinedes gruusia rahvuse. VI sajandi lõpul e. m. a., Pärsia kuninga Dareios I Hüstaspese ajal oli Armeenia sunnitud alistuma tema võimule. Suures pealiskirjas oma vallutustest teatab Dareios, et armeenlased tõusid tema vastu üles; ülestõus suruti alla alles pärast viit verist lahingut. Armeenia oli maksustatud suure andamiga Pärsia kuninga kasuks.

Kesk-Aasia muistsed rahvad. Esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist olid Kesk-Aasia steppide alad asustatud rohkearvuliste rändkarjapidajate suguharude poolt. Kreeklaste jutustuste järgi olid need suguharud silmapaistvad oma sõjakuse ja vaprusega. Kõik nende relvad — nooled, odad, mõõgad, taprid — olid valmistatud mitte rauast, vaid vasest ja pronksist. Naised omasid suuri vabadusi ning olid isegi sõjas väejuhtideks.

Viljakais jõeorgudes tegeles elanikkond põlluharimisega. Põldu harival rahvastikul oli sugukondlik kord sel ajal juba lagunemas. Majapidamine toimus suurte patriarhaalsete peredena, kelle koosseisu kuulusid ka orjad. Orjade tööga olid ehitatud kunstlikud veebasseinid ja kanalid, milledel oli suur tähtsus põuaseis rajoones. Kõige tähtsamad põllunduslikud rajoonid olid Horezm Amu-Darja jõe alamjooksul ja Sogdiana, mis asetses Zeravšani jõe ümbruses.

Läbi Kesk-Aasia kulgesid karavaniteed, mis ühendasid Kaspia-äärseid maid Ida-Aasiaga. Nende teede ääres asuvail linnadel oli tähelepanuväärt suur kaubanduslik tegevus. Suurim neist linnadest oli Sogdiana pealinn Marakanda (praegune Samarkand).

Makedoonia Aleksandri sõjakäik Kesk-Aasiasse. Sõjakäigu ajal Idamaale purustas Makedoonia Aleksander viimase Pärsia kuninga Dareios III sõjaväe ja kevadel a. 329 e. m. a., minnes üle Hindukuši mägede, laskus alla Kesk-Aasia tasandikule.

Sogdiana elanikud osutasid makedoonlastele meeleheitlikku vastupanu. Kasutades Makedoonia Aleksandri äraolekut, kes läks oma peajõududega Sõr-Darja juurde, hävitas üles-

tõusnud elanikkond, eesotsas oma juhi Spitameniga, linnades Makedoonia garnisonid. Makedoonia Aleksander tuli siis kiiresti tagasi Sogdianasse ja laskis selle hirmsasti ära rüüstata. Ometigi elanikkond, hoolimata määratu suurist kaotusist, jätkas vastupanu. Spitamen oma ratsurite salkadega tegi äkilisi rünnakuid makedoonlastele ning hoidis neid alatises alarmikorras. Pärast kauaaegset võitlust õnnestus makedoonlastel lüüa Spitameni, kes pärast seda taganes steppi koos temaga liidus olnud rändrahvastega. Viimased, kartes makedoonlaste kättemaksu, tapsid Spitameni ja saatsid ta pea Aleksandrile. Nii hukkus see sogdiaanlaste väljapaistev juht.

Lõpetanud Kesk-Aasia vallutamise, võttis Makedoonia Aleksander ette sõjakäigu Indiasse. Aastal 323 e. m. a. suri ta uute vallutamiste ettevalmistamise ajal.

Pärast Makedoonia Aleksandri surma lagunes tema riik, mis koosnes suurest hulgast vallutatud maadest, mis polnud omavahel millegagi seotud. Makedoonia Aleksandri poolt vallutatud territooriumil tekkis mitu iseseisvat riiki, mille eesotsas seisid Makedoonia väejuhtide järeltulijad. Pärast Makedoonia Aleksandri vallutusi hakkas Idamaale tungima kreeka (helleeni) kultuur. Kreeka sõjamehed olid valmistanud teed kaupmeestele ja käsitöölistele. Tugevnesid kaubanduslikud sidemed Idamaa ja Kreeka vahel. Seepärast kannavad Makedoonia Aleksandri vallutuste ja tema riigi lagunemise tagajärjel tekkinud Idamaa riigid „hellenistlike" riikide nimetust.

Süürias tekkinud Seleukiidide riik (Makedoonia Aleksandri väejuhi Seleukose nime järgi) alistas oma võimule Taga-Kaukaasia ühes Gruusia ja Armeeniaga ja osa Kesk-Aasiat Sogdianaga. Kuid nende maade elanikkond hakkas järk-järgult Seleukiidide võimu alt vabanema. Rändsuguharud, kes elasid Kaspia merest kagu pool, lõid neist lahku ja rajasid iseseisva Partia riigi, mis ulatus suuremale osale Pärsia maa-alast.

Armeenia Tigranes II ajal. Pärast Seleukiidide riigi purustamist roomlaste poolt aastal 190 e. m. a. alustasid armeenlased ülestõusu süürlaste vastu ja moodustasid iseseisva

Armeenia riigi oma kuningate dünastiaga. Armeenia riik oli oma suuruse tipul I sajandil e. m. a. kuningas Tigranes II ajal, kes hävitas Partia kuninga võimu. Pärast seda võitu hakkas Tigranes end nimetama „kuningate kuningaks" ja kuulutas enese isegi jumalaks. Ta asutas endale toreda idamaise õukonna. Tema õukonnas leidsid ulualust Rooma tagakiusamise eest põgenenud kreeka õpetlased ja kirjanikud. Oma sõjakäikude ajal võttis Tigranes II vangi ja asustas elama oma linnadesse hulga kreeklasi, juute ja araablasi. Nende asukate abil püüdis ta arendada käsitööd ja kaubandust.

Münt Armeenia kuninga Tigranes II kujutusega.

Tigranes II toetus maad valitsedes suurmaaomanikele. Põldudel, mis kuulusid kuningale, templeile või rikkaile suurnikele, töötasid orjad. Tigranes II-sel oli väga suur ja hästi korraldatud sõjavägi. Tarviduse korral ta kutsus kokku maaomanikest ja neile alluvaist meestest koosneva maakaitseväe. Sõjavägi oli organiseeritud rooma süsteemi järgi.

Gruusia ja Albaania. Armeeniast põhja pool asus Gruusia, mis koosnes kahest suurest osast — Ibeeriast ja Kolhidast. Kolhida nime kandis maa, mis piirnes Musta mere rannikuga.

See maa oli kuulus oma kullaväljade ja hõbedakaevanduste poolest. Kolhidast ida pool oli Ibeeria. Selle mägises osas tegeles rahvastik karjapidamisega ning oli veel säilitanud sugukondliku korra. Tasandiku-osas olid arenenud põllundus ja aiandus. Siin kujunes välja juba I sajandil e. m. a. orjanduslik majandus.

Kaspia mere läänekaldal oli Albaania. Albaania mäestike piirkondades ja madaliku-osas elas suur hulk väikesi suguharusid, igaühel neist oli valitsejaks oma vürstike. Need suguharud tungisid sageli naabrite — ibeerlaste (grusiinlaste) ja armeenlaste kallale. Viimaks nad ühinesid nende hulgast kõige tugevama albaanide suguharu juhtimisel (selle suguharu nimest on tuletatud tookordne maa nimetus — Albaania). Muistse Albaania rahvastiku järeltulijad jäid hiljem aserbaidžani rahvuse koosseisu.

§ 5. Põhjapoolsete Musta mere äärsete maade rahvad kuni meie ajaarvamise IV sajandini.

Sküüdid. VIII—III sajandil enne meie ajaarvamist elas Volga ja Dnestri vahelistel stepialadel rahvastik, keda nimetati ühise nimega — sküüdid. Tegelikult sküüdid koosnesid mitmesuguseist suguharudest, kelle hulgas oli nii karjapidajaid kui ka põlluharijaid. Kõik nad olid ühendatud tugevate rändsuguharude võimu alla, kes andsid oma nime kogu tookordseile põhjapoolsete Musta mere äärsete steppide rahvastikule.

Kreeka kirjanike jutustused kujutavad rändsküüdi elu. Kogu sküüdi varandus oli mahutatud nelja- või kuuerattalisse kibitkasse, mille ette oli rakendatud kaks või kolm paari härgi. Iga kibitka kujutas vildist majakest, kus asusid naised ja lapsed. Sküüdid ajasid enestega kaasa hobuse-, lehma- ja lambakarju. Ühele kohale jäid sküüdid niikauaks, kuni jätkus rohtu karja toiduks. Pärast seda nad läksid uuele söödamaale.

Rändrahvaste massi hulgast eraldus rikas ülemkiht, kel oli suuri lamba-, lehma- ja hobusekarju. Karjamajapidamises olid töötegijaiks orjad.

Sküüdid olid tuntud oma suure sõjakuse, vastupidavuse, julguse ja halastamatuse poolest vaenlase vastu. Tapetute kolpadest tegid nad viinapeekreid, laibalt nülitud nahka tarvitasid nooletuppede valmistamiseks. Vahvale sõdurile osutati

Hõbevaas Tšertomlõki kurgaanist.
Ermitaaž (Leningrad).

suurimat austust. Igal aastal korraldati pidustus, kus ühisest peekrist jõid ainult need, kes olid surmanud vaenlasi.

Igas suguharus oli oma vürst, kel oli suur võim. Kui vürst suri, veeti tema laip veokil ringi kogu maal. Vürsti laibale vastu tulles pidid elanikud avaldama sügavaimat kurbust: nad lõikasid maha juukseid, lõikasid maha osa kõrvast, kriimus-

tasid nägu, torkasid noolega läbi vasaku käe. Vürste maeti suurtesse kurgaanidesse. Vürstiga koos maeti ka relvi, kuld- ja hõbenõusid, suur arv tapetud hobuseid. Koos vürstiga maeti ta naine ja teenijad.

Meie maa lõunaosas tõusevad nüüdisajalgi steppides kõrgele suured sküütide kurgaanid, ulatudes 10—12 m kõrguseni. Paljud neist on lahti kaevatud. Nendest leitud suurepärased esemed kaunistavad meie muuseumide kogusid.

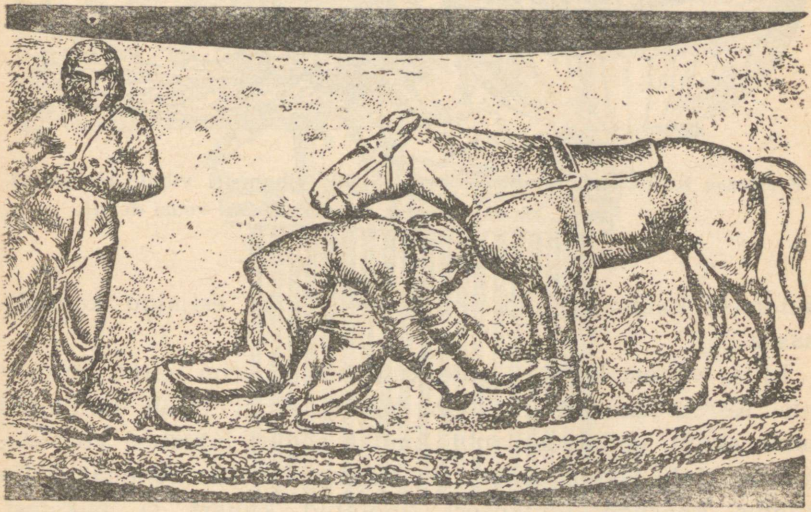

Hobust kammitsasse siduv sküüt. *Tšertomlõki vaasi detail.*

Suure Tšertomlõki kurgaani lahtikaevamisel (Dnepri kaldal asuva Nikopoli linna lähedal) leiti suurepärane hõbevaas, mis on kaunistatud rändsküütide elu-olu kujutustega. Nendel kujutustel näeme metsikute hobuste püüdmist ja taltsutamist. Ühel pildil kujutatakse kaht hobust, kes söövad stepi vabaduses. Teisel pildil sküüdid hoiavad vaevaga kinni püütud metshobust. Edasi on kujutatud kolme sküüti, kes katsuvad hobust maha lükata. Viimaks on hobune näidatud pärast talt-

Kuldvaas Kull-Obist. *Ermitaaž.*

Sküüt vibunööri vibule tõmbamas. *Kull-Obi vaasi detail.*

sutamist: kummardunud sküüt seob tema esijalgu kammitsasse.

Mitte vähem huvitav pole kuldvaas, mis on leitud kurgaanist Kertši lähedalt (Kull-Obi mäelt). Ühel pildil kujutatud istuv sküüt, nähtavasti juht, kuulab sõduri jutustust või ettekannet. Juhi pikad juuksed on sidemega kokku tõmmatud. Ta riietus koosneb lühikesest vöötatud kuuest ja pükstest. Mõlema käega toetub juht pikale piigile. Sõdur istub juhi ees põlvili laskununa. Järgnevalt on kujutatud sküüti, kes tõmbab vibunööri vibule. Tema taga üks sküüt puudutab sõrmega teise sküüdi hammast. Lõpuks on kujutatud kaht sküüti, kellest üks seob teise haiget või haavatud jalga. Mõnede sküütide peakatteks on teravaotsaline paslik. Küljel ripuvad kõigil nooletuped ühes nooltega ja vutlarid vibude jaoks.

Ühes (Solohha) kurgaanis leiti kuldkamm, mis nähtavasti kuulus mõnele sküüdi vürstile. Kammi ülaosa kujutab kolme sõduri võitlusstseeni: kaks jalasõdurit (üks nendest on kahtlemata sküüt) ründavad kreeka ratsameest.

Kreeklaste kolooniad Musta mere ja Kaukaasia rannikul. Sküütide valitsemisaega lõunasteppides langeb ka Musta mere kallaste koloniseerimine kreeklaste poolt. Algul oli kreeklastel nendest maadest väga vähe teatmeid. Fantastilised jutud Musta mere rannikmaa elanike kohta on säilinud mõnes kreeka legendis kuldvillakust, Odüsseuse rännakuist jt. Esimesed neid kaldaid külastanud kreeklased olid kalamehed ja

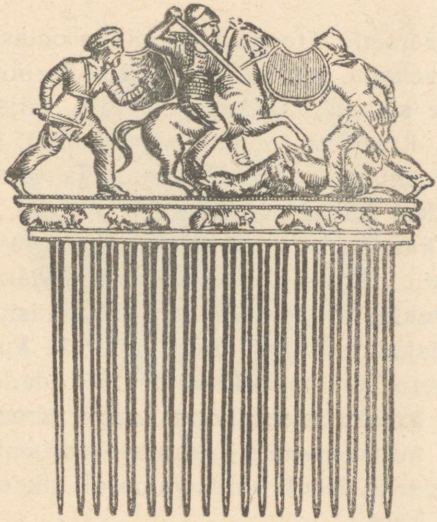

Kuldkamm võitlevate sõdurite kujutusega.
Solohha kurgaanist. Ermitaaž.

kaupmehed, kes astusid kaubavahetusse kohalike elanikega. VII sajandil e. m. a. hakkasid Musta mere kaldail tekkima alalised kreeklaste kolooniad. Južnõi Bugi ja Dnepri suudmes tekkis koloonia Olbia, praeguse Sevastopoli lähedal Hersonesos, Krimmi kagukaldal Feodossia ja Pantikapaion (praegu Kertš). Doni jõe suudmele Aasovi mere äärde oli ehitatud Tanais. Kreeka kolooniaid tekkis ka Kaukaasia rannikul —

Phasis Rioni jõe suudme lähedal, Dioskuria (praegune Suhhumi) jt.

Iga Kreeka koloonia keskuseks oli kivimüüriga ümbritsetud linn. See müür kaitses kreeka koloniste vaenuliku elanikkonna kallaletungi eest. Seespool linna müüri olid elumajad, laod ning mitmesugused ühiskondlikud ehitised: templid, saunad jne. Ehitiste hulgas leidus kreeka arhitektuuri kauneid teoseid, kaunistatud marmorsammaste ja kujudega.

Musta mere äärseile Kreeka kolooniaile omas suurt tähtsust kauplemine Kreekaga, idamaadega ja Ida-Euroopa rahvastega. Laevadele, mis sõitsid Kreekasse, laaditi vilja, orje, karusnahku ja kalu. Kreekast toodi relvi, kangaid, savi- ja klaasnõusid, kalleid ehteasju, luksusesemeid ja veini. Osa sisseveetud kaupadest rahuldas kohaliku kreeka kõrgema kihi vajadusi; osa kaupadest läks vahetuseks teravilja ja teiste produktide vastu, mis toodi Musta mere põhjaranniku elanike poolt. Hiljem tekkis kreeka linnades oma käsitööstuslik tootmine. Paljud asjad, mis on leitud sküütide kurgaanidest, on pärit Musta mere äärsete kolooniate töökodadest. Kolooniais kogunes vaba kreeka elanikkond, nagu Kreekaski „rahvakoosolekuiks", mitmesuguste küsimuste arutamiseks ja ametikandjate valimiseks. Kogu valitsemine oli rikaste orjapidajate ja kaupmeeste käes.

Iga linn-koloonia moodustas eraldi riigi. Üks neist — Pantikapaion — ühendas oma võimu alla suure maa-ala, mis sai nimeks Bosporose riik. Selle eesotsas seisid kuningad, kes andsid võimu pärandusena üle isalt pojale.

III sajandi lõpust peale enne meie ajaarvamist hakkas Kreeka kolooniate olukord Musta mere äärseil mail halvenema. Kaspia-äärseisse steppidesse ilmusid sküütide sugulashõimud — ränd-sarmaatide suguharud. Sarmaatide surve all nihkus osa sküüte ja teisi rändrahvaid lääne poole ja jõudis välja Doonauni; teine osa sküüte siirdus Krimmi ning võttis oma alla selle põhjapoolse, stepilise osa.

Endistele kohtadele jäänud sküüdid segunesid sarmaatide ja teiste suguharudega. Kreeka linnad suutsid end vaevu kaitsta rändrahvaste kallaletungide vastu.

Krimmi asunud sküüdid tungisid II sajandil e. m. a. tihti Bosporose riigi ja Hersonesose kallale. Sel ajal tekkis Musta mere lõunakaldal Väike-Aasias Pontose riik. Hersonesos, kel polnud võimalusi kaitsta end iseoma jõududega, sõlmis abistamislepingu Pontose kuningaga.

Münt Saumaki kujutusega.

Orjade ülestõus Krimmis. II sajandi lõpul enne meie ajaarvamist toimus sküütide-orjade ülestõus Bosporose riigis. Bosporose kuninga ori Saumak tappis kuninga ja asus ülestõusnute etteotsa. Ülestõusu surus maha Pontose riigi kuninga Mitridates VI Eupatori väejuht Diofantes, kes tuli Hersonesosesse, et kaitsta seda sküütide eest. Ta võttis Saumaki vangi ja saatis ta Mitridatesele Väike-Aasiasse. Tänutäheks abi eest sküütide vastu püstitasid Hersonesose valitsejad linna akropolises (kremlis), kõige austatavama jumalanna altari lähedale, Diofantese pronksist kuju täies relvastuses. Nad raiusid kuju marmorist alusele pealiskirja Diofantese tee-

neist ja võitudest. See pealiskiri leiti Hersonesose varemeist.

Orjade ülestõus Krimmis polnud ainuke sellelaadne. Samasugused massilised orjade ülestõusud toimusid II—I sajandil e. m. a. paljudes teistes orjapidamisriikides — Väike-Aasias, Kreekas, Itaalias, Sitsiilia saarel ja teistes kohtades. Need orjade ülestõusud näitasid, et orjapidamisühiskond hakkas lagunema.

Rooma vallutused Musta mere äärsetel maadel. Esimesel sajandil e. m. a. levisid idas kiiresti Rooma valdused. Väike-Aasia vallutamiseks tuli Roomal purustada Pontose riik ja Armeenia. Peaaegu 18 aastat kestis võitlus Rooma ja Pontose kuninga Mitridates VI vahel. Lõpuks lõid Rooma leegionid rängasti Mitridates VI ja tungisid Tigranes II valdustesse. Nad riisusid paljaks Armeenia rikka pealinna (Tigrise jõel asuva Tigranokert'i), kuid hiljem hakkas neid tabama ebaõnn. Siis saadeti Tigranes II vastu uusi leegione Pompeiuse juhtimisel. Koos armeenlastega võitlesid roomlaste vastu grusiinlased, meedlased ja teised rahvad. Kasutades ära tülid armeenia ülemkihi seas, sundis Pompeius Tigranes II rahu tegema. Armeenia kuningas sai „Rooma rahva sõbra ja liitlase" tiitli, mis tähendas alistumist Roomale. Pärast seda alistasid roomlased suure osa Gruusiast.

I sajandil e. m. a. kindlustasid roomlased end tugevasti Musta mere äärseil mail. Bosporose kuningad said Rooma keisrite vasallideks ning täitsid kuulekalt nende käske. Hersonesoses ja teistes kreeka linnades Krimmis ja Kaukaasias asusid Rooma leegionid. Musta mere rannikule olid ehitatud Rooma kindlused, mille tornidest valvati vaenulike laevade ilmumise järele.

Bosporose kuningad hakkasid endile võtma Rooma keisrite nimesid ja kandma rooma riietust. Nad said Roomast võimutunnuseid: valitsuskepi keisri kujutusega ja kuningakrooni. Mitusada aastat kestnud Kreeka kolooniate endiste kolonistide järeltulijad segunesid kohaliku rahvaga. Mitmeist suguharu-

dest sisserändajad jäid paikselt elama mereäärseis linnades ning said nende kodanikeks. Nii toimus Krimmis mitmesuguste kultuuride segunemine.

Rooma impeeriumi nõrgenemisega langes järsult Rooma mõju Musta mere äärsetel maadel. III sajandiks m. a. j. tühjenesid Rooma kindlused Krimmis ja Kaukaasia rannikul. Endised Kreeka linnad said uuesti iseseisvaks. III sajandil tekkis Musta mere äärsete maade lõunapoolseis steppides uus suguharude koondis, mida tuntakse gootide nime all. Nende hulgas olid ka ida-germaanlased, kes enne elasid Visla jõe alamjooksul. Alates III sajandi keskelt hakkasid goodid tungima Doonau-taguseisse Rooma valdustesse. Samal ajal goodi mereröövlid riisusid Musta mere rannikmaid Kaukaasias ja Väike-Aasias, tungisid Egeuse merre ning põletasid Kreeka linnu. IV sajandil lõid roomlased goote sõjas tugevasti.

Gootide kallaletung Rooma valdustele idas oli mitmesuguste Ida-Euroopa suguharude ja roomlaste vahelise võitluse algus. Samal ajal käis Lääne-Euroopas võitlus roomlaste ja germaani suguharude vahel. „Barbarite" (mitteroomlaste) kallaletungid kiirendasid Rooma orjapidamisriigi hukkumist.

§ 6. Rändrahvaste liikumine.

Rändrahvaste koondised Siberis ja Kesk-Aasias. Laialdased stepialad lõunapoolses Siberis ja Kesk-Aasias olid asustatud mitmesuguste rändsuguharudega, kelledest hiljem tekkisid türkide ja mongoli rahvad. Mitu sajandit enne meie ajaarvamist asutasid rändrahvad, kes elasid põhja pool Hiinat, suure suguharude liidu. Hiinlased nimetasid sinna liitu kuuluvaid rändrahvaid hunnideks. Hiinlaste võitlus hunnidega oli väga raske ja kestis sajandeid. Rändrahvad tungisid ootamatult Hiina põhjapoolsete maade kallale, purustasid linnu, hävitasid viljasaagi ning viisid elanikud enestega kaasa. Kui kogunes

suur Hiina sõjavägi, läksid rändrahvad tagasi steppi ning hajusid selle mõõtmatuisse avarustesse.

Piiri kaitseks ehitasid hiinlased juba III sajandil e. m. a. kindlad kivikindlustused, mis said nimeks „Suur Hiina müür". Vähehaaval hakkas rändrahvaste juurde tungima hiina mõju. Hunnide rändriigi pea võttis endale aunimeks „päikesest ja maast sünnitatu, päikese ja kuu poolt ametisse seatu". Hunnide vürstid saatsid oma poegi teenima Hiina keisrikoja juurde.

Rändrahvaste valitsev kiht hakkas omaks võtma hiina kombeid ja hiina riietust. Ülirikkalikes hunnide juhtide kalm-kurgaanides Põhja-Mongoolias, kus uurimisi toimetas nõukogude ekspeditsioon P. Kozlovi juhtimisel, leiti kaarikuid, hiina siidi, tore vaip tiivulise looma kujutusega, kes murrab põtra, väärtasju, au-päevavarje ja muid esemeid.

I sajandil e. m. a. suur hunnide riik lagunes. Osa hunne lahkus läände. Aasia steppides, kus varem valitsesid hunnide suguharud, tõusid esile uued suguharud, kes enne olid nende võimu all.

Türkide kaganaat. VI sajandil m. a. j. tekkis Mongoolias suguharude ühendus, mis on tuntud nime all „Türkide kaganaat". Selle riigi juht kandis nimetust kagaan. Kaganaadi valitsemise all oli suur arv rändlevaid ja osaliselt ka põlluharijaid suguharusid. Valitsevad suguharud, eesotsas kagaaniga, korraldasid alatasa rüüsteretki naabrite kallale ja laiendasid oma võimu määratu suure territooriumi üle. Kõrgest soost ja rikkad isikud juhtisid väesalku ja valitsesid alistatud suguharude üle. Rändrahvastiku põhimass elas omaette sugukondlike kogukondadena.

Orhoni jõe orus on säilinud türkide kagaanide hauasambad, millel on raidkirjad suurtest sõjakäikudest ja muist kõige silmapaistvamaist sündmustest.

Türkide kagaanid vaenutsesid kirgiisidega (hakassidega), kes elasid Jenissei jõe ülemjooksul ja Altai mägedes. Ühes mälestuskirjas kõneldakse, kuidas türkide kagaan istus valge

täku selga ja läks oma sõjaväega kirgiiside vastu. Ühe kirgiisi ta virutas hobuselt maha. Oda käes, tungis ta siis vaenlaste ridadesse. Selle juures ta kannustas nii tugevasti oma valget täkku, et murdis selle küljeluud. Kirgiiside khaan sai surma ning rahvas alistus türkide kagaani võimule.

Türkide riik Mongoolias ja Kesk-Aasias lagunes VIII sajandil m. a. j. Pärast türkide kaganaadi langemist osutusid kõige tugevamaks kirgiisid (hakassid). Kirgiisid olid arvukas rahvas ja võisid välja panna kuni 80 000 sõjameest.

Sel viisil paljude sajandite jooksul lõunapoolse Siberi ja Kesk-Aasia määratu suurtel maa-aladel kord tekkisid, kord lagunesid rändrahvaste koondised. Rändrahvaste liikumine paremate karjamaade ja saagi otsimisel haaras suurema osa Kesk-Aasia steppidest. Osa rändrahvaid jäi paigale uutes kohtades, osa liikus edasi läände. Neid meelitasid rammusad, rohurikkad stepid, mis tiheda vaibana katsid maad loode pool Kaspia merd.

Rändrahvaste sissetungimine Ida-Euroopasse. Rändsuguharud, kes ilmusid IV sajandi lõpul Aasovi mere äärde, said Euroopas tuntuks üldise nime all — hunnid. Pärast seda, kui hunnide riik Mongoolias oli lagunenud, mõned suguharud, kes kuulusid sesse riiki, rändasid hiinlaste eest põgenedes edasi lääne poole. Pärast mõnd sajandit nende järeltulijad, kes teel olid segunenud teiste rahvastega, ilmusid Ida-Euroopasse. Kaasaeglased nimetasid hunne „kõige raevukamaiks võitlejaiks". Hunnide riigi koosseisu kuulusid peale mongoolia hunnide ka põhjapoolsete Musta mere äärsete maade põliselanikud.

Hunnid purustasid goodid ja kihutasid nad läände. Hunnide peahord peatus Doonau ja Tisza jõe vahel. Siin tekkis lühikeseks ajaks tugev hunnide riik, kelle kuningaks oli Attila. Pärast tema surma 453. aastal hunnide riik lagunes: osa hunne asus Doonau paremale kaldale, osa siirdus tagasi Musta mere äärseisse steppidesse.

Hunnide liikumine Volgast läände mööda Musta mere

põhjarannikut kutsus esile ka teiste suguharude edasiliikumise. Hunnide järel ilmusid Kaspia steppidesse bulgaarlased. Kuid ka bulgaarlased ei saanud teiste rändrahvaste surve ees kaua püsida. Bulgaarlaste suguharude liit lagunes mitmeks osaks.

§ 7. Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias.

Rooma ja Pärsia vaheline võitlus Armeenia ja Gruusia pärast. Roomlased, kes kindlustasid end Taga-Kaukaasias pärast võitu Armeenia kuninga Tigranes II üle, leidsid kohaliku elanikkonna poolt suurt vastupanu. Üheaegselt roomlastega püüdsid Taga-Kaukaasiat vallutada ka Partia kuningad. Rooma mõju Taga-Kaukaasias hakkas märgatavalt nõrgenema meie ajaarvamise III sajandi algusest peale. Sel ajal kujunes Pärsias kohaliku Sassaniidide dünastia valitsemise all tugev riik, mis hävitas Partia riigi. IV sajandi alguses alistasid Sassaniidid oma võimule Albaania (Aserbaidžani) ja suure osa Gruusiast ning Armeeniast. Ainult väike osa läänepoolsest Armeeniast ja läänepoolsest Gruusiast jäi Rooma võimu alla. IV sajandi lõpul lagunes Rooma impeerium kaheks — Ida-Rooma ja Lääne-Rooma riigiks. Ida-Rooma riik (Bütsants) jätkas võitlust Pärsia riigiga Armeenia ja Gruusia pärast.

Feodaalsuhete tekkimine Armeenias ja Gruusias. Umbes I sajandi keskpaiku hakkas Armeenias valitsema Aršakiidide dünastia. Rooma keiser Nero võttis Roomas Armeenia saatkonna suure toredusega vastu ning pani ise krooni Armeenia kuninga pähe. Esimestel sajanditel m. a. j., Aršakiidide dünastiast kuningate ajal, hakkasid Armeenias kujunema feodaalsed vahekorrad. Orjade töö oli vähetootlik. Põlluharimise ja käsitööde arenemisega ning tööriistade täienemisega muutus orjade töö mittekasutoovaks. Seepärast tõrjuti see töö välja feodaalselt sõltuvate inimeste töö poolt. Pärisorjuslikel talupoegadel, kes elasid feodaalide maadel, oli oma majapidamine vajaliku inventariga. Nad harisid feodaali põldu ja kandsid tema kasuks

muid koormisi. Feodaal ei võinud enam karistuseta tappa talupoega, nagu võis varem tappa orja, kuid ta võis teda müüa ja osta.

Orjapidamise süsteemis ei võinud orjal töö vastu mingit huvi olla. Feodaalseis suhetes on pärisorjal-talupojal olemas mõnesugune huvi majapidamise vastu, mis on talle vajalik elatumiseks ja feodaalile naturaaltasu maksmiseks — ühe osa viljaga oma lõikusest. Suurmaapidajad sundisid talupoegi täitma nende majapidamises kõiki töid ja kandma mitmesuguseid koormisi. Igal rikkal feodaalil oli oma loss ja oma eri sõjavägi. Feodaal-aadel haaras enda kätte tähtsamad ametid. Suurfeodaalid moodustasid kuninga õukonna, võtsid osa pidulikest tseremooniaist ja said seal kohti sugukondade vanuse järgi.

Armeenia kuningas ja aadel võtsid III sajandi lõpul vastu ristiusu, mis sai Armeenia riigiusuks. Bütsants toetas ristiusu kirikut, sest ta kasutas seda oma mõju suurendamiseks. Kirik aitas kaasa feodaalse korra lõplikule kindlustamisele Armeenias. Kuid talurahva seas kestsid veel kaua vanad paganausu kombed.

IV sajandi lõpul kaotati Bütsantsile kuuluvas Armeenia osas kuningavõim. Maad hakkasid valitsema Bütsantsi keisri poolt saadetud ametnikud. Varsti langes kuningavõim ka Sassaniidide võimule alluvas Armeenias. Pärast kuningavõimu langemist tugevnesid suurmaaomanikud veel rohkem.

Munk Mesrop Maštots, kes põlvnes talupojaperest, täiendas V sajandi algul armeenia alfabeeti. Sellest ajast algas armeenia kirjanduse arenemine: koolides toimus õpetamine emakeeles, noorsugu saadeti teadmisi täiendama Egiptusse ja Bütsantsi, tekkis laiaulatuslik algupärane ja tõlkekirjandus.

Muistse Kolhida territooriumil (Gruusias) tekkis IV sajandil m. a. j. Lääne-Gruusia riik, mida roomlased ja kreeklased nimetasid valitseva suguharu (laside) nime järgi Lazikaks. Selle riigi keskuseks oli Rioni jõe viljakas org, mis oli kaetud viinamarjaväljade ja aedadega. Selles orus oli hulk linnu, mis tegelesid kaubandusega. Bütsants säilitas oma võimu Lazikas

pärast visa võitlust Pärsiaga. Idapoolsed grusiinlaste maad kuulusid teise riigi — Kartlia (muistse Ibeeria) piiridesse. V sajandi algusest sai Kartlia kuningas Sassaniidide vasalliks. Nagu Gruusias nii ka Armeenias, tugevdas feodaalsuhete arenemine põllumajanduslikku aadlit, kes püüdis piirata kuninga võimu. Ristiusk hakkas Gruusiasse tungima Musta mere äärsete linnade kaudu. Bütsantsi abil jäi ta Kartlias lõplikult riigiusuna püsima IV sajandi teisel kolmandikul, Lazikas VI sajandi algul. Ristiusk kõvendas kultuurilisi sidemeid Gruusia ja Bütsantsi vahel. Ühel ajal kiriklike raamatute tõlgetega ilmusid ka kreeka filosoofiliste ja ajalooliste teoste tõlked. See soodustas gruusia kirjanduse arenemist.

V sajandi lõpul astus Kartlia kuningas Vahtang, hüüdnimega „Hundipea" (kuninga kiivril oli kujutatud hundi pea), võitlusse Sassaniididega. Ühes lahingus sai ta surmavalt haavata. Pärast tema surma hävitasid Sassaniidid, Gruusia feodaalaadli nõusolekul, kuningavõimu Kartlias. Maad hakkas valitsema Pärsia kuninga asevalitseja, kes asus Tbilisis.

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus Pärsia ja Bütsantsi ülemvõimu vastu. Bütsantsi ja Pärsia ülemvõimuga Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Aserbaidžanis) kaasnes hirmus rõhumine ja laastamine. Elanikkond oli viidud meeleheitele ülejõukäiva andami ja raskete koormistega. Vallutajad võtsid Armeenia ja Gruusia noormehi oma sõjaväkke. Seepärast puhkesid Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Aserbaidžanis) sageli verised rahva ülestõusud. Need muutusid eriti tugevaks, kui grusiinlased ja armeenlased ühinesid võitluseks ühiste vaenlaste vastu. Aetuna vihast orjastajate vastu, võitsid grusiinlased ja armeenlased korduvalt vaenlase rohkemaarvulisi ja paremini relvastatud vägesid. Sel ajal kui rahvas ennastsalgavalt ja visalt võitles kodumaa vabastamise eest, said suurfeodaalid tihti äraandjaiks ning läksid üle vaenlase poole. See kergendas Pärsial ja Bütsantsil rahva ülestõusude mahasurumist.

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus araablastega. Babeki ülestõus. Pärsia ülemvõim Armeenias ja Gruusias kestis kuni

VII sajandini, millal araablased hävitasid Pärsia riigi ja varsti pärast seda vallutasid Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia. 642. aastal vallutasid araablased Armeenia pealinna Dvini ning mõne aasta pärast viisid lõpule Armeenia ja Ida-Gruusia vallutamise. IX—X sajandil oli Taga-Kaukaasias tähelepandavalt suur arv rikkaid kaubanduskäsitööstuslikke linnu (Tbilisi, Derbent jt.), millede ärimehed käisid kaupadega Ida-Euroopas. Tbilisi sai araablaste emiiri (vürsti) asukohaks. Koos araablastega hakkas Taga-Kaukaasiasse tungima ka muhamedi usk.

Taga-Kaukaasias tõusid talupojad mitmel korral üles vallutajate-araablaste vastu, kes laostasid maad ülejõukäivate maksudega ning tegid kohaliku rahva oma orjadeks ja pärisorjadeks. Kõige suurem talupoegade, käsitööliste ja orjade ülestõus toimus IX sajandi esimesel poolel Aserbaidžanis andeka juhi Babeki juhtimisel. Babek jäi lapsena orvuks. Pärast isa surma anti 10-aastane poiss karjaseks rikka karjapidaja juurde. Hiljem sai Babek kaameliajajaks. See andis talle võimaluse hästi tutvuda Aserbaidžani rahva eluga. Raskete riigimaksudega ja mitmesuguste muude maksudega koormatud rahva kannatused kutsusid Babekis esile lepitamatu vihatunde rõhujate ja orjastajate, eriti Araabia valitsuse vastu. Kaheksateistkümne-aastase noorukina liitus Babek alanud rahvaülestõusuga ning sai varsti selle juhiks. Tugenedes ligipääsematuile kõrgemäelistele rajoonidele, pidas Babek vihast sõda araablastega. Mitu korda said ülestõusnud arvukate araablaste vägede üle võitu.

Alles palju-aastaste võitluste tulemusena läks araablastel korda hõivata ülestõusu pearajoonid. Pärast seda jätkas Babek, varjates end mägedes, veel mõne aja partisanisõda araablastega ja rahva reetureiks saanud kohalike feodaalidega. Kõik katsed Babekit sisse piirata ja vangi võtta nurjusid. Siis üks suurfeodaal, teeseldes Babeki poolehoidjat, kutsus ta oma lossi, kus Babek vangistati reetlikult ja anti välja araablastele. Kaliifi käsul Babek hukati. Nii suruti ülestõus maha pärast pikka ja visa võitlust, mis kestis ligi 20 aastat.

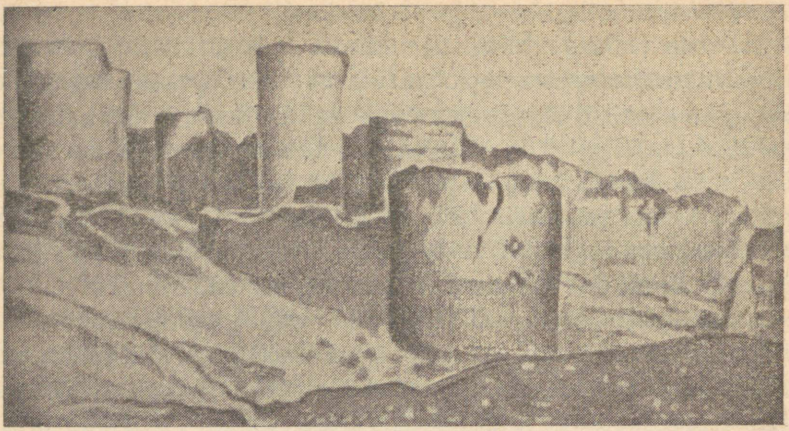

Ani. Kindluse varemed X sajandi teiselt poolelt.

Araabia kalifaadi lagunemine, mis algas IX sajandi lõpul, viis kohalike valitsevate perekondade võimu taastamisele Gruusias ja Armeenias.

Aastal 885 sai ühe Armeenia võimsaima sugukonna esindaja Ašot I Armeenia kuningaks ja pani aluse uuele Bagratiidide dünastiale, kes valitses XI saj. keskpaigani. Sellel dünastial õnnestus ühendada suur osa Armeeniast. Bagratiidide pealinnaks sai Ani linn (Karsi linna lähedal), mis muutus kaubavahetuse keskuseks Ida ja Lääne vahel. Linn kaunistati hulga ehitistega, mis viitavad armeenia kunsti suurele tõusule. Ani linna varemed on läbi uuritud kuulsa nõukogude õpetlase akadeemik N. Marri poolt, kes restaureeris muistse armeenia keele- ja kultuuriajaloo.

Gruusia jagunes pärast Araabia kalifaadi langemist reaks iseseisvaiks väikesiks feodaal-vürstiriikideks, kes olid omavahel vaenujalal. Alles X sajandi teisel poolel ühendas üks neist — Tao-Klaržeti — need vürstiriigid Gruusia Bagratiidide dünastiast kuningate võimu alla.

Armeenia eepos „Sassuni David". Mälestused armeenia rahva pikaajalisest võitlusest vallutajate-araablastega kajastuvad suurepärases eepilises poeemis „Sassuni David". Selles jutustatakse nelja vägilassugupõlve seiklustest ja vägitegudest. Kõrgeis mägedes ehitasid kaks venda hiiglasuurtest kividest kindluse ning andsid sellele nimeks „Raev" (Sassun). Mitmelt poolt tulid vaesed inimesed Sassuni kaitse alla, mis sellest ajast peale sai rahva võitluse kantsiks kodumaa vaenlaste vastu. Ühe venna pojapoeg — David — on poeemi peakangelane. Juba noormehena alustas ta võitlust araablastega, kes rõhusid rahvast. Siis araablaste valitseja (melik) läks suure sõjaväega Sassuni vastu. Sõjamehi oli nii palju, et igaühe juues ühe sõõmu nad kuivatasid jõed oma teel. Kuid vaenlase jõud ei ehmatanud Davidi. „Vennad ja õed," ütles David, „ärge kartke vaenlasi, mina lähen teie eest lahingusse melikuga!" Isalt päritud imehobusel asub David võitlusse rohkearvuliste vaenlastega. Ta lööb maha vaenlase sõjamehi, kuid halastab neile, kes olid väevõimuga sõtta saadetud. Siis ta surmab meliku enese ja laseb vangivõetud sõjamehed vabadusse, öeldes:

Te võite vabalt minna kõik.
Kõik sinna minge nüüd, kust tulnud olete.
Teid kodud ootavad, seal elage kui enne
ning makse teilt ei vaja ma!

Davidil oli poeg Mger Noorem, samuti tugev ja vapper kui isagi. Jäänud orvuks, jätkas Mger Noorem võitlust kodumaa vaenlastega. Ta võitles kurjusega seni, kuni ta koos hobusega hakkas vajuma maamulda. Siis Mger läks kalju juurde ning lõi selle tugeva hoobiga lõhki. Imeväärsel vanaisa hobusel läks ta tekkinud kaljulõhesse. Ta jääb kalju alla seniks, kuni pole hävitatud vana, ebaõiglane maailm.

Kuni see maailm on kurjust täis,
kuni jääb valelikuks maa,
siin ilmas ei ela ma.

Kui puruneb maailm ning uuesti sünnib,
kui nisul on vili kui pähkliterad,
kui oder on suur kui metsroosi mari,
siis saabub mu päev, —
siit ilmun taas päeval sel.

Nendes Mger Noorema poolt öeldud sõnades väljendas armeenia rahvas mitte kunagi vaibunud unistust paremast elust. Möödusid sajandid, vahetusid sugupõlved. Rahvalaulikud aga kandsid sajandist sajandisse edasi jutustusi Sassuni vägilastest, nende vägitegudest võitluses kurjusega ning nende suurest armastusest kodumaa vastu.

§ 8. Kesk-Aasia rahvad võitluses araablastega.

Kesk-Aasia vallutamine araablaste poolt. Ajajärgul, mil Kesk-Aasia vallutati araablaste poolt, koosnes see mitmest riigist, kes seisid üksteisega alatiselt vaenujalal. Kõige suurem neist riikidest oli Sogdiana. Selle territooriumil olid laialipillatuna üksteisest peaaegu sõltumatute maaomanike-vürstikeste lossid. Kõige tugevam oli Samarkandi valitseja, kes nimetas ennast „Sogdiana kuningaks". Samarkandist lääne pool asus Buhhaara. Amu-Darja jõe alamjooksul on Horezm.

Kesk-Aasia põlluharimise rajoonides oli kõrgelt arenenud põllumajandus. Stepid olid endiselt rändsuguharude käes. Ida poolt üha suurenes türkide suguharude pealesurumine. VIII sajandi algul türgid oma katses hõivata Kesk-Aasia põllumajanduslikke rajoone ja selle rikkaid linnu, põrkasid kokku araablastega, kuid nad löödi tagasi.

Elanikkond osutas araablaste vallutussõjale meeleheitlikku vastupanu. Põlluharijaile tulid abiks rändrahvad. Seepärast kulus araablastel Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe vahelise maa täielikuks vallutamiseks ligi 75 aastat. VIII sajandi keskel said Horezm, Sogdiana, Buhhaara ja teised Kesk-Aasia maad Araabia kalifaadi osaks.

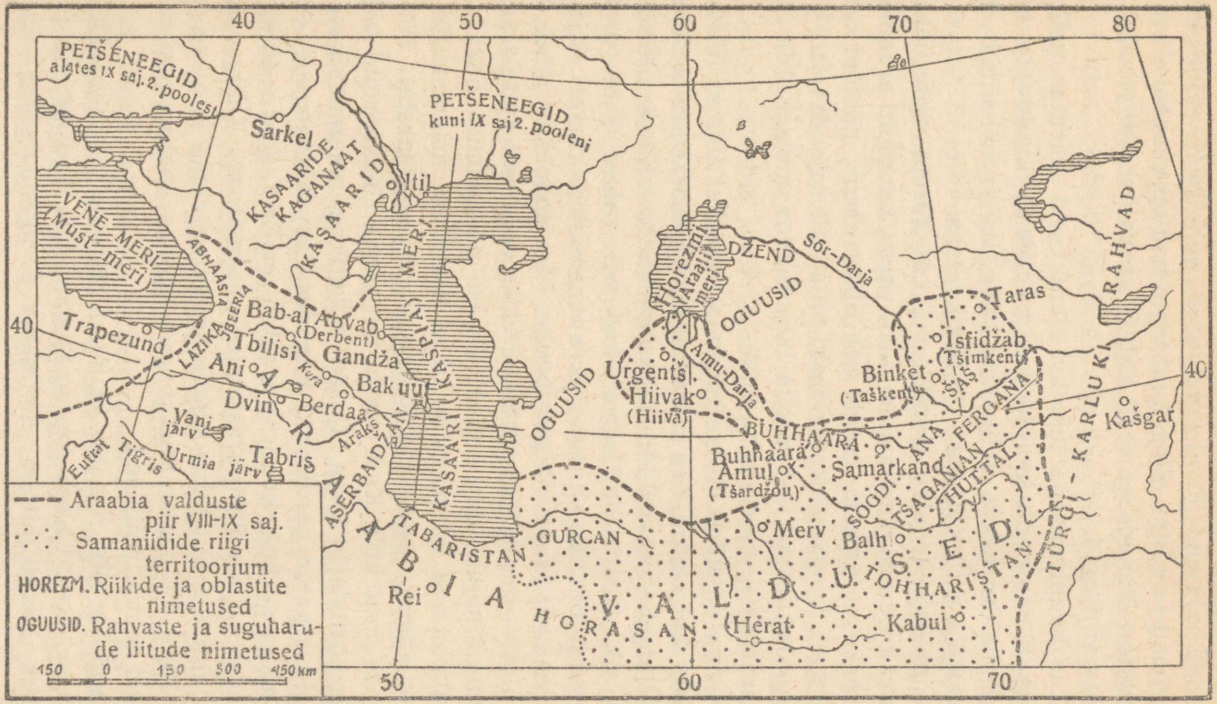

Araabia valdused Kaukaasias ja Kesk-Aasias VIII—IX saj.

Enamail juhtudel jätsid araablased kohalikele vürstikestele nende maad ja võimu alles, kuid tegid nad oma maksualuseiks. Suuremaisse linnadesse seati kaliifi asevalitsejad ja alalised araabia garnisonid.

Jõukas kauplemisega tegelev elanikkond kasutas vallutamist araablaste poolt kauplemiseks kalifaati kuuluvate maadega. Kohaliku rahva valitsevas kihis levis muhamedi usk, araabia keel sai kirjanduse- ja riigikeeleks.

Põllundusega tegelev elanikkond, kes varem täitis mitmesuguseid koormisi oma maaomanike vastu, koormati araablaste poolt raske naturaalmaksuga. See ulatus kuni pooleni kogu viljasaagist. Seepärast korraldasid juba VIII sajandi teisel poolel talupojad, orjad ja vaeseim linnarahvas mitu korda ülestõuse araablaste ülemvõimu vastu.

Mukanna ülestõus. Kõige tugevam ülestõus toimus VIII sajandi 70-ndail aastail. See sai nimeks „valgesärklaste ülestõus", sest põllumehed kandsid lihtsat valget riietust. Rahva ülestõusu juhiks oli Hašim-ibn-Hakim, kes oli rahva seas tuntud Mukanna hüüdnime all, mis tõlkes tähendab „katte all olija".

Noorena oli Mukanna pesupesija. Pärastpoole ta juhtis üht salka ülestõusnuid. Vangistatuna oma vaenlaste poolt viibis Mukanna vanglas mitu aastat. Pärast põgenemist hakkas ta ette valmistama talupoegade ühist ülestõusu maaomanike ja Araabia võimu vastu. Ülestõus kestis umbes 7 aastat. Sellest võttis osa suur hulk Kesk-Aasia talupoegi. Ülestõusnud vallutasid ja purustasid losse, tapsid kohalikke maaomanikke ja hävitasid araabia garnisonid linnades. Et talupoegade ülestõusu maha suruda, kogusid araabia emiirid suure sõjaväe, varustades selle müüripurustamise masinatega. Tekkis mitu vihast lahingut, kus talupoegade armee sai raske kaotuse osaliseks. Kuid ka pärast Mukanna ülestõusu mahasurumist ei lõppenud rahvaliikumised.

Samaniidide riik. Araabia kalifaadi lagunemisel tekkis IX sajandi teisel poolel Kesk-Aasias Samaniidide Tadžiki riik (tadžikkideks hakati hiljem nimetama Sogdiana põlisrahvast).

Samaniidide dünastiast kuningad, kelle pealinn oli Buhhaara, püüdsid luua tugevat tsentraliseeritud võimu, mis oli vajalik rändrahvastega võitlemiseks. Seepärast pidasid Samaniidid visa võitlust üksikute iseseisvusele püüdvate valitsejatega.

Tänu Samaniidide tugevale võimule hakkas Kesk-Aasia steppides valitsema rahu. See soodustas kaubanduse ja linnaelu õitsengut. Kõige suuremad linnad (Buhhaara, Samarkand ja Merv) kauplesid vilkalt ida- ja läänemaadega, nende hulgas Hiinaga ja Volgamaadega.

Samaniidide ajastul tõusid kirjandus ja teadus kõrgele arenemistasemele. Luuletajad ja õpetlased (filosoofid, arstid, maateadlased, matemaatikud, ajaloolased jt.) lõid väga rikkaliku kirjanduse araabia ja pärsia keeles. Buhhaara palee raamatukogus hoiti hulk hinnalisi käsikirju. Siin töötas X sajandi lõpul noor Avitsenna (Ibn-Sîna), pärastine kuulus filosoof, looduseuurija ja arst. Tema teosed tõlgiti ladina keelde ning need said keskaegses Euroopas suure leviku osaliseks. Avitsenna sõnade järgi oli Samaniidide raamatukogus iga teadus- või kirjandusharu jaoks määratud eri tuba. Raamatukogu kataloogi järgi võis kiiresti kätte leida ükskõik millise teose.

§ 9. Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres.

Kasaari riik Volga ääres. VII sajandil tekkis Volga jõe alamjooksul tugev Kasaari riik. Kasaarid olid poolrändrahvas. Talvel nad elasid linnades, kevadel aga läksid oma karjadega steppidesse rohumaadele. Karjapidamine jäi nende peamiseks tegevusalaks, kuid koos sellega nad tegelesid ka põllunduse ja viinamarjakasvatamisega. Kasaaridel oli veel säilinud jagunemine sugukondadesse, kellest igaühel oli oma osa maad. Kuid sugukondlik kord oli juba lagunemas; sugukondade koosseisus eraldus mõjuvõimas sugukonna-ülemkiht. Kasaari riigi eesotsas seisis kagaan (kuningas), keda ümbritsesid rikkad

aukandjad. Kuningale anti jumalikku au. Kuid riigi üle valitses mitte kagaan ise, vaid tema asevalitseja.

Kagaan elas Itilis, mis asus Volga suudme lähedal. See oli suur ja rahvarikas linn Volga harujõe mõlemal kaldal. Linna ümbritseva müüri taga asetsesid puust majad ja vildist jurdid. Saarele, mis oli kaldaga ühendatud ujuva silla abil, oli ehitatud telliskivist kagaani-loss. Linna idaosas elasid sissesõitnud kaupmehed — araablased, kreeklased, juudid, horezmlased jt. Siin oli palju turge, kus võis leida mitmesuguseid Kesk-Aasia, Kaukaasia, Volgamaade ja slaavimaade tooteid. Itil oli kagumaade kaubanduse tähtsaim keskus. Eriti tähtis oli talle kauplemine Horezmiga. Kasaarid võtsid kaupmeestelt makse; see oli kuninga laekale tähtsaim tulu. Alatine läbikäimine kultuursemate Idamaa rahvastega avaldas suurt mõju Kasaari riigi struktuurile ja ta elanikkonna elule-olule. Kasaaride valitsev kiht koos kagaaniga võttis vastu juudi usu.

Teine suurem Kasaari linn oli Sarkel Doni ääres. Sarkel oli ehitatud Bütsantsi inseneride abiga ning ta pidi kaitsema maad rändrahvaste sissetungide vastu.

Kasaari riik tõusis oma võimsuse haritipule IX sajandil. Lõunas sõdisid kasaarid (olles liidus Bütsantsiga) araablastega ja tungisid edasi Araksi jõeni. Lääne pool Volgat kuulusid kasaaridele Kaspia ja Aasovi mere vahelised maad. Üksvahe nad alistasid osa Krimmist ja maksustasid slaavlaste suguharud, kes elasid Dnepri ja Oka jõe ümbruses. Põhjas ulatus kasaaride võim Volga keskjooksuni.

Kasaaride lähedasimaiks naabreiks olid petšeneegid, kes IX sajandil rändlesid Jaiki (Uurali) ja Volga jõe vahel. Sama sajandi teisel poolel liikusid petšeneegid teiste rändsuguharude ja ka kasaaride pealesurumisel edasi lääne poole ja võtsid enda alla stepid Doni ja Dnepri vahel.

Bulgaaria riik Volga ja Kama jõel. Bulgaaria suguharude liit lagunes koost teiste rändrahvaste hoopide all. Osa bulgaarlasi siirdus Doonau äärde. Siin sulanesid bulgaarlased slaavlastega, kuid jätsid neile oma nime. Teine osa bulgaarlasi läks

piki Volga jõge ülespoole ja lõi Kama jõe alamjooksu ning Volga keskjooksu aladel oma iseseisva riigi. Volgale ja Kamale siirdumise perioodil olid bulgaarlased alles rändrahvas. Enda alla võetud maades allutasid nad kohaliku elanikkonna, kes tegeles põlluharimisega ja karjapidamisega. Uutes kohtades läksid bulgaarlased üle põllundusele. Araabia kirjanike jutustuste järgi kasvatasid bulgaarlased nisu, otra ja hirssi.

Bulgaaria riigis kuulus võim kuningale, suguharu-vürstikestele ja suguharu ülemkihile. Suurem osa linnu oli Volga ja Kama ühinemise lähikonnas. Bulgaarlaste pealinna, mis asus Volga jõel, nimetasid araablased „Suureks linnaks". Bulgaaria pealinna sõitis igal aastal kokku kaupmehi slaavi maadest ja Kesk-Aasiast. Slaavi mailt toodi tugevaid sihvakaid orje ja kalleid karusnahku. Araabia kaupmehed tulid damaskuse terasest mõõkadega, siidist ja puuvillast kangastega ja mitmesuguste kallite ehteasjadega.

Bulgaarlased ise sõitsid karusnahku tooma põhjamaile, mida nad nimetasid „pimedusemaaks". Selle maa loomapüüdjatega pidasid nad vahetuskaubandust. Bulgaaria kaupmehed asetasid toodud kaubad teatud kohale ning eemaldusid siis. Järgmisel päeval nad leidsid oma kaupade kõrval metsloomade nahku. Kui kaupmees oli rahuldatud, võttis ta karusnahad ning jättis oma kauba kohale. Vastasel korral ta ei puudutanud karusnahku, vaid võttis ära oma kauba. Ühes idamaise kaubandusega tungis Bulgaaria riiki kõrgem araabia kultuur. Juba X sajandil võttis bulgaaria rahvastiku valitsev kiht araablastelt vastu muhamedi usu. Araablaste eeskujul hakkasid bulgaarlased lööma oma münte.

X sajandi algul külastas Bulgaariat Araabia saatkonna koosseisus Ibn-Fadlan, kes koostas oma reisist väga huvitava kirjelduse. Bulgaarlaste kuningas võttis saadikud vastu pealinna lähedal. Saadikud võeti hiljem vastu suures, rikkalikult sisustatud jurdis, mille põrandat katsid armeenia vaibad. Kuningas istus troonil, mis oli kaetud bütsantsi brokaadiga. Tema pare-

mal käel istusid talle alluvad suguharude juhid. Pidustuste ajal kostitati külalisi lihatükkide ja meejoogiga. Ibn-Fadlan nägi sissesõitnud vene kaupmehi. Need olid tugevad saledad mehed. Igaüks neist oli relvastatud tapri, noa ja mõõgaga, milledest nad kunagi ei lahkunud. Kui rikas venelane juhtus surema, asetati tema laip kaldale tõmmatud paati, mis täideti surnud isiku asjade, relvade, mitmesuguste toiduainete ja ohvriks toodud hobustega. Matusepäeval tapeti üks noortest naisorjadest, paat aga koos kõigi esemetega põletati ära.

Pärast Kasaari ja Bulgaaria riigi asutamist omandas Volga väga suure tähtsuse kaubandussuhetes Aasia ja Euroopa vahel. Oma algusega ulatub Volga väga lähedale Zapadnaja Dvina (Väina) jõele, mis suubub Baltimerre. Seetõttu kujunes peaaegu katkematu veetee Kaspia merest Balti merre ja tagasi. Jõgede vahel toimetati paadid jõest jõkke „tassimise" teel.

Araabia kaupmehi sõitis VIII—X sajandil suurel arvul Volga veeteel kauplemise eesmärgiga. Ostetud kaupade eest maksid nad väikeste hõbemüntidega, mis kandsid nime „dirhem". Dirhemid levisid hiljem üle kogu Ida-Euroopa, sattusid Baltimaile, Skandinaaviasse ja isegi Saksamaale.

Sel viisil oli Ida-Euroopa VIII—X sajandil tõmmatud kaubanduslikesse sidemeisse nii Ida kui ka Läänega.

Kiievi-Venemaa.

III peatükk.

Kiievi riigi tekkimine ja õitseng.

§ 10. Slaavlased VI—IX sajandil.

Slaavlased VI—VII sajandil. Juba igivanadest aegadest saadik võtsid slaavlased, ühe Euroopa suurima rahva esivanemad, enda alla suurema osa Ida-Euroopast. Rooma kirjanike jutustuste järgi I—II saj. m. a. j., kes tundsid slaavlasi veneedide nime all, asusid slaavlased Visla jõe kaldail ja Balti mere lõunarannikul.

VI sajandil eristasid bütsantsi kirjanikud lääneslaavlasi idaslaavlastest, keda nad nimetasid antideks. Idaslaavlased elasid tookord Dnestri ja Dnepri jõe ümbruses kuni Musta mere rannikuni ja kaugemal ida pool. Nad tegelesid põlluharimise, karjapidamise, kalapüügi ja küttimisega ning tundsid ka metallide töötlemist. Nad elasid hagudest või kõrkjaist punutud onnides, mis olid üle savitatud. Asulad olid piiratud kraavide, muldvallide ja puutaradega.

Idaslaavlastel oli tol ajal alles sugukondlik kord. Asjad otsustati suguharu koosolekul; seesuguse koosoleku nimetuseks oli „veetše" (sõnast вещать — rääkima). Kogukonnast eraldusid vanemad ehk vürstid; mõnedel neist oli mõju mitte üksi oma, vaid ka naabersuguharudele. Slaavi suguharud ühinesid juba tol ajal suurteks suguharuliitudeks; neist liitudest kasvasid edaspidi esimesed vana-vene riigid.

Idaslaavlastel oli patriarhaalne orjapidamine, kuid nende majapidamises ei etendanud orjatöö tähtsat osa. Vange kas müüdi välismaa kaupmeestele või lasti lunahinna eest kodumaale tagasi või anti neile pärast mõneaastast vangipõlve vabadus ja õigus elada kogukonnas vabade inimestena.

Slaavlased võtsid ette sõjaretki Bütsantsi impeeriumi territooriumile. Nende retkede peamine eesmärk oli saada sõjasaaki ja vange, kes hiljem läksid müügile. Slaavlased rüüstasid aastast aastasse Doonau-äärseid maid, mis kuulusid Bütsantsi keisririigi koosseisu. Suurekasvulistena ja tugevaina ning väga vastupidavaina talusid slaavlased kergesti palavust, külma ja nälga. Sõjas ilmutasid nad palju osavust ja kavalust ning relvastatult ainult kilpide ja viskeodadega tormasid julgesti vaenlase peale. Põgenedes vaenlase eest pugesid slaavlased üleni vette ja hingasid läbi pilliroo, mida hoidsid suus. Sõdade ajal Bütsantsiga tutvusid slaavlased bütsantslaste sõjatehnikaga ning õppisid käsitsema bütsantslaste relvi paremini kui nad ise.

VI sajandist alates ei piirdunud slaavlased sõjakäikudega Bütsantsi keisririigi piiriäärseisse maa-aladesse, vaid hakkasid vallutatud maal ka jalgealust looma. Nad asustasid kogu Balkani poolsaare põhjaosa peaaegu Konstantinoopolini ja tungisid isegi sügavale impeeriumi.

VII sajandil tungis Doonau orgu bulgaarlaste rändhord. Kultuuri poolest seisid Doonau-äärsed maaharijad-slaavlased palju kõrgemal karjapidajaist-bulgaarlastest. Seepärast Doonaumaile asunud bulgaarlased slaavistusid ruttu. Bulgaaria vürstide järeltulijad valitsesid slaavi riiki, mis tekkis VII sajandi lõpul Doonaust lõuna pool ja sai nimeks Bulgaaria (või Doonau-Bulgaaria, et eristada teda Kama-Bulgaariast).

Slaavi suguharud VIII—IX sajandil. VIII—IX sajandil jagunesid idaslaavlased mitmeks suguharuks. Slaavi suguharud, kes kunagi asusid Musta mere äärseis steppides ja Musta mere rannikul, olid enamikus rändrahvaste voolu poolt ära

pühitud. Kesk-Dnepril Kiievi ümbruses stepi piiridel elasid poljaanid (sõnast поле, s. o. stepp). Poljaanidest lääne pool (praeguse Ukraina lääneosades) elasid duleebid ehk volõõnlased, ja loode pool kuni Dnepri harujõe Pripetini elasid drevljaanid („metsaelanikud"). Pripetist põhja pool kuni Zapadnaja Dvina jõeni olid „sooelanike" dregovitšide asupaigad (дрягва — soo). Dnepri vasakul kaldal, tema haru Desna kaldail oli severjaanide asupaik. Suure maa-ala Dnepri ülemjooksul, alates Smolenski rajoonist, ja Zapadnaja Dvina jõe ümbruse võtsid enda alla krivitšid. Eri suguharu moodustasid radimitšid, kes elasid Dnepri harujõe Soži kaldail. Slaavlased, kes asusid Ilmeni järve kaldail, on tuntud Ilmeni slaavlaste või, Novgorodi järgi, Novgorodi slaavlaste nime all. Dnepri vesikonnast ida pool, Oka jõe ja selle haru Moskva jõe piirkonnas elasid vjatitšid.

Idaslaavlaste tegevusalad ja ühiskondlik kord. Kirjeldataval ajal olid idaslaavlased peamiselt põlluharija rahvas. Metsarikkais kohtades hariti põldu alemaadel. Aletegemiseks raiuti maha võsa, suurtelt puudelt kisti maha koor, et nad kuivaksid. Aasta pärast põletati kogu künniks valmistatud maatükk üle ja tehti kohedaks kõblastega või künti üles adraga. Ühes põlluharimisega oli majapidamises tähtis koht ka metsatööndusel (jahipidamine, metsmesindus, s. o. meekorjamine metsmesilastelt) ja kalandusel.

Lõunapoolseis rajoonides oli põlluharimisel suurem tähtsus kui põhjas.

IX sajandiks oli sugukondlik kord idaslaavlaste juures tunduvalt laostunud, kuid mõnesugused igandid sellest säilisid isegi kuni XI sajandini. Kestis edasi verikättemaks, kuigi mitte sellisel määral kui sugukondliku korra juures. Olid säilinud patriarhaalsele korrale iseloomulikud pulmakombed. Mõne mahajäänuma suguharu juures jätkati naiste „tõmbamist", s. o. röövimist. Teiste juures osteti naisi „veeno", s. o. lunaraha eest. Kes oli rikkam, sel oli mitu naist. Kuid sugukonda sõna täies mõttes enam ei olnud. Sugukonnad olid lagunenud

üksikuiks suurperedeks. Üksikud perekonnad, kes polnud omavahel sugulussidemetega seotud, vaid elasid ühisel territooriumil, moodustasid kogukonna, mis kandis idaslaavlaste juures nimetust „verv". Põlluharijaid, kes kuulusid kogukonda, nimetati „smerdideks". Vervi ühisomanduseks olid metsaalad ja karjamaad. Igal kogukonda kuuluval perekonnal oli õigus hoida karja ühisel karjamaal, ühises metsas võtta puuõõnest metsmesilaste mett, panna välja „paelu", s. o. võrku metsloomade ja lindude püüdmiseks. Künnimaad olid üksikute perekondade täielikuks omandiks. Kogukonna keskuseks oli kindlustatud linnus, mis oli kogukonna liikmeile hädaohu korral pelgupaigaks. Kogukondlaste hulgast eraldub aja jooksul grupp jõukamaid vanemaid või „vanu", kelle kätte koonduvad suured maatükid. Neid põlde hariti mitte ainult perekonnaliikmete jõuga. Osa vange tehti nüüd orjadeks ja sunniti neid töötama. Kuid siiski, nagu mõni teine keskaegne Euroopa rahvas (näit. keldid, germaanlased), läksid slaavlased mööda orjanduslikust formatsioonist ning siirdusid sugukondlikust korrast otse feodalismi.

Sõdade ajal valiti vanemate hulgast juhid — vürstid. Juhtimine sõjas andis vürstide kätte uued rikastumise vahendid, sest sõjasaagi ja sõjavangide jagamisel läks lõviosa vürstide kasuks. See võimaldas neil oma kulul ülal pidada sõjameeste salku ehk družiinasid, kellele sõda oli peamine elatusvahend. Družiina kaasabil haarasid vürstid võimu oma suguharus.

Iga suguharu eesotsas seisis mitu vürsti, kelledest üks oli peavürst. Kõigis küsimutes, mis puutusid suguharusse, pidi peavürst nõu pidama teiste suguharu vürstide ja vanematega. Mõnikord kutsuti kokku suguharu üldkoosolek — veetše.

Niisugused vürstiriigid kujunesid IX sajandil kõigi Ida-Euroopa slaavlaste suguharude juures. Nende vürstiriikide keskusteks olid linnad, mis olid vürstide ja nende družiinade asukohaks. IX sajandil olid tuntud järgmised linnad: poljaanidel — Kiiev, severjaanidel — Tšernigov, krivitšidel — Smo-

lensk Dnepri ääres ja Polotsk Zapadnaja Dvina jõel, Ilmeni slaavlastel — Novgorod jne. Kiievi ja Novgorodi vürstiriik koondasid enda ümber naabersuguharud ja kujundasid kaks väikest riiki.

Idaslaavlaste usund. Kuni X sajandini olid slaavlased paganad. Nad hingestasid loodust ja omistasid temale inimomadusi. Kõik, mis neid ümbritses — kivid, ojad, puud, taimed olid nende meelest täis imejõude, seepärast tõid nad neile ohvreid: riputasid pühade puude okste külge riidetükke, heitsid ohvriande vette. Samasuguseid imeomadusi evisid slaavlaste arvates ka mõned loomad ja linnud. Kogu maailm oli slaavlastel täis vaime. Slaavlased uskusid, et igas metsas on oma metsavaim, kellest sõltub jahiõnn. Enne jahi algust jätsid slaavlased metsavaimule tükikese leiba kännule.

Jõgede võrendikes elas slaavlaste arvates vetevaim. Enne kalapüügi algust püüdsid nad ohvrianniga võita vetevaimu heatahtlikkust. Peale vetevaimude elasid veès ka näkid.

Igal slaavlasel oli majas oma kodujumal — koduhaldjas, kes aitas teda koduses majapidamises.

Kõiki loodusnähtusi seletasid slaavlased eriliste üleloomulike olendite — jumalate olemasoluga. Peajumalaks oli päike ehk Daž-jumal, taevajumala Svarogi poeg. Päikese auks korraldasid slaavlased suvel kõige pikemate päevade ajal suure pidustuse. Muistsel ajal ööl vastu 24. juunit (vana kalendri järgi) uputati vees noor neiu ohvriks jumalaile. Pärastpoole uputati neiu asemel nukk, inimesed aga suplesid jões. Seda ööd nimetati Kupala ööks. Tuld pidasid slaavlased päikese pojaks. Piksejumalaks oli Perun. Kõueilma ajal näis slaavlastele, et Perun sõidab oma kaarikuga mööda taevast ning hävitab tulinooltega kurje vaime. Tuulejumalaks peeti Stribogi. Karjakasvatuse ja põllutöö kaitsjaks oli „karjajumal" Veles. Teda peeti ka laulikute kaitsevaimuks.

Slaavlaste uskumuste järgi jätkasid surnute hinged elu ka pärast surma. Toitumiseks jäeti neile sööki kalmudele. Ka

matusekombed olid slaavlastel ühenduses surnute kultusega. Mitmesuguste slaavi suguharude juures olid need kombed erisugused: mõnes paigas maeti laip hauda, teisal põletati laip ning tuhk maeti mulda (mõnikord anumas). Haua kohale tehti kääbas. Surnule pandi hauda kaasa mitmesuguseid majatarbeid (nuga, tulitsed, relvad, toidunõud jne.), mida nende arvates vajati tulevases elus. Rikka inimesega maeti koos üks tema naistest ja orjadest. Pärast seda, kui hauaküngas oli valmis, peeti kadunu auks peied, s. o. korraldati sõjalisi mänge ühes pidulauaga, millest, nagu sel ajal arvati, võttis osa ka surnu ise.

Idaslaavlastel ei olnud templeid. Puust jumalakujud püstitati lahtise taeva alla. Et lepitada jumalaid, saavutada nende abi ja vaigistada nende viha, toimetati ohverdamisi. Mõnikord ohverdati inimesi. Slaavlased uskusid, et on olemas inimesi, kes oskavad jumala tahtmist aimata; seesuguseid inimesi nimetasid slaavlased „tarkadeks" ehk nõidadeks. Neid arvati teadvat erilisi „nõiasõnu", millede abil nad võivat allutada enesele loodusjõude, arstida haigusi, moonduda loomadeks (libahundid) jne. Sellised slaavlaste paganlikud uskumused nagu usk koduhaldjasse, metsavaimusse ja muud ebausud püsisid rahva seas sajandeid.

Slaavlaste naabrid. Balti mere ranniku kaguosa Neemeni jõest kuni Zapadnaja Dvina jõeni oli asustatud leedulastega. Need koosnesid reast väikestest suguharudest. Neemeni ja Visla vahelisel maal asus leedu suguharu preislased. Neemeni alamjooksu parempoolsete harujõgede piirkonnas asusid žmuudid. Neemeni keskjooksuala oli asukohaks puhtleedulastele (lietuva). See nimetus sai pärast ühiseks kõigile leedu sugulashõimudele. Zapadnaja Dvina jõe alamjooksu paremal kaldal asusid letgallid, vasakul kaldal — semgallid. Nendest kahest suguharust tekkis hiljem läti rahvus. Balti merre suubuvate jõgede kaldaäärsed maad olid kaetud suurte metsadega ning olid rikkad soode poolest. Leedulased elasid neis metsapadrikuis väikeste asulatena, neil polnud ei linnu

ega kindlustusi. Väikesed sugukondlike hõimude liidud polnud eneste vahel millegagi seotud. Rahvastik tegeles küttimise, põlluharimise ja osalt ka karjapidamisega. Mererannas elavad leedulased tegelesid merendusega, korjasid merivaiku, mida tol ajal hinnati väga kõrgelt, ning kauplesid naaberrahvastega (skandinaavlaste ja teistega).

Leedulastest ja slaavlastest kirde pool elasid tšuudid (eestlased), merjalased, mordvalased, tšeremissid (marid) jt. Nad võtsid enda alla Kirde-Euroopa metsarikkad maad. Rahva peategevusalaks jäi väga kauaks ajaks küttimine ja kalapüük. Põhjamaade metsad olid rikkad sooblite, nugiste, oravate, rebaste ja teiste väärtuslike karusloomade poolest; nende karusnahku ostsid meeleldi idamaised kaupmehed Volga ääres ja Euroopa kaupmehed Balti mere rannikul. Rahvastik elas muldonnides, valides asumiseks paigad, mis olid looduslikult kaitstud ja varjatud vaenlaste kallaletungide eest.

Varjaagide röövretked Ida-Euroopasse. Läbi idaslaavlaste maa kulges veetee, mis ühendas Balti merd Musta merega: „tee varjaagide juurest kreeklasteni", s. o. varjaagide maalt — Skandinaaviast — Bütsantsi. See tee käis Soome lahest mööda Neevat Laadoga järve, edasi mööda Volhovi jõge Ilmeni järveni ja sealt Lovati jõkke, millest laevad tassiti Zapadnaja Dvina ülemjooksule. Niimoodi läheneti Dnepri ülemjooksule ning Dneprit mööda laskuti alla Musta merre. Seda teed käisid IX sajandil saagi otsimisel jõugud varjaage, nagu Ida-Euroopas nimetati Skandinaavia elanikke — normanne. Normannid ajasid sel ajal oma röövretkedega kogu Lääne-Euroopale hirmu peale. Idaslaavlaste maale tungisid nad riisumise ja röövkauplemise eesmärgiga. Varjaagid moodustasid sõjasalku. Nad tungisid slaavlaste ja teiste suguharude kallale, viisid neilt ära karusnahad, võtsid vange ning viisid röövsaagi müügiks Konstantinoopoli või toimetasid Volga kaudu bulgaarlaste maale ja kasaaride pealinna Itilisse.

TRÜ Raamatukogu

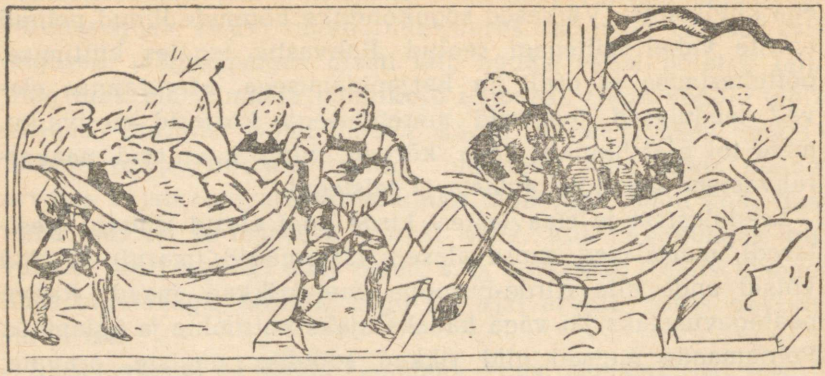

Paatide üleviimine tassimise teel.
Königsbergi kroonika.

Slaavlased ja nende naaberrahvad tõusid mitmel korral röövlite vastu üles ja kihutasid nad minema.

Üksikud varjaagi pealikud oma sõjasalkadega vallutasid soodsamaid punkte „teel varjaagide juurest kreeklasteni" ja võtsid ümbruskonna slaavlaselanikkonnalt andameid. Mõnikord nad hävitasid või allutasid oma võimule slaavlaste kohalikud vürstid ning asusid ise nende asemele.

Pärimuse järgi IX sajandi keskel üks seesugune juhtumusteotsija — Rjurik — kindlustas end Novgorodis, mis oli Dnepritee võtmeks põhjas.

Mingisugust mõju idaslaavlaste elule varjaagide jõugud avaldada ei saanud. Slaavlaste maadesse peatuma jäänud varjaagide arv oli selleks liiga väike ning kultuuriliselt ei seisnud nad slaavlastest sugugi kõrgemal. Skandinaavlaste mõju ei esinenud põlluharimise, meresõidu ja sõjapidamise alal. Varjaagide sõjasalgad täiendusid kohalike slaavi sõjameestega. Kõige selle tulemusena varjaagid slaavistusid ruttu: juba X sajandi algul tarvitasid nad slaavi keelt ja kummardasid slaavi jumalaid. Slaavi vürstiriigid jätkasid oma endist elu ja tugevnesid.

§ 11. Idaslaavlaste ühendamine Kiievi ümber.

Kiievi riik. X sajandi algul ühinesid väikesed slaavi riigid — Novgorodi, Kiievi ja teised — vürst Olegi võimu all. Kroonika jutustab, et Oleg valitses esialgu Novgorodi slaavlaste üle, kuid siis laskus alla mööda Dneprit ja alistas Smolenski krivitšid oma võimule. Minnes edasi mööda Dneprit allapoole, vallutas ta Kiievi, tapnud siin valitsenud Askoldi ja Diri, ning alistas naabruses elavad drevljaanid, severjaanid, radimitšid ja maksustas nad enese kasuks. Üheaegne Novgorodi ja Kiievi valdamine tegi Olegist Dnepri-tee täieõigusliku peremehe: väiksemad vürstikesed olid sunnitud temale alistuma ning tema sai „vene suurvürstiks", teised vürstid aga olid tema „käe all". Sel kombel ühinesid Dnepri- ja Ilmeni-äärsete slaavlaste maad Kiievi vürsti võimu all. See ühendus sai nimeks Russ. Sõna „Russ" oli tuntud juba VI sajandil; see tekkis idaslaavlaste poolt asustatud lõunapoolsetel maa-aladel ja oli kohaliku elanikkonna nimetuseks. Russi tsentrumiks oli Kiiev, poljaanide vürstiriigi pealinn, seepärast nimetame seda ühendust Kiievi riigiks.

Kiievi vürstidele alluva elanikkonna peamassi moodustasid slaavlased, kuid nende riiki kuulusid veel merjalased, vepslased, tšuudid ja teised suguharud. Kõik nad olid omavahel majanduslikult veel väga nõrgalt seotud ega suutnud moodustada kindlat tervikut.

Sel ajastul eksisteeris idaslaavlastel veel kogukond — verv — ning püsisid mõned igandid sugukondlikust korrast. Kuid kogukonnas teostus lagunemisprotsess: üksikute kogukondlaste kätte kogunesid rikkused, majapidamises kasutati vähemjõukate kaassuguharulaste tööd. Sel viisil suurenes jagunemine klassidesse, arenes eramaavaldus ja tekkisid feodaalsed suhted.

Sõjakäigud Bütsantsi ja Kaspiamaile. Koosnedes üksikuist omavahel halvasti liidetud osadest, püsis Kiievi riik koos relvajõu abil.

Kiievi riik etendas Ida-Euroopas tähtsat osa. Nii tungis aastal 860 suur slaavlaste rumpidest koosnev laevastik Kuld-Sarve sadamasse (lahte, mille kaldal asub Konstantinoopol) ja ähvardas rünnata Konstantinoopolit. Linn pääses ainult seetõttu, et torm slaavlaste paadid laiali paiskas. Kroonika jutustab, et Oleg teostas võiduka sõjakäigu Konstantinoopolisse. Aastal 911 sõlmis Oleg Bütsantsiga kasuliku rahu, millega Venemaa ja kreeklaste suhted täpselt kindlaks määrati. See leping annab tunnistust Venemaa ja Bütsantsi alatisest läbikäimisest ja Kiievi vürsti suurest võimsusest.

Mõni aasta hiljem korraldas Venemaa sõjaretke Kaspia mere rannikule. Vene laevad tõusid Aasovi merest Doni mööda kuni selle kohani, kus see jõgi jõuab üsna lähedale Volgale, ja siit tassiti laevad Volgale. Laskunud Kaspia merele, laastasid venelased Taga-Kaukaasia ranniku (praeguse Aserbaidžani), kuid tagasiteel said nad ise kasaaride kallaletungi osaliseks ja kandsid kaotusi.

Pärast Olegi, X sajandi teisel veerandil, oli samasugune valitsev seisukoht teiste vürstide seas Kiievi vürstil Igoril, keda kroonika nimetab Rjuriku pojaks. Igor jätkas Olegi vallutussõdu. Igor allutas oma võimule Južnõi-Bugi kaldal elavad slaavlased ning tegi maksualuseiks drevljaanid, kes olid tõusnud üles Kiievi võimu vastu. Aastal 941 korraldas Igor suure meresõjakäigu Bütsantsi vastu. Venelased tegid suurt laastamistööd Konstantinoopoli ümbruses, kuid Kreeka laevastik ei lasknud neid sadamasse ning sundis nad minema Mustale merele. Konstantinoopoli juurest tagasi löödud, laastasid venelased Väike-Aasia põhjarannikut. Kreeka valitsus pidi saatma suure maaväe, et venelasi Väike-Aasiast välja tõrjuda. Otsustava löögi andis Igorile merel Kreeka laevastik, mis oli varustatud seadeldisega, mille abil vaenlaste laevad kallati üle erilise süttiva seguga — „kreeka tulega". Kreeklastel läks korda vene laevu süüdata; otsides pääsemist „kreeka tule" eest, hüppasid venelased vette ja uppusid. Kuid slaavlaste

laevastik tungis siiski vaenlaste laevade vahelt läbi ja tema riismed jõudsid kodumaale.

Venelaste sõjaretkede kordumise ärahoidmiseks sõlmisid kreeklased 944 aastal Igoriga uue lepingu. Lepingus nähti üksikasjaliselt ette Venemaa kauplemistingimused Konstantinoopolis ning loodi sõjaline liit ühiste vaenlaste vastu.

Igori ajal korraldas Venemaa uuesti suure sõjaretke Kaspia mere kaldaile. Vene sõjamehed sõitsid laevadega Kura jõge mööda üles, hõivasid Berdaa linna ja kindlustasid end selles. Kuid araablaste väed piirasid kindluse sisse. Ebasoodsa kliima tõttu hõrenenud venelaste salk oli sunnitud ööpimedust kasutades laevadele asuma ja saagiga tagasi Venemaale tulema.

Andamite kogumine (poljudje). Üheks eesmärgiks, mis õhutas Kiievi vürste retkedele ja sõdadele, oli andamite kogumine allaheidetud rahvailt.

Feodaalsuhted Kiievi riigis olid X sajandil veel nõrgalt arenenud. Suurmaapidamine oli alles tekkimas. Seepärast vürstid ekspluateerisid elanikkonda peamiselt andamite kogumise teel. Vürstidel olid salgad sõjasulaseid — družinnikuid, kellede abil nad korraldasid sõjakäike ning hoidsid allaheidetud rahvaid sõnakuulmises. Oma družinnikuile vürstid ei andnud veel nende teenistuse eest maad (lääne — nagu neid nimetati Lääne-Euroopas), vaid jagasid nendega elanikkonnalt kogutud andameid. Igal aastal talve algul väljus vürst linnast koos oma družiinaga „rahvast mööda käimisele" (на полюдье), nagu nimetati maksukogumist, sõitis läbi võimualused maad ning kogus elanikelt karusnahku, mett, vaha ja muud. Kevadel laaditi kogutud saak koos sõjas võetud vangidega laevadele ning saadeti Dneprit mööda alla Mustale merele. Dnepri kärestike juures toimetati kaubad ja paadid edasi kallast mööda. Siin ootasid teekondlasi sageli petšeneegid, kes neile kallale tungisid ja kaubad ära võtsid. Teine kardetav koht oli Hortitsa saare juures (kus praegu on Dneproges). Sel kohal ahistasid kõrged kaldad Dnepri jõe kitsast sängi ning laevakaravanil oli

oht rändrahvaste kallaletungi ohvriks langeda. Pärast Dnepri suudmest Mustale merele väljajõudmist toodi tänuohvreid „püha" tamme juures ühel saarekesel. Siis sõideti edasi piki Musta mere läänekallast. Lõppsihiks oli Konstantinoopol ehk Tsargrad (nagu seda nimetasid slaavlased), kus müüdi maha karusnahad, vaha ja orjad ning osteti kalleid kangaid, veine, puuvilju ja muid toredusesemeid.

Andamite kogumisega võimualuseilt suguharudelt kaasnesid vägivallateod ja repressioonid. Sel põhjusel tõusid Igori ajal üles drevljaanid, kellede eesotsas seisis kohalik vürst Mal. Kroonika jutustab, et Igor andis andamite kogumise mõnelt slaavi suguharult ühele kõige mõjukamale družinnikule — Sveneldile. See kutsus välja rahulolematuse teistes družinnikutes, kes tungivalt soovitasid Igoril enesel minna maksukogumisele drevljaanide maale, öeldes: „Sveneldi družinnikud on ehtinud end relvade, riiete ja hobustega, kuid meie oleme alasti. Lähme, vürst, andameid koguma, saad sina, saame meiegi." Kogunud andameid drevljaanide maalt, laskis Igor suurema osa oma družiinast koju, kuid ise otsustas korrata ringkäiku: „Lähen tagasi ja käin veel." Kuulnud sellest, et vürst tuleb teistkordselt andami järele, ütlesid drevljaanid: „Harjub hunt lammaste juurde käima — kannab kogu karja ära, kui teda ei tapa." Nad lõid Igori družiina puruks, aga tema enda võtsid kinni ja surmasid.

Igori lesk Olga, kes valitses oma alaealise poja Svjatoslavi asemel, surus ülestõusu karmilt maha: drevljaanide pealinn Iskorosten vallutati ja põletati, elanikud osalt tapeti või tehti orjadeks, osalt maksustati raskete andamitega. Kuid kartes uusi ülestõuse pani Olga tulevikuks kehtima kindlad andamimäärad. Mitte rahuldudes andamitega, hakkas Olga kogukondade kasutuses olnud maid ära võtma. See tõendab, et vürstid ja nende družinnikud siirdusid vallutatud maade suuremale ekspluateerimisele.

Svjatoslavi vallutused. Igori ja Olga poeg Svjatoslav jätkas vallutussõdu. Sõjaka družiina vahva juhina veetis ta kogu

oma elu sõjakäikudes: „käies kergelt nagu panter" ei vedanud ta enesega voori kaasas, rännakul, pannud sadula pea alla, magas maapinnal, sõi pooltoorest hobuseliha. Ta kandis lihtsat valget särki, kõrvas kõrvarõngast, ajas pea paljaks, jättes ainult lagipähe pika patsi. Svjatoslav ei tunginud kunagi vaenlaste kallale äraandlikult, salakavalalt. Sõjakäigule minnes saatis ta ette sõna: „Tahan teie peale tulla."

Dnepri- ja Ilmenimaad juba kuulusid Kiievi riigi koosseisu. Svjatoslav suunas esiteks oma relvad slaavi suguharude vastu, kes elasid Dneprist ida pool, alistas Oka-äärsed vjatitšid ning läks siis pealetungile teiste rahvaste vastu. X sajandi 60-ndail aastail hävitas ta Volga ääres Bulgaaria ja Kasaari riigi, läks siis Põhja-Kaukaasiasse ning lõi siin kossooge (tšerkesse) ja jaase (ossetiine).

Aastal 967 asus Svjatoslav sõjakäigule Doonau-Bulgaaria vastu, mis oli asustatud slaavlastega, kes olid võtnud endale neid vallutanud bulgaarlaste nime. Bulgaarlased tungisid alatasa kallale naabruses asuvale Kreeka keisririigile ja lõid rängasti kreeklasi. Seepärast Kreeka valitsus, kes ei olnud küllalt tugev, et omal jõul toime tulla bulgaarlastega, kutsus appi Svjatoslavi. Svjatoslav saavutas bulgaarlaste üle mitte ainult täieliku võidu, vaid kavatses isegi jäädavalt kindlustuda Bulgaaria pealinnas Perejaslavetsis Doonau kaldal. „Siin," ütles ta, „on minu maa keskkoht, siia tuleb kokku kõik hea: kreeklastelt — kuld, kallid kangad, veinid ja puuviljad; Tšehhimaalt ja Ungarist — hõbe ja hobused; Venemaalt — karusnahad, vaha, mesi ja orjad."

Kreeka valitsus, kartes sellist ähvardavat naabrust, ostis altkäemaksuga ära petšeneegid ja need tungisid Kiievi kallale. Teade Kiievi piiramisest petšeneegide poolt sundis Svjatoslavi Dneprimaile ruttama. Kuid ta ei loobunud Bulgaaria vallutamise mõttest; kui ta oli kihutanud petšeneegid steppi, läks ta ja võttis Perejaslavetsi uuesti ära. Siis uus Bütsantsi keiser Johannes Tzimiskes astus tema vastu suure sõjaväega. Hoolimata jõudude ebavõrdsusest jätkas Svjatoslav võitlust.

Kroonika omistab temale järgmised druzhiinale öeldud sõnad: „Ärgem häbistagem venelaste maad, vaid langegem siin, surnuil pole häbi, kui aga põgeneme, siis on meil häbi."

Kreeka sõjaväel läks vaevu korda vallutada Perejaslavets. Vene väesalk, mis oli Svjatoslavi poolt linna jäetud, sulgus Bulgaaria tsaaride kindlustatud lossi ning pani ka siis veel vastu, kui linn oli juba vaenlase käes. Tzimiskes käskis lossi süüdata, ja alles siis venelased lahkusid linnast väljale ning andsid viimase lahingu. „Nad võitlesid tugevasti," kirjutab kreeka ajaloolane, „ning ei pistnud põgenema, kuid meie omad tapsid nad kõik." Svjatoslav kaitses end Dorostoli linnas Doonau ääres. Mandri poolt piirasid teda Tzimiskese väed, kuid Doonaul tõkestas taganemisteed tuleriistadega varustatud Kreeka laevastik. Sellest hoolimata lükkas Svjatoslav kõik rahuettepanekud tagasi. Tema väikesearvuline sõjavägi kaitses end mehiselt ja sooritas julgeid äkkrünnakuid linnast välja. Öösiti venelased põletasid tuleriitadel langenud seltsimeeste laipu, tapsid nende auks vange ning tõid jumalaile ohvreid. Piiratud olid näljast nõrgestatud. Nad tegid viimase meeleheitliku katse läbi murda. Kreeka sõjavägi lõi vankuma ja keisril tuli minna ihukaitseväe — „surematute" — eesotsas isiklikult lahingusse. Äkkrünnak löödi tagasi, venelased kaotasid palju surnutena ning Svjatoslav ise oli haavatud. Edaspidine vastupanek oli võimatu. 971. aastal Svjatoslav sõlmis rahu, mille järgi ta loobus Bulgaariast. Kuid Kreeka valitsus kartis ikka veel Svjatoslavi ning teatas petšeneegidele tema tagasiminekust kodumaale. Need varitsesid Svjatoslavi Dnepri kärestike juures ning tapsid ta. Tapetud Svjatoslavi kolbast tegi petšeneegide vürst endale peekri.

§ 12. Kiievi-Venemaa ristiusustamine.

Vladimir Svjatoslavitš. Juba oma eluajal andis Svjatoslav sõjakäigule minnes oma maad valitsemiseks kolmele pojale: poljaanide maa koos Kiieviga sai tema vanemale pojale Jaro-

polkile, drevljaanide maa Olegile ja Novgorod Vladimirile. Varsti pärast isa surma puhkes vendade vahel võitlus. Oleg ja Jaropolk hukkusid võitluses, kuid Vladimir ühendas uuesti kõik idaslaavlaste maad oma võimu alla ja isegi laiendas oma valdusi naabrite arvel. Vladimir liitis Kiieviga Galiitsiamaa ning tegi sõjakäigu poolakate vastu, kes tahtsid Galiitsiat ära võtta. Vladimir käis sõjaga ka leedulaste maal. Kuid ta peamine mure oli lõunapiiride kaitsmine petšeneegide röövretkede vastu. Tema ajal stepipiir kindlustati valli ja püsttaraga, ehitati kindlusi ning algas piiriäärse vööndi asustamine sõjameestega.

Ristiusu vastuvõtmine. Vürst Vladimiri valitsemise ajal võttis Kiievi-Venemaa kreeklastelt vastu õigeusu, nagu nimetatakse kreeka ristiusku eraldamiseks Lääne-Euroopa ristiusust ehk katoliku usust. Ristiusu kultuuriga tutvusid idaslaavlased alatise kaubandusliku ja poliitilise läbikäimise tõttu Bütsantsiga ja sagedaste sõitude tagajärjel Konstantinoopolisse.

Ristiusu vastuvõtmise peapõhjuseks oli see, et Dneprimail kujunev feodaalide klass vajas usku, mis oleks toetanud tema klassihuve. Esimestena hakkasid ristiusku vastu võtma kõrgema klassi esindajad, nende hulgas družinnikud. Juba Igori ajal oli vürsti družiina hulgas rohkesti kristlasi. Igori lesk Olga võttis samuti vastu ristiusu.

Vladimir laskis mitte ainult ennast ristida, vaid levitas ristiusku sunniviisil ka oma alamate hulgas. See sündis nii. 987. aasta lõpul puhkes Bütsantsi keisririigis ülestõus; samal ajal ähvardasid riiki põhja poolt Doonau bulgaarlased. Bütsantsi valitsus pöördus abisaamiseks Kiievi vürsti poole. Tema ja Bütsantsi keisririigi vahel sõlmiti liit (988. a.), mida kavatseti kindlustada Vladimiri ja kogu vene rahva ristimise, ent samuti Kiievi vürsti abiellumise abil Kreeka printsessi Annaga. (Tollal valitses Bütsantsis kaks keisrit ja printsess Anna oli nende õde.)

Vene väesalga osavõtul suruti ülestõus maha.

Kuid keisrid ei rutanud täitma lepingu tingimust Vladimiri

ja printsess Anna abiellumise suhtes. Siis Vladimir piiras ümber ja vallutas Bütsantsile kuuluva Hersonesose (Korsuni) linna Krimmis ning saavutas Bütsantsilt lepingu täitmise. Hersonesosest tagasi tulnud, käskis Vladimir kõik Kiievi elanikud Dnepri jõkke ajada ning kreeka papid ristisid nad. Jumalakujud põletati, Peruni kuju visati Dneprisse. Ristiusk ei levinud siiski kohe. Paganlikud uskumused jäid veel kauaks ajaks kestma, eriti maarahva hulgas.

Ristiusu vastuvõtmisel oli suur tähtsus Kiievi-Venemaa elus. Võrreldes paganlusega oli ristiusk suureks sammuks

Vürsti pidu. *Silvestri kogumik (XIV saj.).*

edasi. Ta soodustas feodaalsuhete edaspidist arenemist ja kindlustumist Kiievi-Venemaal, aitas kaasa kultuurisidemete laienemisele.

Ühise usu sisseseadmine kiirendas kõigi slaavlaste suguharude ühinemise protsessi ja tugevdas vürsti võimu.

Ristiusu tõttu tekkisid tihedamad sidemed Lääne-Euroopa riikidega ja Bütsantsiga. Vladimir arendas sõbralikke suhteid Tšehhimaa, Poola ja Ungariga. Kreeka keisrikojaga sai ta sugulusse Annaga abielludes. Tugevnesid kultuurilised sidemed haritud ristiusuliste maadega, eriti Bütsantsiga.

Kiievis hakati ehitama kivimaju, mis olid kaunistatud maalide ja mosaiigiga; paganliku „hiie" (usukultuse paiga) kohale ehitasid kreeka meistrid kiriku ning selle kõrvale lossi Vladimiri jaoks. Ristiusu vastuvõtmine soodustas hariduse levi-

mist. Kiri tekkis slaavlastel juba enne ristiusu vastuvõtmist. Juba sada aastat enne ristiusu toomist Venemaale koostasid slaavi misjonärid Kyrillos ja Methodios slaavi tähestiku ning tõlkisid kreeka kirikuraamatud slaavi (bulgaaria) keelde. Vladimir osutas suurt tähelepanu haridusele, käskis võtta aadlisoost vanemailt lapsi ning panna nad kirjaoskust õppima.

Rahvalauludes ehk „bõliinades" on säilinud mälestusi Vladimirist. Lugulauludes kuulsate vägilaste, Vladimiri družinnikute — talupoeg Ilja Murometsi, Dobrõnja Nikititši, Aljoša Popovitši ja teiste näol, kes kaitsesid Venemaad stepielanike eest, kehastas rahvas oma kodumaa-armastuse ideaalid. Bõliinades peegeldub mälestus Kiievi-Venemaast kui Vene ajaloo hiilgavast ajastust.

Jaroslav Tark. Vladimir suri 1015. aastal. Enne ristimist oli Vladimiril rikaste slaavlaste kombe järgi mitu naist, kelledega tal oli palju poegi. Kohe pärast tema surma algas nende vahel vihane võitlus. Üks nendest, Svjatopolk, haaras võimu Kiievis ning tappis oma vennad — Borisi, Glebi ja Svjatoslavi. Svjatopolgi vastu astus välja Jaroslav Vladimirovitš, kes oli juba oma isa Vladimiri eluajal saanud talt valitsemiseks Novgorodi. Novgorodlaste abiga ta purustas Svjatopolgi, kes põgenes Poolasse oma äia vürst Boleslav Chrobry juurde. Boleslav kasutas neid asjaolusid, et segada end Kiievi-Venemaa asjusse. Ta tungis tema maa-aladele, purustas Jaroslavi Zapadnõi-Bugi jõel, tuli Kiievisse ning pani Svjatopolgi uuesti troonile. Poolakate vägivald ja röövimised tekitasid venelastes pahameelt. Kui poolakad linnadesse ja küladesse talikorterisse laiali läksid, tappis rahvas nad. Boleslav oma sõjaväe riismetega põgenes tagasi Poolasse. Kaotanud Poola vürsti toetuse, sai Svjatopolk Jaroslavilt ja novgorodlastelt otsustavalt lüüa ning hukkus põgenemisel. Jaroslav ühendas oma võimu alla Kiievi ja Novgorodi (1019). Kuid tema vastu astus välja ta vend Mstislav Vladimirovitš. Ta oli Tmutarakani vürstiriigi valitseja Tamani poolsaarel Kaukaasia lähe-

Vürst Jaroslav Targa perekond. *XI sajandi fresko. Sofia katedraal Kiievis.*

dal (selle vene vürstiriigi tekkimise aeg ja tingimused pole täpselt kindlaks tehtud). Mstislav vallutas sõjaga Jaroslavilt Severskimaa ühes Tšernigovi linnaga; mõlemate vendade valduste piiriks sai Dnepr. Pärast Mstislavi surma liitis Jaroslav Severskimaa jälle Kiievi riigi külge.

Jaroslavi valitsemist (1019—1054) tähistas ristiusu lõplik võidulepääs Kiievi-Venemaal. Tema ajal organiseeriti kiriku valitsus: Kiievi kiriku peaks pandi metropoliit, kelle määras ametisse Konstantinoopoli patriarh. Jaroslavi ajal tekkis ka Kiievi lähedal Petšerski klooster, mis etendas suurt osa hariduse levitamisel Kiievi-Venemaa valitsevate klasside seas.

Kiievi riik nii oma võimsuselt kui kultuuri kõrguselt saavutas Jaroslavi ajal Euroopa riikide hulgas silmapaistva koha. Tihedaist poliitilisist suhteist Kiievi-Venemaa ja Lääne-Euroopa riikide vahel annavad tunnistust Jaroslavi perekonna abielusidemed välismaa kuningakodadega: Jaroslavi õde oli

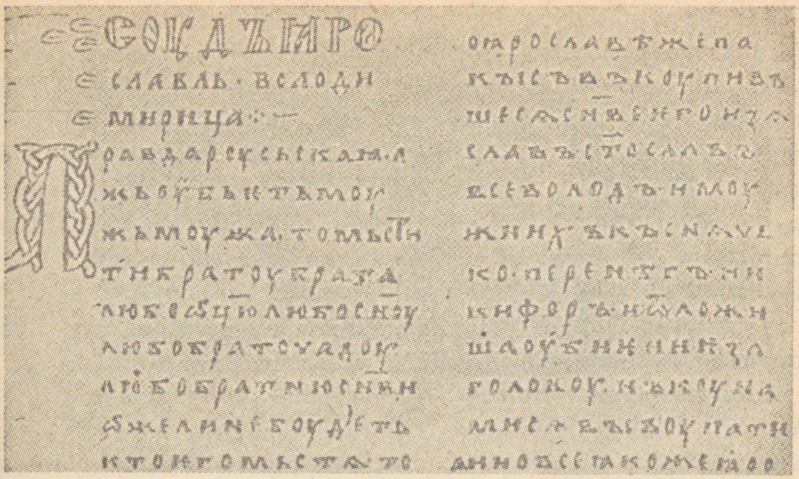

Jaroslav Vladimirovitši „Õigus".
„Novgorodi kirikuseaduste raamat" 1282.

abielus Poola vürstiga, üks tütar Prantsuse kuningaga, teine tütar Norra kuningaga, kolmas Ungari kuningaga. Jaroslav segas end mitmel korral Poola asjusse. Kasutades rahutusi, mis algasid Poolas pärast Boleslavi surma, võttis Jaroslav tagasi Galiitsia-Venemaa linnad, mis olid kaotatud pärast Vladimiri surma. Hiljem kasutas Jaroslav oma õemehe — Poola vürsti — sõjavägesid. Jaroslavi ajal võeti tema poja Vladimiri juhtimisel ette viimane sõjakäik Konstantinoopolisse (1043), mis lõppes ebaõnnestumisega.

Ida-Euroopas laiendas Jaroslav oma võimu Baltimaa rahvaste üle ning ehitas Jurjevi linna (praegune Tartu). Volga ääres rajas ta linna, mille nimetas Jaroslavliks. Lõunas tuli Jaroslavil pidada intensiivset võitlust petšeneegidega; ta jätkas piirivööndi kindlustamist linnade ehitamisega.

Jaroslavi valitsemise ajal koostati kogumik vürsti kohtumäärusi — Jaroslavi „Pravda" (Õigus).

Jaroslavi „Õiguses" leidusid veel igandid vanust sugukondliku korra kombeist, nii näiteks oli lubatav verikättemaks. „Kui inimene tapab inimese," on öeldud „Õiguses", „siis maksku kätte vend venna eest, poeg isa eest, isa poja eest, venna- või õepoeg onu eest; kui ei ole kättemaksjat, siis maksta 40 grivnat tapetu eest." Kuid kättemaksukohustus pandi ainult lähedastele sugulastele, mitte aga kogu sugukonnale, sest sugukond oli selleks ajaks juba lagunenud. Jaroslavi poegade ajal kaotati verikättemaks hoopis.

Jaroslavi „Õigust" täiendati hiljem ja töötati ümber tema poegade ja pojapoegade ajal.

Kiievi-Venemaa kultuur. XI sajandil täheldatakse Kiievi-Venemaal kõrge ja hiilgava kultuuri õitsengut. Selle aja vanavene kultuuri aluseks oli rahvalooming. Pärast ristimist tutvunesid venelased Bütsantsi, tolleaegse kultuurseima Euroopa riigi teaduse ja kunstiga.

Kiievi-Venemaale tungis tähelepandav hulk raamatuid Doonau-Bulgaariast. Vürst ise ja rikkad inimesed tellisid ärakirju neist raamatuist. Teisi raamatuid hakati uuesti tõlkima vene keelde.

Peale jumalateenistuse raamatute tõlgiti ka ilmaliku sisuga raamatuid, eriti kreeka kroonikaid (летописи). Ilmus ka algupäraseid vene teoseid. Jaroslavi aegadesse kuuluvad esimesed katsed koostada vene ajalugu. Juba pärast Jaroslavi surma olid need ajaloolised üleskirjutused Petšera kloostris ümber töötatud laiaulatuslikuks teoseks, milles jutustati sellest, „kust on alguse saanud Venemaa". Selle sisu moodustasid üksikud jutustused, vürstide elulookirjeldused, mitmesuguseis linnades toimunud sündmuste ülestähendused aastate järgi, katkendid kreeka kroonikaist jne. Kõik need ajaloolised materjalid olid paigutatud aastate järgi; sellest tuletub nimetus, mis antakse sedalaadi teoseile — kroonika (vene k. летопись — aastakiri). „Algkroonika", nagu harilikult nimetatakse seda teost, leidis alatist täiendamist ja ümbertöötamist; ta on meie teadmiste allikaks Dnepri- ja ta naabruses asuvate maade vanimast aja-

Ostromiri evangeelium. *XI saj. käsikiri.*

loost. Seda kroonikat läbib mõte kogu idaslaavluse ühtsusest ja ta suurest osatähtsusest võitluses stepi rändrahvastega. Kiievi-Venemaa kultuur on tunnistuseks kõrgest haridustasemest Kiievi-Venemaal ning tookordse tõlke- ja algupärase kirjanduse mitmekesisusest ja rikkusest. Bütsantsi, Taga-Kaukaasia ja teiste maade kunsti parimad näidised seoses rahvaloominguga soodustasid vana-vene kultuuri kujunemist, mis sai hiljem aluseks vene, ukraina ja valgevene rahvuskultuurile.

Jaroslavi ajal ehitati Kiievisse Sofia katedraal. XI sajandi vene ehituskunsti meistriteoseks oleva katedraali ehitamisel muudeti bütsantsi ehituse tavaline tüüp vastavalt vene ehituskunsti nõuetele. Katedraalis on säilinud suurepärased mosaiigid ja freskod. Jaroslavi valitsemise teiseks mälestusmärgiks on Kiievis niinimetatud „Kuldväravate" varemed. Välismaalased olid üllatatud Kiievi hiilgusest ning nimetasid teda „Konstantinoopoli võistlejaks". Samasuguste toredate ehitistega kaunistati ka teisi linnu, eriti Novgorodi, kus Jaroslavi poeg Vladimir ehitas Kiievi eeskujul toreda Sofia katedraali.

IV peatükk.

Kiievi riigi lagunemine.

§ 13. Feodaalsuhete lõplik maksvusele-pääs Kiievi riigis.

Feodaalsuhete arenemine Kiievi-Venemaal. Kiievi-Venemaa majanduse pea-alaks oli põlluharimine. XI sajandiks tegi põlluharimine suuri edusamme ning levis laialdastele maaaladele.

Smerdide-kogukondlaste hulgas oli jõukaid inimesi. Nad hakkasid maid endi kätte kiskuma ning neid harima neist sõltuvate kehvikute ja holoppide (orjade) abil. Sel kombel eraldusid kogukondlaste hulgast suurmaaomanikud, kes koondasid endi kätte suured maavaldused.

Vürstidele ja nende družinnikuile osutus samuti kasulikumaks tegelda suuremõõdulise põllumajapidamisega kui piirduda andamite kogumisega elanikkonnalt. Seepärast nad võtsid smerdidelt kogukonnamaad ära ja soetasid endile laiad maavaldused künnimaaga, metsmesinduse ja jahinduse tagamaadega. Vürstide ja bojaaride (nagu hakati nimetama suurmaapidajaid) kaasabil omandasid endile maid ka kloostrid. Niiviisi hakkas vürstide, bojaaride ja kiriku maavaldus tunduvalt kasvama smerdide kogukonnamaa arvel.

Suurte linnade ümber laiusid vürstide, bojaaride ja kloostrite külad. Holoppide töö oli vähetootlik. Maaomanikule oli kasulikum omada oma maal poolvabu talupoegi, kel oli oma majapidamine, kuid koos sellega olid sunnitud töötama ka maaomaniku kasuks. Seepärast maaomanikud orjastasid ja ekspluateerisid vabu smerde.

Enamik smerdidest elas XI sajandil veel kogukondadena koos ning nende sõltuvus vürstidest piirdus andamite andmisega. Kuid XI sajandi lõpuks moodustasid juba tähelepandava kihi smerdid, kes olid sõltuvuses suurmaaomanikest. Sellisteks sõltuvateks smerdideks olid näit. „zakup'id" (võlasõltlased). Zakup sai oma isandalt rahalise laenu ja väikese maatüki, mille eest pidi tegema teoorjust; hobuse ja inventari — harkader, äke — sai ta isandalt. Isandal oli õigus talle ihunuhtlust anda. Zakup ei võinud lahkuda võlga tagastamata; kui ta põgenes, siis tabamise korral ta tehti orjaks. Zakup sattus sel moel täielikku maaomaniku orjusse.

„Maaomanikud," ütles Lenin, „orjastasid smerde juba „Vene õiguse" ajal."[1] XI sajandil, Lenini sõnade järgi, „läksid „smerdid" (nii nimetab talupoegi „Vene õigus") orjusse ning „kirjutati üles" mõisnike omanduseks!"[2]

Smerdid võitlesid maata jäämise ja orjastamise vastu. Nad kündsid üles põllupeenrad, mis eraldasid feodaalide poolt väevõimuga võetud maid, hävitasid piirimärgid, tapsid vürstide ja bojaaride kiltreid, süütasid majapidamise hooneid. Sageli puhkesid külades stiihilised ülestõusud feodaalide vastu.

Niiviisi kujunesid Kiievi-Venemaal feodalismile iseloomulikud suhted: suurmaaomanik allutas oma võimule väiketootja ning ekspluateeris teda, sundides töötama enese kasuks.

Feodaalkorras olid talupoeg ja käsitööline tootmisvahendite omanikud ning pidasid oma eramajapidamist, mis rajanes isiklikule tööle. Kuid selle ajastu peatootmisvahend — maa — oli feodaali omandiks. See võimaldas feodaalil vägivalla teel orjastada väiketootjat — talupoega. Feodaal tegi talupoja sunnismaiseks ning muutis ta poolvabaks inimeseks.

„Vene õigus" („Русская Правда"). Jaroslavi poegade ja pojapoegade ajal leidis feodaalne kord kajastuse vürstide määruste

[1] Lenin, Teosed, III köide, lk. 150.

[2] Lenin, Teosed, XI köide, lk. 98.

kogus, mis oli tuntud nime all „Vene õigus" ja mille aluseks oli Jaroslavi „Õigus". „Vene õigus" seadis oma ülesandeks maaomanike-feodaalide varanduse kaitse. Rida artikleid loetleb trahve, mis olid ette nähtud piiririkkumise, kariloomade varguse jne. eest. Täpselt määrati isanda õigused zakupi ja orja üle. „Vene õigus" kaotas ära sugukondliku kättemaksu ning seadis selle asemele „viira", s. o. lunaraha tapetud inimese eest 40 grivna suuruses (ligilähedalt 300 rubla XIX sajandi lõpu rahakursi järgi). Bojaari tapmise eest tuli maksta kahekordne viira — 80 grivnat. Kahekordne viira maksti ka nende inimeste tapmise eest, kes olid kõrgeil ametikohtadel vürsti majapidamises, vürsti talliülema, õuemeistri jt. eest. Seevastu aga holoppide ehk orjade tapmise eest viirat ei nõutud. Nende eest maksti peremehele ainult nende hind — 5 grivnat. Samapalju maksti smerdide eest, kes töötasid vürsti või bojaari majapidamises. Seega smerd, kes töötas feodaali maa peal, ühevääristati holopiga.

Kuritegude eest määras „Vene õigus" kindlaks trahvi vürsti kasuks („lõivud") ja kahjukannatanule kahjude tasumise. Nii näiteks on „Vene õiguses" öeldud: „kui keegi lööb mõõgaga, kuid ei tapa surmavalt, siis on kolm grivnat trahvi, haavatule endale üks grivna, haava eest aga — arstimiskulud", või „kui lööb välja hamba ning veri tuleb suus nähtavale, siis kaksteistkümmend grivnat trahvi, hamba eest aga grivna"; „kui keegi raiub maha tarupuu (puu, milles pesitsevad mesilased), siis kolm grivnat trahvi, puu eest aga pool grivnat". Taluhoone või rehe süütamise eest oli ette nähtud kõige karmim karistus: maapakku saatmine, millega kaasnes kurjategija kogu varanduse võõrandamine. Selle karistuse karmus on seletatav sellega, et feodaalid tahtsid end kaitsta nende poolt kurnatavate smerdide kättemaksu eest.

Kaubandus ja käsitöö. Kiievi-Venemaa majandus oli naturaalne, s. o. iga majapidamine rahuldas ise oma põhilised vajadused.

Kuid XI sajandil oli linnades juba olemas tootmine kohaliku

turu jaoks. Mõnesugused esimese järgu tarbeasjad, näit. riie, jalanõud, omandati „turult" („торг"). Feodaalid tahtsid saada toredusesemeid, seesuguseid nagu toodi Bütsantsist ja Idamaalt, näiteks juveliiritöid. Kiievi käsitöölised lõid oma kõrge kunsti, mille näiteid on leitud Kiievi ja teistest leiupaikadest. Õitses sepa-käsitöö; vene relvameistrid valmistasid ilusaid mõõku ja muid relvi. Linnades kujunes eriline rühm elanikke

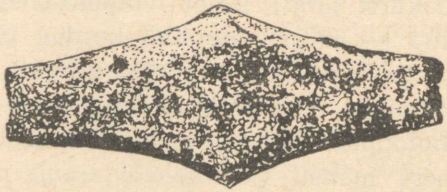

Hõbegrivna.

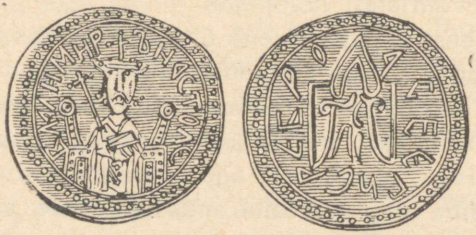

Hõbemünt vürst Vladimir Svjatoslavitši oletatava kujutusega.

— kaupmehed, kes tegelesid kohalike kaupade kokkuostmisega ja nende edasimüümisega teistesse linnadesse või välismaale ja kes selle vastu tõid müügile välismaa kaupu.

Algul olid vahetusüksusteks karusnahad ja kariloomad. Seepärast vanasti rahad kandsid nimetust „skot" (kariloomad) ehk „kunõ" (nugisenahad). XI sajandiks olid juba olemas erilised rahamärgid: grivnad, s. o. teatud raskusega hõbekangid. Enda löödud münte esialgu ei olnud, tarvitati Araabia,

Kreeka ja Lääne-Euroopa münte. XI sajandist alates hakati Kiievi-Venemaal vähesel määral lööma kreeka eeskujul ka oma münte, vürstide kujutustega.

Linnades lokkas liigkasuvõtmine, mille all kannatasid tugevasti linnarahva alamkihid, eriti käsitöölised. Ehkki käsitöölised omasid isiklikke tootmisvahendeid, sattusid nad sõltuvusse liigkasuvõtjaist ja kaupmeestest. Niiviisi ühenduses tööjaotuse suurenemisega linnades süvenes klassilise kihistumise protsess. Ekspluateeritud rikka kaupmeeskonna ja liigkasuvõtjate poolt, tõusid linna kehvikud üles oma rõhujate vastu, kuid neil ei olnud jõudu vabaneda endal lasuvast sõltumusest.

Kiievi riigi lagunemise algus. Kiievi riik, hoolimata oma välisest hiilgusest, kujutas enesest Kiievi vürstide poolt vallutatud eri maade nõrgalt kokkuliidetud ühendust.

Seoses suurmaapidamise arenemisega tugevnesid kohalikud maaomanikud, kes koondasid enda kätte ulatuslikud maavaldused suure arvu sõltuvate talupoegadega ning pidasid oma isiklikke sõjasulastest družiinasid. Vägevad kohalikud feodaalid püüdsid vabaneda Kiievi vürstide võimu alt ning toetasid oma vürste nende võitluses Kiieviga iseseisvuse eest. Sel teel hakati rikkuma Kiievi-Venemaa ühtsust ning see asendus feodaalse killunemisega.

Juba varsti pärast Jaroslavi surma (1054) hakkas ta riik avaldama lagunemise tunnuseid. Selle asemele hakkas kujunema mitu vürstiriiki. Igaühes neist valitses üks Jaroslavi poegadest. Vanim neist — Izjaslav — sai Kiievi ja Novgorodi, s. o. mõlemad tähtsamad punktid Dnepri-teel; Svjatoslav sai Tšernigovimaa ning Vsevolod — Perejaslavli- ja Rostov-Suzdalimaa. Muud maad langesid osaks vürsti perekonna nooremaile liikmeile.

Esialgu kolm vanemat venda — Izjaslav, Svjatoslav ja Vsevolod — tegutsesid üksmeelselt, hoidsid maal korda ühisel jõul, kaitsesid seda vaenlaste vastu. Ühiste küsimuste otsustamiseks kogunesid vennad mõnikord koosolekuks. Ühel selli-

sel koosolekul nad täiendasid ja parandasid oma isa Jaroslavi „Õigust".

Feodaalsõjad ja võitlus polovetsidega. Jaroslavi poegadel tuli kaitsta Vene valdusi türkide rändrahva — polovetside sissetungi vastu. Polovetsid tungisid XI sajandi keskpaiku Aasiast Musta mere äärseisse steppidesse ning võtsid need endi alla, surudes petšeneege osalt läände Doonau poole, osalt segunedes nendega. Polovetsid olid karjapidajad. Nad jagunesid mitmeks hordiks ehk suguharuks, kelle eesotsas seisid khaanid (vürstid). Polovetsid sooritasid laastavaid sõjaretki venelaste maadele, võtsid vange, ajasid karjad ära ning kihutasid ise tagasi steppi. Nende ratsarünnakud toimusid suure kiirusega. „Ühel hetkel," kirjutab üks kreeka autor, „polovets on lähedal, ning vaata — teda ei olegi enam. Teinud ratsarünnaku, haarab ta täiskäsi ratsuteist, kiirustab hobust jalgade ja piitsaga ning tormab tuulepöörisena, nagu sooviks mööda kihutada kiirest linnust. Teda ei suudetud nähagi, kui ta oli juba silmist kadunud."

1068. aastal astusid Izjaslav ja ta vennad Svjatoslav ja Vsevolod välja polovetside vastu, kuid nad said suure kaotuse osaliseks ja põgenesid võitlusväljalt. Izjaslav sõitis Kiievisse. Talupojad, kes olid polovetside poolt rüüstatud küladest linna põgenenud, ja Kiievi elanikkonna alamkihid nõudsid Izjaslavilt, et ta annaks neile relvi ning hobuseid ja viiks nad lahingusse vaenlasega. Kuid Izjaslav ei täitnud seda nõudmist. Ta kartis, et relvad pööratakse tema enda vastu, kuna Kiievi ja ümberkaudsete külade elanikud olid vihased vürsti ja bojaaride peale, kes ekspluateerisid kehvikkonda. Siis rahvahulk murdis sisse vürsti lossi, riisus selle paljaks, tõi türmist välja vangis istuva Polotski vürsti Vseslavi ja kuulutas ta Kiievi vürstiks. Izjaslav põgenes Poolasse otsima abi vürst Boleslav Chrobrylt. Poola feodaalidel oli soodus juhus Kiievi-Venemaa asjusse segamiseks. Izjaslav tuli tagasi Poola sõjaväega. Vseslav reetis kiievlased ning põgenes öösel salaja Polotskisse. Poola feodaalide abil tasus Izjaslav ülestõusnud kiiev-

Vangide ja kariloomade äraajamine polovetside poolt.
Königsbergi kroonika.

lastele karmilt kätte: 70 inimest hukati, palju inimesi tehti pimedaks või said muud karistused. Poolakad majutusid toitlustamiseks Kiievi vürstiriigi linnadesse. Rahvas, poolakate vägivallategudest vihale aetuna, tappis nad maha.

Hoolimata hädaohust polovetside poolt, ei kestnud üksmeel Jaroslavi poegade vahel kaua. 1073. aastal ajasid Svjatoslav ja Vsevolod Izjaslavi Kiievist ära. Kiievi troonile astus Svjatoslav. Izjaslav otsis abi Saksa keisrilt ja Rooma paavstilt ning sai lõpuks poolakate kaasabil (juba pärast Svjatoslavi surma) jälle oma trooni tagasi, kuid ta langes varsti sõjas oma vennapoegade vastu.

Feodaalsõjad kestsid veel ka Jaroslavi pojapoegade ajal. 1097. aastal kogunesid mõjurikkamad vürstid ühisele koosolekule Ljubetšisse.

„Milleks," rääkisid vürstid koosolekul, „hukutame me Venemaad, sepitsedes ise kurja nõu üksteise vastu, polovetsid aga

lõhestavad meie maad ning on rõõmsad, et me sõdime isekeskis! Siitpeale olgem kõik üksmeelsed!" Feodaaltülide lõpetamiseks seadustasid koosolekust osavõtjad Kiievi-Venemaa jagamise endi vahel pärimispõhimõtte järgi: „igaüks valitsegu oma pärusmaa üle", s. o. selle vürstiriigi üle, mida valitses tema isa. Kiiev jäi Svjatopolgile, Izjaslavi pojale, kes oli Jaroslavi soost kõige vanem. Perejaslavli vürstiriik, mis kuulus Vsevolodile, sai tema pojale Vladimirile, kes on tuntud Monomahhi hüüdnime all. Koosolekust osavõtjad kohustusid lepingu rikkujate vastu ühisel jõul välja astuma.

Kuid kohe pärast koosolekut Vladimir-Volõõnia vürst David Igorevitš ässitas Svjatopolk Izjaslavitšit kinni võtma üht koosolekust osavõtjat — ettevõtlikku ja julget Vassilkot. Svjatopolk kutsus Vassilko Kiievisse külla, võttis ta vangi ja andis välja Davidile. David käskis Vassilkol silmad välja torgata ja ta türmi heita ning võttis oma võimu alla temale kuulunud linnad. Teised vürstid, eesotsas Vladimir Monomahhiga, astusid välja Vassilko kaitseks. Ta vabastati ning ta tasus enda pimedakstegemise eest Davidi maade julma rüüstamisega. Uuel koosolekul 1100. aastal Vititševis võtsid vürstid karistuseks ära Davidilt Vladimiri linna Volõõnias. „Ei taha meie anda sulle Vladimiri trooni," käskisid nad temale ütelda, „sest et heitsid noa meie keskele, mida pole veel juhtunud venelaste maal."

Sõjad vürstide vahel võimaldasid polovetsidel karistamatult riisuda Vene maid. Mõnikord vürstid ise kutsusid polovetse abiks oma vaenlaste vastu. Võitluseks polovetsidega oli hädavajalik ühineda. 1103. aasta kevadel Svjatopolk Izjaslavitš ja Vladimir Monomahh tulid kokku Kiievi juures Dolobka järvel: siin arutati küsimust ühisest sõjakäigust polovetside vastu. Svjatopolk ja tema družinnikud nõustusid vastumeelselt selle üritusega, viidates sellele, et kevadine sõjakäik mõjub ebasoodsalt smerdide (talupoegade) künnile, kellelt tuleb võtta sõjakäiguks hobuseid. „Imestan, družinnikud," vastas Vladimir, „et teile on kahju hobusest, kellega keegi

künnab, aga sellele ei mõtle, et kui smerd hakkab kündma, siis juurdesõitnud polovets surmab ta noolega ja võtab tema hobuse, sõidab külla ja võtab tema naise ja lapsed ja kogu varanduse. Tema hobusest teil on kahju, aga temast endast pole kahju." Vladimiri väited veensid kõhklejaid.

Sõjakäik polovetside vastu, millest võtsid osa peaaegu kõik Vene vürstid, lõppes hiilgava eduga. Võitjad tulid tagasi määratu suure saagiga: sarvloomade, hobuste, kaamelite ja vangidega. Veel suurema eduga sõjakäik korraldati aastal 1111, kui Vene vürstid tungisid sügavale polovetside maale.

Mälestus visast võitlusest, mida Kiievi-Venemaal tuli pidada oma olemasolu eest stepirahvaste vastu, on säilinud bõliinades, milledes lauldakse vägilastest, kes kaitsesid venelaste maad tatarlaste vastu (tatarlaste nime all mõistetakse üldse kõiki stepirahvaid — polovetse, petšeneege jt.). Bõliinades jutustatakse, kuidas Ilja Muromets, Dobrõnja Nikititš, Aljoša Popovitš ja teised vägilased seisavad „vägilaste valvetõkkes" ning kaitsevad venelaste maad.

Vladimir Monomahh. Pärast vürst Svjatopolk Izjaslavitši surma, aastal 1113, puhkes Kiievis võimas ülestõus. Linnakehvikud, viidud meeleheitele vürsti teenijate rõhumisest ja ekspluateerimisest rikaste liigkasuvõtjate poolt, tõusid üles ning purustasid nende elumajad. Ülestõus oli valmis kanduma üle ka küladesse. Hädaohus olid suurfeodaalid: kloostrid, bojaarid, surnud vürsti perekond. Ehmunud rikkad kiievlased saatsid saadikud Vladimir Monomahhi juurde kutsega tulla neid valitsema: „Tule, vürst, Kiievisse: kui sa aga ei tule, siis tea, et palju kurja sünnib — minnakse bojaaride ja kloostrite kallale."

Vladimiri saabumine družiinaga tegi ülestõusule lõpu. Kuid Vladimir mõistis järeleandmiste vajadust ning andis seaduse, mis mõnevõrra piiras laenuprotsendi määrasid. Samuti kergendati pisut zakupite olukorda. Kuid need järeleandmised, mis olid välja kutsutud uute ülestõusude hirmust, ei muutnud sugugi üldist olukorda.

Saanud võimule Kiievis, püüdis Vladimir Monomahh (1113—1125) tõkestada Kiievi riigi alanud lagunemist. Ta sundis teisi vürste enesele alistuma ning karistas rangelt mittealistujaid, võttes neilt ära linnad. Kõik vürstid olid tema „käe all" ja pidid ilmuma tema juurde esimesel kutsel.

Võimas Kiievi vürst etendas suurt osa Euroopa asjus. Vladimir oli suguluses Kreeka keisrikojaga: tema ema oli keiser Konstantin Monomahhi tütar (siit vürst Vladimiri hüüdnimi — Monomahh); tema pojatütar oli abielus ühe Kreeka printsiga. Vladimir Monomahhi õde oli mehel Saksa keisril, ta ise oli abielus Inglise kuninga tütrega. Vladimir segas end sisetülidesse, mis tekkisid Bütsantsis, ning ta sõjaväed käisid Doonaumail. Mõne suure sõjaretkega polovetside steppidesse sundis Vladimir Monomahh polovetse lõpetama kallaletungid Kiievi-Venemaale.

Vladimir Monomahh paistis silma uljuse ja vaprusega. „Ei ole mina jooksnud oma elu hoidmiseks," kirjutas ta enese kohta, „ei ole säästnud oma pead." „Lapsed," veenis ta oma poegi, „ärge kartke ei sõda ega metslooma, tehke mehetegusid." Kogu oma elu veetis ta sõjakäikudel ja kardetavail teekondadel, „ei andnud endale rahu ei ööl ega päeval, ei pakases ega palavas". Ta armastas jahti ja mitmel korral riskis eluga: kaks korda tarvas (metshärg) viskas ta oma sarvede otsa, põder puskis, hirv tallas jalgadega, metssiga kiskus mõõga tema puusalt, karu hammustas läbi ta riided, „tige metsloom" (panter) viskas ta ümber koos hobusega.

Tormiline elu ei takistanud vürstide vaimsete huvide arenemist. Vladimiri isa Vsevolod oli haritud inimene, oskas viit võõrkeelt. Vladimir ise hindas kõrgelt teadmisi. „Mida oskate, seda head ärge unustage, mida aga ei mõista, seda õppige," kirjutas ta poegadele. Ta luges palju, isegi teekonnal olid tal alati raamatud kaasas. Ise ta kirjutas huvitava „Õpetussõna lastele", milles kujutab tema meelest ideaalse vürsti kuju ning toob hulga näiteid omaenese elust.

Kiievi riigi tähtsus NSV Liidu ajaloos. Kiievi riik on eta-

piks mitte ainult kogu idaslaavluse ajaloos (ta oli ajalooliseks hälliks kolmele vennasrahvale — venelastele, ukrainlastele ja valgevenelastele), vaid ka mitte-slaavi rahvaste ajaloos, kes hiljem eraldusid omaette riikideks. Kiievi riigis tekkis kõrge ja silmapaistev kultuur; see oli Ida-Euroopa üksikute slaavi rahvaste kultuurilise arenemise lätteks ning avaldas suurt mõju ka nende naabruses elavaile rahvaile. Võideldes pidevalt stepi rändrahvastega päästis Kiievi-Venemaa Lääne-Euroopa maad nende laastavaist röövretkist.

Kiievi riik aga ei kujutanud enesest kindlat poliitilist tervikut. Kiievi riigi üksikute osade vahel ei olnud veel olemas tihedaid majanduslikke sidemeid, mille puudumisel oli võimatu ka kindel riiklik ühinemine. Selle järgi, kuidas üksikuis Kiievi riigi koosseisu kuuluvais piirkondades kasvasid tootmisjõud (levis põlluharimine, kasvas käsitöö, tugevnes suurmaapidamine, tõusis linnade majanduslik tähtsus), tekkisid neis piirkondades isoleeritud riiklikud tsentrumid ja Kiievi riigi lagunemine sai möödapääsematuks.

Ida-Euroopa, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia feodaalne killunemine.

V peatükk.

Feodaalsed vürstiriigid XII—XIII sajandil.

§ 14. Feodaalse killustatuse suurenemine.

Riiklik korraldus Vene vürstiriikides. Feodaalsuhete arenemine üksikuis piirkondades viis iseseisvate vürstiriikide tekkimisele, mis järk-järgult eraldusid Kiievist.

XII sajandil oli kogu venelaste maa jagunenud reaks omaette iseseisvaiks vürstiriikideks. Neist olid tähtsaimad: Kiievi, Tšernigovi, Galiitsia, Smolenski, Polotski, Turov-Pinski, Rostov-Suzdali, Rjazani, Novgorodi ja Vladimir-Volõõnia vürstiriik. Igaühes neist oli võimule pääsenud mingi üksik haru Vladimir Svatoslavitši arvurikkast järeltulijate soost. Ainult Kiiev käis käest kätte. Selle haaras see vürst, kes oli kõige tugevam, sest, nagu ütles üks vürstidest, „ega koht tule pea juurde, vaid pea koha juurde." Kiievi vürsti loeti vana harjumuse järgi kõikide vürstide peaks. Ta pidi „mõtlema-arvama" kogu venelaste maa eest. Kuid pärast Vladimir Monomahhi loobusid vürstid alistumast Kiievi vürstile ning muutusid täiesti iseseisvaks. Sel viisil tekkis Ida-Euroopa slaavlaste mail suur arv mõõtmeilt väikesi ja väga vähe omavahel seotud vürstiriike.

Oma väikeses riigis iga vürst oli nii valitseja kui ka peremees. Ta ise tegeles kõigi riigi asjadega — mõistis kohut, juhtis sõjaväge, vaatas majapidamise järele. Äärmisel korral, aja-

puudusel, ta usaldas kohtupidamise oma kiltrile. Vladimir Monomahh ei jäänud milleski lootma teenijaile ning vaatas ise nii hobuste kui ka jahilindude (jahikullide) ja köögi järele.

Tähtsal kohal vürsti elus oli sõda. Vürsti peasõjajõu moodustas hästirelvastatud družiina, keda vürst pidas ülal omal kulul. Družiina jagunes nooremaks ja vanemaks. Vanem družiina koosnes rikkaist maaomanikest-bojaaridest. Koos nendega vürst „mõtles", s. o. pidas nõu kõigis asjus, ning ilma nende nõusolekuta ei otsustanud midagi. Kui vürst võttis midagi ette ilma družinnikute eelnõusolekuta, siis nad teatasid temale: „Sina, vürst, plaanitsesid seda ilma meieta, meie ei sõida sinuga kaasa."

Sõja puhul vürst kogus maakaitseväe linnaelanike hulgast. Ta ei saanud rahvast vägivaldselt sundida sõtta minema ning sõltus selles küsimuses täielikult veetšest, s. o. linnaelanike koosolekust. Veetše koosseis oli ebamäärane, kuid veetše juhtijaiks olid bojaarid ja rikkad inimesed. Seega veetše ei avaldanud kogu linnarahva, vaid ainult tema jõuka osa tahet. Linnarahvast kutsuti veetšele tornikella löömisega või väljakuulutajate kaudu. Kui veetše oli sõjakäiguga nõus, siis hüüti: „Kõik läheme, ja koos lastega." Kuid oli juhtumeid, kus linnarahvas ei tahtnud või ei võinud sõdida. Siis nad nõudsid, et vürst lepiks vaenlasega ära: „Lepi ära, vürst, või hoolitse ise enda eest." Nii ei saanud XII sajandil vürst ilma veetše, nagu ka družiina toetuseta minna sõtta ega ka vastu panna vaenlase sissetungile. See andis veetšele suure jõu. Uue vürsti trooniletulekul veetše „kaupled", s. o. leppis vürstiga kokku, mis tingimustel veetše on nõus teda vürstiks tunnistama. Oli juhtumeid, kus linnarahvas ajas ebameeldiva vürsti minema ja kutsus endale uue: „Tule, vürst, meie juurde, tahame sind."

Kiievi-Venemaa langus. Venemaa killunemine üksikuiks vürstiriikideks nõrgestas teda väga. Ta ei suutnud end enam edukalt kaitsta polovetside sissetungi vastu. Alatised feodaalsõjad üksikute vürstiriikide vahel viisid Venemaa suure laostumiseni. Polovetsid tegid rüüsteretki peaaegu vastupanu

leidmata. Kõige rohkem kannatasid sõjas smerdid. Sõjakäikude ajal võtsid vürstid smerde võõraist vürstiriikidest kaasa, asustasid neid elama oma maale ja sundisid töötama enda kasuks. Kuid ka oma vürstiriikides võtsid vürstid ja nende bojaarid kõiksuguste õigustega ja ülekohtu teel vabadelt smerdidelt maad ära ning orjastasid nad. Siis tekkis kõnekäänd: „Ära asuta endale talu vürsti talundi kõrvale, ära asuta endale küla vürsti küla kõrvale; vürsti kilter on kui tuli, tema teenijad aga kui sädemed. Kui suudad hoiduda tule eest, siis sädemete eest ei hoidu ikkagi." Kiskjalik ekspluateerimine feodaalide poolt ja alatised sõjad ruineerisid töötavat elanikkonda. Polovetside laastavad sõjakäigud aitasid kaasa smerdide põgenemisele stepi naabruses olevaist piirkondadest ja Kiievi-Venemaa tühjenemisele.

„Linnad kõik on jäänud tühjaks ja külad on jäänud tühjaks," räägib selle kohta kroonikakirjutaja. „Läheme üle põldude, kus varem sõid hobuste-, lamba- ja härjakarjad, — kõik on nüüd tühi, põllud on võsastunud ning saanud metsloomade elupaigaks." Polovetsid viisid smerde hulkadena vangi. „Kurvad, piinatud, mustaks tõmbunud näljast ja janust, läksid nad mööda tundmatuid maid, alasti ja paljasjalgsed, okkaist veristatud jalgadega; pisarsilmil vaatasid nad üksteisele, rääkides: „mina olen sellest ja sellest linnast," ning teine: „aga mina olen sellest ja sellest külapaigast."

„Lugu Igori sõjaretkest". Feodaalse killustatuse rasked tagajärjed ja vajadus ühtsuse järele venelaste maa päästmiseks on kujutatud suure kunstilise jõuga ühes vene rahva geniaalses teoses — „Lugu Igori sõjaretkest", mis on kirjutatud tundmatu autori poolt XII sajandi lõpul. Selle teose süžeeks on võetud Severski vürstide sõjakäik polovetside vastu 1185. aastal vürst Igor Svjatoslavitši juhtimisel. Teiste Vene vürstide ühisest sõjaretkest polovetside vastu keeldusid Severski vürstid osa võtmast; nad asusid sõjakäigule üksi ja said hirmsasti lüüa. Vürst Igor ise sattus vangi. Autor kujutab vürst Igorit venelaste maa eest võitlejana, kes läheb tema eest surmaohtu:

„Saanud täis võitlusvaimu, viis ta oma vahvad väed polovetside maa vastu Venemaa eest." Ning ütles Igor oma družiinale: „Vennad ja družiina! Parem on olla surnuks löödud kui vangi võetud. Tahan murda oda polovetside stepi raja vastu. Koos teiega, venelased, tahan kas langeda või kiivriga Donist vett juua!" Kogu sõjakäik on kirjeldatud nagu heroiline kangelastegu, mis oli korda saadetud kodumaa päästmiseks vaenlastest, kes teda alatasa rüüstasid. Otsustav lahing on kujutatud verise piduna: „Siin ei jätkunud verist viina; siin lõpetasid pidu vaprad venelased; langusid jootsid täis ning ise langesid venelaste maa eest." Selle kaotuse süü paneb poeet õigusega vürstide arvele, kes vaenutsevad omavahel ega soovi liituda ühiseks võitluseks vaenlastega. Ta annab kujuka pildi feodaalsõdade poolt lõhestatud venelaste maa hädadest. „Siis maa," ütleb ta, „külvati ja kasvas täis tülisid, vürstide salasepitsustest lühenes inimeste iga. Siis oli venelaste maa pinnal harva kuulda kündjate hüüdeid, kuid sagedasti kraaksusid kaarnad, jagades omavahel surnukehi." „Hakkas rääkima vend vennale: see on minu ja see on ka minu; pisiasju hakkasid vürstid liialdama suureks, hakkasid iseeneste peale vandenõu taguma, aga roojased (paganad, s. o. polovetsid) tulid võitudega venelaste maa peale." Poeet pöördus palava üleskutsega kõigi vürstide poole ühineda venelaste maa kaitseks polovetside vastu. „Astuge, isandad, kullast jalaraudadesse praeguse ülekohtu pärast, venelaste maa pärast ja mehise Igor Svjatoslavitši haavade pärast!"

Poeemis heliseb patriootiline üleskutse kogu venelaste maa ühinemiseks väliste vaenlaste vastu.

§ 15. Galiitsia-Volõõnia vürstiriik XII—XIII sajandil.

Edela-Venemaa. Edela-Venemaa eraldus vara Kiievist ja moodustas Karpaatide eelmägedes iseseisva riigi. See oli kõige rikkamaid ja tihedamini asustatud venelaste maa osi. Ta kan-

natas stepirahvaste retkedest vähem kui Dneprimaad. Naabrus Kesk-Euroopa maadega — Poola ja Ungariga — soodustas kaubanduse arenemist. Galiitsia soolakaevandused varustasid soolaga kogu Kiievi-Venemaad. Kohalikud feodaalid — bojaarid ja piiskopid — haarasid juba väga vara paremad maad enda kätte. Oma rikkuse tõttu omandasid Volõõnia ja Galiitsia bojaarid suure poliitilise mõju ja jõu. Neil olid isiklikud sõjameeste salgad, kelledega nad käisid sõdades. Nad suhtlesid välismaa riikidega ning tagandasid oma vürste.

XII sajandil kujunes Edela-Venemaal kaks vürstiriiki: Galiitsia, pealinnaga Galitš, ja Volõõnia, pealinnaga Vladimir. Galiitsia vürstiriik tõusis silmapaistvale õitsengule vürst Jaroslav Osmomõsli ajal (1152—1187). Selle vürsti võimsusest annab tunnistust teose „Lugu Igori sõjaretkest" autori pöördumine tema poole: „Galiitsia Osmomõsl-Jaroslav! Kõrgel istud sa oma troonil. Oled sulgenud Ungari mäed oma raudsete vägedega, tõkestasid tee (Ungari) kuningale, lukustasid Doonau väravad... Sinu ähvardused voolavad mööda maid, sa avad Kiievi väravad." Oma hüüdnime „Osmomõsl" (suure mõistusega inimene) sai Jaroslav mitte ainult oma loomuliku mõistuse tõttu, vaid ka suure hariduse pärast — ta oskas mitut võõrkeelt.

Galiitsia-Volõõnia vürstiriigi moodustamine. Pärast Jaroslav Osmomõsli surma algasid Galitšis rahutused. Bojaarid ei olnud rahul tema pojaga, kes tahtis valitseda iseseisvalt, ja pöördusid abi saamiseks Ungari kuninga poole.

Ungari sõjavägi tungis Galitšisse ja pani bojaaride toetusel troonile Ungari kuninga poja Andrease. Ungarlased käitusid Galitšis kui vallutajad ning kutsusid eneste vastu välja elanikkonna viha. Kuningapoeg Andreas aeti poolakate abiga minema. Seda kasutas naabermaa, Vladimir-Volõõnia vürstiriigi vürst Roman Mstislavitš, üks Monomahhi järeltulijaid. Ta hõivas Galitši ning liitis selle oma vürstiriigiga (1199). Nii tekkis Galiitsia-Volõõnia vürstiriik. Roman oli Lõuna-Venemaa kõige võimsamaid vürste. Ta segas end Kiievi

vürstiriigi asjusse, sõdis Leeduga. Vangistatud leedulasi sundis ta töötama oma maadel. Tema kohta tekkis kõnekäänd: „Roman, Roman, pahaga elad, leedulastega künnad". Polovetsid hirmutasid lapsi tema nimega. Oma riigis pidas Roman visa võitlust bojaaridega.

1205. aastal langes Roman võitluses poolakatega. Kroonikakirjutaja iseloomustab teda nii: „Ta sööstis roojaste (paganate) peale nagu lõvi, oli vihane nagu ilves, hävitas neid nagu krokodill, lendas ümber nende maa nagu kotkas, oli vahva nagu tarvas, aimas järele oma vaarisa Monomahhi."

Roman jättis maha kaks alaealist poega — Daniili ja Vassilko. Kasutades nende alaealisust katsusid Galiitsia bojaarid võimu haarata. Alanud rahutustesse segasid end ungarlased ja poolakad. Romani poegi kord kihutati minema, kord kutsuti tagasi. Meheks sirgunud, pidas Daniil Romanovitš energilist võitlust suurfeodaalide — bojaaride omavoli vastu. Selles võitluses ta leidis tuge alamate sõjameeste poolt, kes täiesti sõltusid vürstist. Isegi kõige raskemail hetkil liitusid nooremad družinnikud Daniil Romanovitši ümber. Soojalt toetas vürsti ka rikaste linnade elanikkond, kes oli saanud kannatada feodaalsõdadest ja feodaalide survest. Linlaste esindaja, sadakonnapealik Mikula, veenis Daniili bojaare lõplikult välja juurima, öeldes: „Kui mesilasi surnuks ei litsu, mett süüa ei saa."

Noorema družiina ja linlaste kaasabil sai Daniil Galiitsiamaal lõplikult kindla jalgealuse. Piiskopi ja bojaaride katse Daniili Galitši linna mitte sisse lasta ei läinud korda, sest linlased sööstsid oma vürstile vastu kroonika väljenduse järgi „nagu lapsed isa juurde, nagu mesilased mesilasema juurde, nagu vee järele janunejad allika juurde". Daniili vend Vassilko, kes jagas temaga kõik hädad ja rõõmud, hakkas valitsema Volõõnias.

Daniilil tuli mitu korda tagasi lüüa ungarlaste sissetunge. Ungarlaste ja poolakate ühendatud sõjavägi tuli Galiitsiamaale. Daniil tungis ungarlaste ridadesse, ei puudunud palju

vangilangemisest, kuid ta rabeles välja, jagas uuesti vaenlastele hoope, purustas nad, võttis ära ja rebis puruks ungarlaste lipu. Ungarlased põgenesid. Üheaegselt löödi põgenema ka poolakad, kes olid astunud lahingusse Vassilko väega.

Pärastpoole pidas Ungari kuningas kasulikumaks Daniiliga liitu astuda. Liidus Ungari ja Poolaga sõdis Daniil Tšehhimaa ja Austria vastu. Daniili poeg oli abielus Austria hertsogi vennatütrega ja Daniil unistas võidu puhul panna oma poeg Austria troonile, kuid kahekordne sõjakäik lõppes ebaõnnestumisega. Mõnedki korrad tegi Daniil edukaid sõjakäike naabruses elavate leedu suguharude vastu.

Galiitsia-Volõõnia vürstiriik omandas Euroopas sellise seisukoha, et Daniil võttis endale kuninga tiitli.

Alatises võitluses välisvaenlastega ja oma bojaaridega kujunes välja Daniili uljas ja vahva, sõjalist kuulsust ja au ihaldava tüüpilise Lõuna-Venemaa vürsti iseloom.

XIII sajandil saavutas Galiitsia-Volõõnia vürstiriik silmapaistva õitsengu. Elustunud kaubanduslikud suhted nii Lääne-Euroopa riikidega kui ka Dneprimaadega soodustasid mitmesuguseist hõimudest kaubandusliku ja käsitööstusliku elanikkonnaga asustatud linnade kasvamist.

Enda poolt asutatud Holmi linna kutsus Daniil kõikjalt koloniste, nende hulgas palju käsitöölisi. XIII sajandisse kuulub ka Lvovi linna asutamine, millele nimi anti ühe Daniili poja auks; pärastpoole sai Lvov Galiitsiamaa pealinnaks.

Vene kultuur oli Galiitsia-Volõõniamaal kõrgel tasemel. Selle kultuuri mälestusmärgiks on Galiitsia-Volõõnia kroonika, mis paistab silma suure kunstipärasuse ja kujude ilmekuse poolest ning mis oma poeetilistelt väärtustelt kohati meenutab „Lugu Igori sõjaretkest".

Kaubandussidemed Läänemaadega avasid ka Lääne-Euroopa kultuurile sissepääsu Galiitsia-Volõõniamaale. Holmi kirikud olid kaunistatud katoliku usu kombe järgi skulptuuridega ja maalitud aknaklaasidega. Holm oli kindlustatud kõigi tookordse sõjatehnika nõuete kohaselt.

§ 16. Rostov-Suzdali vürstiriik.

Kirde-Venemaa. XII sajandil tekkis Kiievimaast kirde pool Volga ja Oka jõe vahemikul tugev Rostov-Suzdali vürstiriik. Maakoht siin oli silmapaistev looduslike rikkuste poolest. Metsades oli ülikülluses metsloomi ja -mesilasi. Jõgedes oli palju kalu. Piki Kljazma jõge laius suur viljakas tasandik.

Okal ja tema harul Moskva jõel elas slaavi suguharu vjatitšid. Maa slaavlastest elanikkond suurenes Smolenski krivitšite ja Novgorodi slaavlaste alatise juurdevoolu tõttu. Juba X sajandil mainitakse siin slaavlaste Rostovi linna. Teine väga vana slaavlaste linn oli Suzdal. Jaroslavi ajal rajati Jaroslavli linn. Tõenäoliselt ehitati Vladimiri linn Vladimir Monomahhi ajal.

Vjatitšite naabruses elasid merjalased, vepslased ja mordvalased. Nende rahvaste peategevuseks oli metsandus, küttimine ja metsmesindus, samuti ka põlluharimine. XII sajandil oli sugukondlik kord nende juures juba lagunemas. Tõusis esile jõukam kiht. Suguharude eesotsas seisid vürstid. Oka- ja Volgaäärse rahvastiku hulgas valitsesid kaua paganlikud uskumused. Puude, kivide ja vete kultus oli laialt levinud.

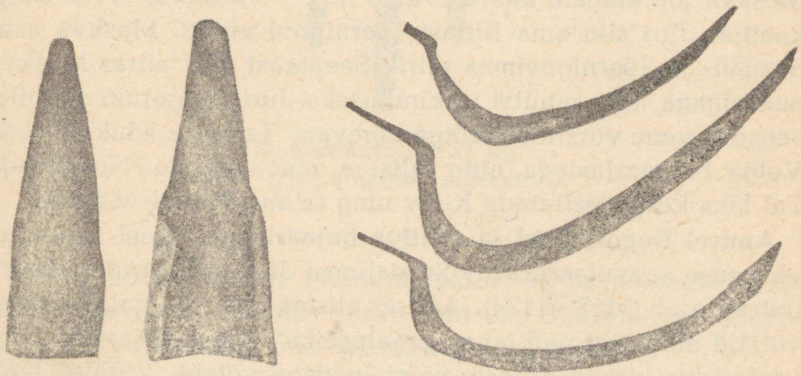

Vasakul — rauast adraninad X—XII saj. NSV Liidu keskosa kurgaanidest; paremal — raudsirbid Suzdalimaa slaavlaste kurgaanidest. *X—XIII saj.*

Usuti metsa- ning veehaldjaisse ja teistesse vaimudesse. Suur mõju oli sortsidel. Järk-järgult hakkasid Vene vürstid anastama merjalaste ja vepslaste, hiljem ka mordvalaste maid. Kohalik elanikkond maksustati Vene vürstide poolt.

XII sajandil hakkavad vürstid, bojaarid ja kirikuvõimud Rostov-Suzdali vürstiriigis nagu Dnepri-äärseil mailgi anastama slaavlaste ja teiste rahvaste poolt asustatud maid ja orjastama elanikke. Rostovi piiskopi Fjodori kohta on öeldud kroonikas: „Inimesed kannatasid tema läbi palju ning jäid ilma nii oma küladest kui ka relvadest ja hobuseist, ent teised pani ta tööle, heitis vangi ja röövis paljaks." Nii suurenes Suzdalimaal feodaalidele — vürstidele, bojaaridele ja kirikuvõimudele — kuuluvate külade ja alevike hulk. Orjastamise eesmärgiga ristiusustati Oka ja Volga jõe vahemiku elanikkond sunniviisil.

XII sajandi esimesel poolel tekkis Rostov-Suzdalimaal omaette vürstiriik. Esimene iseseisev Rostov-Suzdali vürst oli Vladimir Monomahhi poeg — Jüri Dolgoruki. Ta sai siin suure hulga maade omanikuks ja võttis ilma häbenemata pärusmaid ära ka kohalikelt bojaaridelt. Pärimuse järgi seisis praeguse Moskva asemel bojaar Kutška küla. Jüri hõivas selle küla. Moskva jõe kaldale kasvas väike linn — Moskva. 1147. aastal kostitas Jüri siin oma liitlast Tšernigovi vürsti. Moskva asus Suzdali- ja Tšernigovimaa piiril. Seepärast Jüri piiras Moskva puuseinaga ning muutis ta kindluseks. Jüri Dolgoruki oli tolleaegseist vene vürstidest kõige tugevam. Ta pidas edukaid sõdu Volga bulgaarlastega ning alistas oma mõjule Novgorodi. Tal läks korda vallutada Kiiev ning ta suri Kiievi vürstina.

Andrei Bogoljubski ja võitlus bojaaridega. Veel suurema võimsuse saavutas Rostov-Suzdalimaa Jüri poja Andrei Bogoljubski ajal (1157—1174). Andrei alistas oma võimule naabervürstid ning tegi nad oma „käealuseiks". Tema sõjaväed koos teiste vürstide, ta liitlaste sõjavägedega võtsid „kilbile" (vallutasid rünnakuga) Kiievi. Kolm päeva kestis vana pealinna riisumine. Järgmisel aastal saatis Andrei sõjaväe Novgorodi

alistama. Novgorodlased lõid Suzdali sõjaväe rünnakud eduga tagasi ning see oli sunnitud Novgorodi alt suure kaotusega tagasi minema. Kuid Novgorod elas Suzdalimaalt sisseveetavast viljast. Andrei pani viljaveo Novgorodi seisma ning sellega sundis tema alistuma.

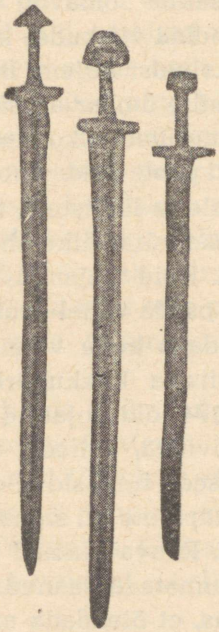

Terasmõõgad X—XI saj.
NSV Liidu keskosa kurgaanidest.

Kiievi tähtsus langes täielikult pärast ta purustamist 1169. aastal. Seevastu omandas suure tähtsuse Suzdali linn Vladimir, mille Andrei tegi oma vürstiriigi pealinnaks.

Oma uue pealinna Vladimiri ehitas Andrei välja suure toredusega. Tema ajal Vladimiris ehitatud Uspenski katedraal on hiilgav näide vana-vene kunstist. Vladimiri lähedal oli vürsti

kindlustatud mõis Bogoljubovo. Siin veetis suurvürst suurema osa oma ajast. Seepärast saigi ta hüüdnimeks Bogoljubski.

Andrei püüdis suurendada oma võimu vürstiriigis. Teda häiris Rostovi ja Suzdali bojaaride võimsus. Ta eemaldas nad ning ümbritses end vähemtähtsate inimestega. Mittesilmapaistvad, „väikese sõrme tähtsusega" inimesed, kes olid palju kannatanud suurfeodaalide omavoli all, toetasid Andreid. „Parem vürsti õuel kõndida viiskudes kui bojaari õuel ilusates saabastes," kirjutas üks neist hiljem. Bojaaridel oli suur mõju Suzdalis ja Rostovis, mille ümber asusid nende valdused. Seevastu Vladimiris ja tema ümbruskonnas keskendus käsitöölistest elanikkond ja vürsti poole hoidev noorem družiina. Tuginedes nooremale družiinale ja linlastele, tegi Andrei katse ühendada lahus seisvaid Vene vürstiriike üheks riigiks, kaasa arvatud Kiiev ja Novgorod. Kuid majanduslike sidemete puudumisel venelaste üksikute osade vahel osutus see võimatuks.

Andrei püüe keskendada kogu võimu enda kätte ja omandada paremaid maid viis ta kokkupõrkele Suzdalimaa suurfeodaalidega. Aastal 1174 lõid bojaarid vandenõu. Vandenõu eesotsas seisid Kutškovitšid, kellede vend oli vürsti poolt hukatud. Vandeseltslased tungisid Bogoljubovo lossi ning tapsid Andrei. Andrei tapmine oli signaaliks ülestõusule Bogoljubovos ja Vladimiris. Rahva alamad kihid olid vürsti teenijate poolt tugevasti kannatada saanud. Nüüd kasutasid nad võimu puudumist linnas, et õiendada arveid oma rõhujatega. Vürsti teenijate mõisad riisuti paljaks, paljud nende hulgast tapeti.

Vladimir-Suzdali vürstiriigi tugevnemine. Pärast Andrei surma otsustasid Rostovi ja Suzdali bojaarid taotella iseseisvust, keeldusid Andrei vendi vürstideks tunnistamast ning kutsusid vürstideks tema vennapoegi. Kuid Andrei noorem družiina ja Vladimiri linna rahvas ei tahtnud alistuda Rostovi ja Suzdali bojaarkonnale. Rostovi ja Suzdali bojaarid pidasid Vladimiri linna elanikke oma holoppideks ja ähvardasid: „Põletame Vladimiri maha või saadame sinna possadniku

(asevalitseja)." Kuid Andrei Bogoljubski vend Vsevolod Jurjevitš (1176—1212) purustas alamate sõjameeste ja linlaste toetusel bojaarid ning sundis neid teda vürstiks tunnistama.

Rostov-Suzdalimaa pealinnaks sai lõplikult Vladimir. Rostov-Suzdali vürstiriiki hakati kutsuma Vladimiri vürstiriigiks.

Vsevolod võttis endale Vladimiri suurvürsti tiitli. Ta hoidis võimsalt oma „vanema au kogu seisuse — Vene vürstide — keskel". Novgorodlased olid sunnitud vastu võtma tema vennapoegi ja poegi, keda ta saatis neile vürstideks. Smolenski vürstid olid tema „käealuseiks" ning käisid kuulekalt sõjaretkedel, kuhu ta neid saatis. Rjazani vürstid võttis Vsevolod kinni ja hoidis neid vangis ning pani nende asemele vürstiks oma poja; kui rjazanlased katsusid vastupanu osutada, siis laastati Rjazani linn paljaks kõige julmemal kombel.

„Suurvürst Vsevolod," pöördub vürsti poole teose „Lugu Igori sõjaretkest" autor, „sa võid oma paatide aerudega Volga jõe laiali piserdada ja oma sõjameeste kiivritega Doni jõe tühjaks tõsta."

Vsevolod sõdis mitu korda Volga bulgaarlastega. Suure sõjakäigu korraldas ta polovetside steppi. Vsevolodi ajal kujunesid välja sõbralikud suhted Vladimiri vürstiriigi ja kauge Gruusia vahel. Vsevolod kasutas Gruusia meistrite abi Dmitrovski katedraali ehitamisel Vladimiris. Gruusia kroonikud kirjutasid Vladimiri suurvürsti võimsusest, „kellele alistub 300 kuningat".

Bojaaridega käitus Vsevolod niisama käskivalt kui ta vend Andreigi. „Tema," räägib kroonikakirjutaja, „ei arvestanud oma tugevaid bojaare" („ei vaadanud nende näo järgi").

Vsevolodi tuntakse hüüdnime all „Suurpesa", sest tal oli palju poegi. Pärast Vsevolodi surma sai iga ta poeg endale omaette „osa" (udelli), s. o. valduse Vladimiri vürstiriigi koosseisust. Edaspidi osastisriigid killunesid veel rohkem. Kiievi-Venemaast eraldunud Vladimir-Suzdalimaa lagunes ise reaks väike-vürstiriikideks. Vsevolodi poegade ajal ta jagunes viieks, tema pojapoegade ajal aga juba 12-ks osastisvürsti-

riigiks. Vanem vürstiperekonna liige sai pealinna Vladimiri ja „Vladimiri suurvürsti" tiitli.

Mordva maade vallutamine. Pärast Vsevolodi surma jätkasid Vladimiri vürstid Oka jõe ja Volga keskjooksu piirkonnas elavate rahvaste alistamist. Mordvalased hoidsid kaua alles oma iseseisvuse. Vladimiri vürstid tungisid mordvalaste kallale, põletasid maha mordvalaste külad, hävitasid viljakülvid, tapsid kariloomad, võtsid elanikke vangi. Asjatult peitsid mordvalased end metsatihnikuisse — nad leiti ka sealt üles. 1221. a. ehitas Vsevolodi poeg suurvürst Jüri Vsevolodovitš Oka jõe Volgasse suubumise kohal mordva linnakese asemele kindluse, mis sai nimeks Nižni-Novgorod (nüüd Gorki linn). Siit tegid Vene vürstid sõjaretki mordvalaste maa-aladele. Mordva kaitses end visalt. Mordva vürst Purgas lõi lahinguis palju kordi Vene vürste. Ta tungis isegi Nižni-Novgorodi kallale ja põletas maha selle eeslinna, kuid kindlust ta vallutada ei suutnud. Vene vürstid karistasid julmalt tõrksat mordva rahvast. Nad rüüstasid mordvalaste maid, piinasid vange surnuks, lasksid neid koertel lõhki kiskuda. Selliste abinõudega laiendasid Vene vürstid oma võimu võõraste maade üle.

§ 17. Novgorodimaa.

Suur Novgorod ja tema valdused. Põhjas eraldus XII sajandil Kiievi vürstiriigist Novgorodimaa.

Novgorod oli vanimaid slaavi linnu. Ta asetses Volhovi jõe väljajooksul Ilmeni järvest. Volhovi jõgi eraldas linna kaheks pooleks. Idapoolsel kaldal — Kauba-poolel — oli turg ja veetše väljak. Siia koondus peamiselt kaupmeestest, käsitöölistest ja lihttöölistest elanikkond. Läänepoolsel kaldal — Sofiapoolel — oli kindlustatud linnus (kindlus), milles asus Sofia katedraal ja elas Novgorodi piiskop. Novgorodi juurest algas päris Novgorodimaa, mis ulatus Onega ja Laadoga järveni ning Soome lahe kaldani. Siin asusid valdused, mis kuulusid

Novgorodi bojaaridele ja kirikule. Sealt edasi algasid laialdased Novgorodi koloniaalvaldused, mis hõlmasid kogu meie maa Põhja kuni Uurali mägedeni. Novgorodi feodaalid piirdusid tavaliselt maksukogumisega Põhjas elavailt rahvailt, mõnikord isegi ainult üksikute retkedega ja juhusliku saagi vägivaldse kaasavõtmisega.

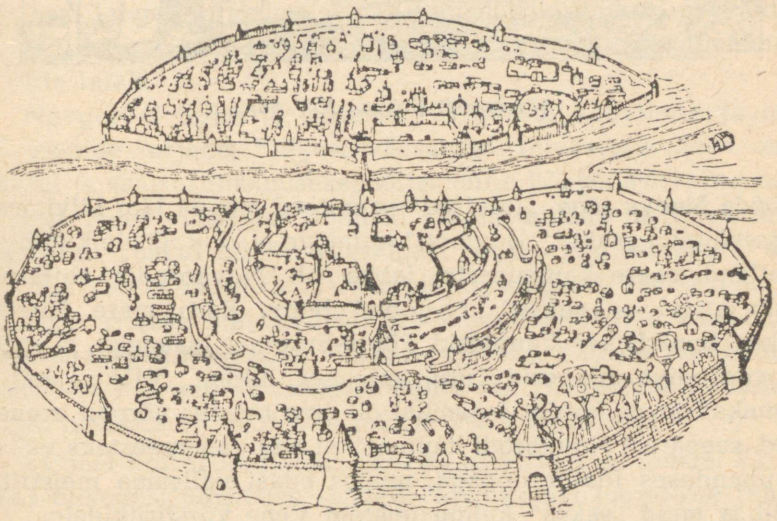

Vana Novgorodi plaan. *XVII saj. ikooni järgi.*

Novgorodimaa oli viljakehv. Seevastu kaubanduslikult oli Novgorodi asukoht soodus. Ta oli ühendatud jõeteede kaudu nii Balti merega kui ka tähtsaimate Vene linnadega. Geograafilise asendi poolest oli Novgorod loomulikuks vahendamispunktiks Euroopa ja Venemaa vahel. Suurt kasu saades vedasid saksa ja rootsi kaupmehed Venemaale kalevit ja muid kangaid, samuti ka metalltooteid, ning vedasid Novgorodist välja toormaterjale: lina, kanepit ja karusnahku. Regulaarselt kaks korda aastas saabusid välismaa „külaliste" (s. o. kaupmeeste) karavanid Novgorodi: „suvised külalised" veeteed kaudu

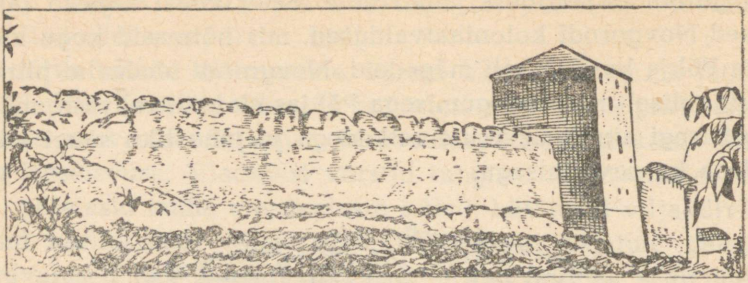

Novgorodi linnus. *XIV saj.*

mööda Neeva jõge, „talvised" saaniteed mööda läbi Liivimaa. Sissesõitnud „saksa" ja „gooti" külaliste (s. o. Rootsile kuuluva Gotlandi saare kaupmeeste) jaoks oli Novgorodis ehitatud kaks hoovi — „saksa" ja „gooti" hoov. Balti mere äärsed saksa linnad, kes kauplesid Põhja-Euroopa maadega ja eriti Novgorodiga, ühinesid liitu, mis sai hiljem, XIV sajandil, nimeks Hansa. Kirde-Venemaal oli oma tööstus nõrgalt arenenud, seepärast Novgorodi kaupmehed olid vahemeesteks väliskaubanduses Ida-Euroopaga, müües edasi välismaa meistrite töid ja muid „saksa" kaupu teistele Vene vürstiriikidele.

Vahetuseks oma kaupade vastu nõudsid välismaalased karusnahku. Uute jahimaade otsimisel hakkasid Novgorodi bojaarid ja kaupmehed tungima üha kaugemale kirdesse ning haarama enda kätte järjest uusi maid.

Põhja rahvaste alistamine. Põhja-Jäämereni ulatuvais tundrais nomadiseerisid tol ajal neenetsid, keda novgorodlased nimetasid samojeedideks (samojad). Neenetside peamiseks tööks oli põdrakasvatus, kõrvaltööks oli jaht veelindudele ja polaarrebastele. Neenetsid elasid koos sugukondade viisi. Vanim sugukonnaliige oli šamaaniks, s. o. preestriks. Neenetsid uskusid, et nende šamaanid võivad pühade tantsude ja laulude abil vaime välja kutsuda, haigusi ravida ja tulevikku ennustada.

Lõuna pool tundraid metsavööndis elasid jahipidajate komide suguharud, kes olid tuntud permlaste nime all.

Põhja-Uurali mäenõlvakuil elasid rahvad, keda novgorodlased nimetasid jugralasteks. Selle nimetuse all tunti praegusi mansse (voguleid) ja hantesid (ostjakke). Nende maa oli kuulus karusloomade rohkuse poolest. Novgorodlased jutustasid, et seal langeb pilvedest vihma asemel alla väikesi oravaid ja põtru, kes sirguvad suuremaks ja jooksevad iga ilmakaare poole laiali.

Novgorodi bojaarid kogusid Novgorodi kehvikute ja oma holoppide (orjade) hulgast väesalgad, relvastasid need omal kulul ja saatsid riisumisekspeditsioonile Põhjas asuvaisse maadesse. Need väesalgad sõudsid jõgesid mööda paatides, mida nimetati „uškui'deks", väesalgast osavõtjaid nimetati seepärast „uškuinikuteks". Uškuinikud tungisid Põhja elanike kallale, riisusid neid, võtsid ära karusnahad, tõid kaasa naised ja lapsed ning müüsid need orjadeks. Selliste abinõudega alistasid Novgorodi bojaarid Põhjamaa rahvad ning sundisid neid maksma Novgorodile makse karusnahkadega.

Mitmel korral Põhjamaa rahvad püüdsid üles tõusta. Pärast üht niisugust ülestõusu saadeti Novgorodist jugralaste rahustamiseks välja suur sõjavägi. Jugralaste vürst varjas end kindlustatud linnakeses. Et aega venitada, saatis ta sõna Novgorodi vojevoodile: „Meie kogume raha ja soobleid ja muud vara maksumaksmiseks. Ärge hävitage oma alamaid!" Novgorodlased nõustusid ootama, kuid sel ajal hakkas jugralaste vürsti juurde linnakesse kogunema tema kaassuguharulasi. Novgorodlaste eneste keskel oli ärandjaid, kes seisid ühenduses jugralastega. Nende kaasabil kutsus jugralaste vürst läbirääkimiste ettekäändel novgorodlaste pealikud linna ning tappis nad maha. Suuri vaevu jõudsid Novgorodi väeriismed Novgorodi tagasi. Kuid oma sõltumatust ei suutnud jugralased säilitada, sest tulid uued novgorodlaste väesalgad ning sundisid jugralasi nagu ennegi maksu maksma.

Novgorodi ühiskondlik kord. Novgorodi bojaarid haarasid

Novgorodimaal ja vallutatud piirkondades enda kätte parimad kõlvikud. Nad harisid neid oma talupoegade ja holoppide abil. Talupojad pidid andma bojaaridele suure osa lõikusest (kuni poole — mispärast neid nimetati pooleterameesteks). Kasutades oma võimu, püüdsid bojaarid takistada pooleterameeste lahkumist mõisadest. Jahi-, kalapüügi- ja põllutöösaadusi andsid bojaarid võlgu Novgorodi kaupmeestele ning kaupmehed müüsid need välismaale. Väikekaupmehed olid sõltuvad rikkast kaupmeeskonnast. Novgorodis oli arenenud käsitöö, kuid ka käsitöölised sattusid raskesse sõltuvusse bojaaridest ja kaupmeestest. Kehvikud palkasid end laevadele laadijateks ja sõudjateks.

Niiviisi said bojaarid ja kaupmehed endile kõik koloniaalvallutuste hüved. Nemad ekspluateerisid Novgorodi elanikkonna vaeseid kihte — „lihtinimesi". Käsitöölised ja väikekaupmehed olid bojaaride ja kaupmeeste võlglased. Julm ekspluateerimine, mille osaliseks said „lihtinimesed", kutsus sageli välja nende tormiseid väljaastumisi valitsevate klasside vastu.

Vürst ja veetše Novgorodis. Rikkus võimaldas Novgorodi ühiskonna ladviku poliitilise võimsuse tugevnemist. Novgorodi bojaarid ja kaupmehed piirasid tugevasti Novgorodi vürsti võimu. Veetšel oli Novgorodis rohkem jõudu ja mõju kui teistes linnades, kuid veetšel olid peremeesteks bojaarid, kes juhtisid kõiki asju. XII sajandi esimesel veerandil saavutas Novgorodi veetše, juhituna bojaaridest, et kõiki tähtsamaid ametiisikuid hakati valima Novgorodi bojaaride hulgast. Niisuguseile tähtsaile järeleandmistele sundisid novgorodlased vürste jõuga. Aastal 1136, kui Novgorodis valitses Vladimir Monomahhi pojapoeg Vsevolod Mstislavitš, puhkes avalik ülestõus. Vürstile esitati palju süüdistusi: et ta ei kaitse talupoegi, et ta sõjas esimesena põgenes lahinguväljalt. Novgorodlased vahistasid Vsevolodi ja kogu ta perekonna ja vabastasid alles kahe kuu pärast. Ta pidi Novgorodist lahkuma. Sellest ajast suurenes väga Novgorodi bojaaride võim. Kuid ilma vürstita nov-

gorodlased läbi ei saanud. Vürst ja tema družiina olid Novgorodile vajalikud sõjalise jõuna võitluses välisvaenlastega. Kuid iga kord, kui vürst astus „Novgorodi tahte" vastu, „tegid novgorodlased talle kummarduse", s. o. ajasid ta minema ning kutsusid valitsema uue vürsti oma äranägemisel.

Novgorodi vürst Jaroslav Vsevolodovitš (oletatav kujutus).
XII sajandi lõpu fresko.

Vladimiri suurvürstid püüdsid mitmel korral Novgorodi oma võimule alistada, kuid novgorodlased kaitsesid oma iseseisvust. Suurvürst Vsevolod Jurjevitši poeg Jaroslav, kes valitses Novgorodis XIII s. algul, rikkus jämedalt Novgorodi bojaaride õigusi ning kutsus nende seas enda vastu välja seesuguse meelepaha, et pidi linnast ära sõitma. Varajane külm hävitas sel aastal lõikuse Novgorodimaal. Jaroslav Vsevolodovitš võttis oma alla Suzdalimaalt kulgeva tee ega lasknud Novgorodi mitte ühtegi koormat vilja. Novgorodis algas nälg. Novgorodlased kogusid kokku sõjaväe Toropetsi vürsti Mstislav Udaloi juhtimisel. Jaroslav aga ühines oma vennaga,

Vladimiri suurvürsti Jüri Vsevolodovitšiga, ning taganes Suzdalimaale. Otsustav lahing toimus Lipitsa jõel (1216). Novgorodlased tulid vana kombe kohaselt hobuseilt maha, heitsid enestelt liigsed kehakatted ja jalanõud, tormasid vaenlase kallale ja hakkasid suruma Suzdali väge. Otsustaval hetkel astus lahingusse vürst Mstislav oma družiinaga ning raius kolm

Vürst Jaroslav Vsevolodovitši kiiver, mis leiti Lipitsa lahingukoha lähedal. *Oružeinaja palata (Relvade muuseum). Moskva.*

korda läbi vaenlase vägedest. Suzdallased löödi kiirele põgenemisele. Põgenejate eesotsas olid vürstid Jüri ja Jaroslav.

Lipitsa lahing kindlustas novgorodlastele nende „vabaduste" säilitamise. Iga uus Novgorodisse kutsutud vürst pidi sõlmima novgorodlastega kokkuleppe, mis kohustas mitte rikkuma Novgorodi tavasid. Vürstil ei olnud õigust sisse seada

uusi makse ega omandada maid. Kogu valitsemine Novgorodi ja ta maade üle usaldati novgorodlastele. Vürst ei võinud neid vallandada „ilma süüta". Vürsti družiina oli valitsemisest kõrvaldatud.

Veetše valis Novgorodi bojaaride hulgast possadniku. Ilma possadnikuta polnud vürstil õigust ei kohut mõista ega tähtsaid küsimusi otsustada. Possadnikule valiti abiks tuhatnik, kellel lasus Novgorodi sõjaväe juhtimine ja kohtupidamine kaubanduslikes asjus. Isegi Novgorodi peapiiskopi amet oli valitav. Possadnik ja tuhatnik olid Novgorodi tegelikud valitsejad.

Kõrgeimaks võimuks Novgorodis oli veetše. Veetše kutsus ja ajas minema vürste, valis ametimehi, teostas õigusemõistmist. Veetšele koguneti veetše kella helina peale. Mõnikord juhtus, et veetše koosolekud tulid ühel ajal kokku nii Kaubakui ka Sofia-poolel ja võtsid vastu vastukäivad otsused. Mõlemate veetšede kokkupõrked leidsid siis aset Volhovi sillal.

Veetše ei väljendanud sugugi Novgorodi elanikkonna laiade masside nõudmisi. Veetšel olid tooniandjaiks feodaalid-bojaarid ja osalt ka rikas kaupmeeskond. Äraostu ja kostitamiste teel kogusid bojaarid endile parteid „lihtmeestest-kisakõridest" ning nende kaasabil domineerisid veetšel. Töötavad massid Novgorodis olid sõltuvuses bojaaridest. Vahete-vahel Novgorodi kehvikud tõusid üles oma rõhujate — bojaaride — vastu.

Niiviisi tekkis Novgorodimaal XIII sajandiks eri tüüpi feodaalriik. Suurmaaomanikud — bojaarid — liidus kaupmeeskonnaga haarasid kogu võimu enda kätte ning viisid vürsti tähtsuse äärmuseni alla. Kujunes omamoodi vabariik, milles peaosa kuulus bojaarkonnale.

Novgorodi kultuur. Novgorodi feodaalide ja kaupmeeste kätte kogunenud suured rikkused ning läbikäimine Vene maade ja välismaalastega soodustasid kõrge kultuuri loomist Novgorodis. Selle mälestusmärkidena on säilinud meie ajani kaunid ehitised, mis olid püstitatud Novgorodi vürstide, bojaa-

ride ja kaupmeeste poolt. Üheks kõige tähelepanuväärivamaks mälestusmärgiks XII sajandist oli Nereditsa kirik, kaunistatud kunstilisest küljest suurepäraste seinamaalidega; nüüd on see kirik purustatud fašistlike barbarite poolt. Novgorodis õitses kirjandus. Siin tehti juba XI sajandil katset koostada kroonika, analoogiline sellele, mis oli koostatud Kiievis. Alates XI sajandi lõpust peeti Novgorodis kroonikat, millesse kirjutati

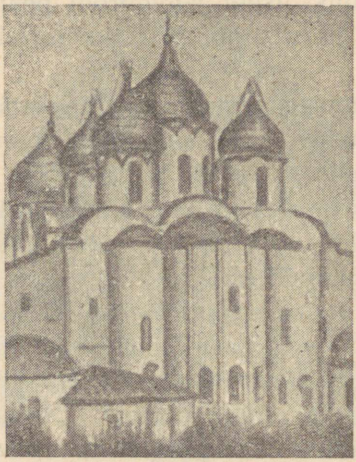

Sofia katedraal Novgorodis. 1045. a.

üles linna tähtsamad sündmused. Mälestus Novgorodi endisest hiilgusest on säilinud bõliinades „rikkast külalisest" (kaupmehest) Sadko'st ja Vassili Buslajevist. Esimeses meenutatakse rikkalikku kaubandust ja Novgorodi kaupmeeste meretaguseid sõite, teises — kärarikkaid kokkupõrkeid veetšel.

Pskov (Pihkva). Novgorodile alistatud linnade hulgast tugevnes XII sajandil Pskovi linn. Pskovi ja Baltimaa saksa linnade vahel käis elav kauplemine. See kauplemine soodustas Pskovi bojaaride ja kaupmeeste rikastumist ja tugevne-

mist. Järk-järgult saavutasid nad täieliku sõltumatuse Novgorodist.

Seesmise korra poolest meenutasid Novgorod ja Pskov Lääne-Euroopa vabalinnu. Kuid oli ka oluline erinevus. Lääne-Euroopa linnades oli võim täielikult kaupmeeste ja suurte töökodade omanike käes. Novgorodi ja Pskovi rikkused tulid laialdastelt maavaldustelt, kust nad said toorainet Läänega kauplemiseks. Võim kuulus Novgorodis ja Pskovis seepärast maaomanikele-feodaalidele (bojaaridele ja kirikule); nad jagasid ainult osaliselt võimu rikaste kaupmeestega, kes olid vahendajaiks nende ja Lääne-Euroopa kaupmeeste vahel.

§ 18. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil.

Gruusia XI—XII sajandil. Taga-Kaukaasia oli XII sajandil Kiievi-Venemaaga alalises läbikäimises.

XII sajandil tugevnes Taga-Kaukaasia maadest eriti Gruusia. Gruusias olid feodaalsuhted enam arenenud kui Kiievi-Venemaal. Gruusia feodaalid võtsid enestele talupoegade-kogukondlaste maad ning tegid neid endid pärisorjadeks. Feodaalid ehitasid mägedesse losse ja valitsesid talupoegade üle. Talupoegade ülestõusud rõhujate vastu suruti maha relvastatud jõuga; „rahvas", kroonikakirjutaja-munga väljenduse järgi, „oli täis hirmu oma isandate ees". Ainult ligipääsematuis mägedes säilisid veel vabade talupoegade kogukonnad.

Kuningavõimu tugevnemine Gruusias, mis algas X sajandil, leidis vastuseisu suurfeodaalide poolt, kes püüdsid säilitada oma sõltumatust. Kuningaid toetasid väiksemad feodaalid ja kaupmeeskond. Väikefeodaalid vajasid tugevat kuningavõimu oma talupoegade sõnakuulmises hoidmiseks, kaupmeeskonnale aga kindlustas Gruusia ühtsus võimaluse takistamatult kaubelda.

Gruusia ühinemist takistasid XI sajandil alanud turkmeenide-seldžukkide röövretked, kes tulid Kesk-Aasia steppidest

seldžuki soost sultanite (valitsejate) juhtimisel (millest tuleneb nende nimi). Seldžukid vallutasid Pärsia, Mesopotaamia ja osa Väike-Aasiast.

Esimene seldžukkide laastav sõjaretk Taga-Kaukaasiasse (Armeeniasse) toimus 1048.—1049. aastal. XI sajandi 60-ndaist aastaist alates hakkasid seldžukid Gruusiale kallale tungima. „Nagu rohutirtsude parv hajusid turkmeenid üle kogu maa," jutustab pealtnägija, „nad riisusid elanikke ja tegid orjadeks. Nad jäid siia kuni esimese lumeni, süües tühjaks maa, tappes kõiki, kes otsisid pääsemist mägedes, metsades ja koopais. Kes aga varjas end lossides, hukkus näljast ja külmast. Kui saabus jälle kevad, tulid turkmeenid uuesti. Keegi kogu maal ei külvanud ega korjanud lõikust; inimeste asemel elutsesid maal metsloomad. Elamud olid hävinud tules; jõed punetasid inimeste verest".

Edukaks võitluseks seldžukkide sissetungi vastu oli vaja tugevat riigivõimu, mis oleks omavahel liitnud killustunud feodaalvaldused. See teostus Gruusia kuninga David Ehitaja (1089—1125) ajal. David astus võitlusse feodaalidega, kes mitmel korral püüdsid teda tappa. David lõi tugeva sõjaväe: ta organiseeris 5000-mehelise kaardiväe, asustas ümber Kubani-äärseist steppidest 40 000 polovetsi ja moodustas nendest alalise sõjaväe. Ta alistas oma võimule ka Kaukaasia mägirahvad.

Ühendanud Gruusia, astus David võitlusse seldžukkidega. Seldžukid aeti Gruusiast välja. 1122. aastal läks Davidil korda liita oma valdustega Tbilisi linn, mis selle ajani oli muhameedlaste võimu all. David hakkas levitama oma võimu ka naabermaadele: alistas Aserbaidžani, käis sõjakäigul Armeenias, kuhu teda kutsus kohalik armeenia elanikkond, kes nägi grusiinlastes päästjaid seldžukkide ja teiste võõramaiste vürstide ikkest.

David organiseeris Gruusia valitsemise tsentralistlikul alusel. Riik jaotati ringkondadeks eristavide valitsuse all. Anti välja seaduste kogu. David vallandas ja määras piiskoppe.

Gruusias võttis kord-korralt maad rahulik elu. Kaubandus elustus. Armeeniast asustati ümber hulk käsitöölisi. Gruusia siidikangaste kuulsus ulatus kaugele üle maa piiride. Neid veeti välja isegi Konstantinoopolisse. David ehitas uusi linnu, nende hulgas ka Gori, uuendas sildu ja veejuhtmeid, püstitas paleesid ja muid hooneid. Oma tegevuse eest sai ta Ehitaja hüüdnime. Gruusia kroonika iseloomustab David Ehitajat järgmiselt: „Ta tõusis kõrgele üle kõigi maade kuningate; tema vasak käsi hoidis merd ning parem puhkas jõgedel. Lahinguis ta sarnanes lõviga."

Davidi järeltulijad laiendasid oma valdusi Armeenias kuni Erzerumini. Erilise hiilguse saavutas feodaalne Gruusia kuninganna Tamara (1184—1213) ajal. Tema pidas võitlust feodaalidega ning säilitas võimu ainult vägevaimaile feodaalidele suurte järeleandmiste hinnaga, kohustudes maad valitsema koos suurfeodaalide nõukoguga.

Tol ajal Gruusia võttis enda alla laialdase maa-ala Mustast merest Kaspia mereni ja Kaukasuse mäeahelikust Erzerumini. Tamara ajal liideti Gruusia külge mõned Pärsia maa-alad. Gruusia etendas suurt osa Ida-Euroopa ja Aasia riikide hulgas. Kujunesid sidemed ka Suzdali-Venemaaga. Tamara esimeseks meheks oli Andrei Bogoljubski poeg Jüri.

Varsti pärast Tamara valitsemist algas Gruusia langusaeg. Feodaalid tugevnesid uuesti. Kuid eriti raske hoobi andis Gruusiale mongolite sissetung.

Poeet Šota Rustaveli. Tamara aeg oli suureks kultuuri õitsengu ajaks Gruusias. Gruusia asus Lääne- ja Idamaade vaheliste väga elavate kaubateede ristumiskohal. Seetõttu kujunesid tal juba varakult tihedad sidemed Väike-Aasia, Pärsia ja Bütsantsi kultuuri-keskustega. Noored Gruusia feodaalid sõitsid õppima Konstantinoopolisse. Levisid teadmised arsiteaduse, astronoomia ja teiste teaduste alalt. Tekkis tähelepanuväärt gruusia arhitektuur. Omandades ja ümber töötades mõndagi naabermaade kultuurist, avaldas gruusia kultuur omalt poolt suurt mõju naabermaadele. Nii oli gruusia kul-

tuur alatises vastastikuses mõjutuses naabermaade kultuuriga. Haridus tegi Gruusias XII sajandil suuri edusamme. Avati koole. Arenes kirjandus. Tamara ümbritses end luuletajatega. Nende hulgas oli esimene koht suurel gruusia luuletajal Šota Rustavelil. Tema kuulsal poeemil „Kangelane tiigrinahas" on ülemaailmne tähtsus.

Šota Rustaveli sai hariduse Kreekas ning oli kõige haritumaid Gruusia feodaale. Ta oli teenistuses kuninganna Tamara õukonnas ja kuulus tuliste kuningavõimu suurendamise pooldajate hulka. Pärimuse järgi ta aitas Tamarale palju kaasa tema võitluses tõrkuvate vasallidega ning tõmbas seega endale aadli sellise vihavaenu, et pidi minema maapakku. Oma poeemi, mis on kirjutatud XII sajandi lõpul, ta pühendas Tamarale.

Rustaveli ammutas vaimustust gruusia rahvaluulest. Tema poeemis peegeldub gruusia rahva sajandeid kestnud kangelaslik võitlus oma iseseisvuse eest pärslaste, bütsantslaste, araablaste, seldžukkide ja teiste rahvaste vastu.

Teata: pärslased me üle
iialgi ei võimu saa!

hüüab poeemi naiskangelane. Rustaveli ülistas gruusia kangelaste, kodumaa sõltumatuse eest võitlejate rüütellikke kangelastegusid, õpetas olema vapper ja mitte kartma surma.

Parem hukkumine auga,
kui on häbi kuulsusetul teel.

Mõistes, et võitluses on vajalik ühinemine, ülistas Rustaveli sõjameeste sõprust ja vennalikkust.

Kes ei otsi teise sõprust,
enda vaenlane on see.
See, kes jätnud hädas sõbra,
maitseb häda kibedust.

Rustaveli on feodaalse killunemise tuline vastane, seepärast ta kutsus üles toetama kuningavõimu. Ühtlasi ta astus välja

rõhutud klasside kaitseks feodaalide omavoli vastu. Üks tema poeemi kangelasi käsib talitada oma rikkusega nii:

> Neid sa kingi kodutuile ning ka orjad vabasta.
> Orbudele anna küllust, kehvadele elu soodsust,
> siis sind mäletavad hästi kõik, kes peavarju saanud.

Rustaveli poeem on tõlgitud kõigisse tähtsamaisse keeltesse ja äratab meie päevini vaimustust.

Armeenia XI—XII sajandil. XI—XII sajandil oli Armeenias, samuti kui Gruusiaski, feodaalkord täiel õitsengul. Armeenia vaimulikkude ja Armeenia aadli kätte olid koondunud määratu suured maavaldused. Ühest Armeenia piiskopist kirjutasid kaasaeglased, et ta saatis iga päev künnitöödele 800 atra, igaühe ees kuus härga. Talupojad olid muudetud pärisorjadeks ja pidid tegema tegu.

X sajandist peale algas Armeenia lagunemine mitmeks sõltumatuks feodaalvürstiriigiks. Seda kasutas Bütsantsi keisririik ning, anastades ühe vürstiriigi teise järel, liitis XI sajandi esimesel poolel kogu Armeenia oma valduste külge. Aga kui XI sajandi keskel Armeenia muutus seldžukkide kallaletungide objektiks, ei osanud Bütsantsi valitsus teda kaitsta. Seldžukid vallutasid Ani. Bütsantsi sõjavägi, kes katsus Armeeniat Bütsantsi võimu alla tagasi võita, sai lüüa ning sõjaväge juhatanud keiser võeti vangi. Seldžukkide sissetung tabas elanikkonda väga raskesti. Maa laastati.

Ainult Armeenia kõrgmäelistes piirkondades säilisid väikesed feodaalvaldused. Puruvaeseks muutunud elanikkond päästis ennast väheligipääsetavais mäekuristikes; siia põgenesid ka laostunud feodaalid. Ühinedes feodaalide juhtimise all, jätkasid armeenlaste rahvamalevad võitlust välisvaenlastega. Pikemat aega „Armeenia pojad, oma kodumaa kangelaslikud kaitsjad", seltsimees Stalini väljenduse järgi, kaitsesid ennastsalgavalt oma mägesid ja kuristikke. Kõigist kauem säilitas oma sõltumatuse mägede piirkond Sassun.

Seldžukkide julmast laastamisest hoolimata ei jäänud Armeenia kultuurielu seisma. Armeenia kultuur, olles alalises

kokkupuutes naabermaade kultuuriga, avaldas neile maadele oma mõju ja võttis omakorda vastu nende mõju.

Aserbaidžan XI—XII sajandil. Gruusia naabermaa Aserbaidžani põhjapoolses osas, Širvani piirkonnas, asus XI—XII sajandil širvan-šahhide (Širvani šahhide ehk kuningate) feodaalriik. XI sajandi viimasel veerandil sundisid seldžukid širvan-šahhe maksma neile maksu, kuid ei seganud end maa siseasjadesse. Gruusia kuningas David Ehitaja tegi sõjakäigu Širvanisse; sellest ajast širvan-šahhid said Gruusia vasallideks ja astusid temaga sõjalisse liitu. Seda liitu põhjustas mitte üksi Gruusia võit, vaid ka mõlemate maade tihedad kaubandussidemed ja vajadus ühineda kaitseks välisvaenlaste vastu.

Aserbaidžani suureks kaubanduskeskuseks oli Derbendi linn Kaukasuse mäeaheliku ja Kaspia mere vahelise läbikäigu juures, mille kaudu toimusid kõik suhtlemised Põhja-Kaukaasia ja Venemaaga. Derbendi läbikäik oli kaitstud kindlate müüridega. Tähtsaks siidikasvatuse ja siidikaubanduse keskuseks oli Šemahha linn.

XI sajandil jõuab lõpule aserbaidžani rahva kujunemise protsess, mis tekkis kohalike albaanlaste suguharude segunemise teel põhja poolt tulnud polovetsidega ja lõunast tulnud turkmeenidega. Suurem osa albaanlastest võttis vastu muhamedi usu; need, kes säilitasid ristiusu, sulasid ühte armeenlastega.

Aserbaidžani feodaalid kõnelesid pärsia keelt; selles keeles kirjutasid ka kõik autorid. Kuid aserbaidžaanlased tõid palju omapära pärsia kultuurisse. Šota Rustaveli kaasaeglasteks olid kaks silmapaistvat aserbaidžani poeeti — Nizami ja Hakani.

Nagu Rustaveligi, ülistas ka Nizami rüütellikke kangelastegusid ja sõjalist mehisust; tema aineiks olid legendid Makedoonia Aleksandrist ja Pärsia muistseist kuningaist. Poeemis Makedoonia Aleksandrist, mis on täis fantastilisi, muinasjutulisi üksikasju, mainitakse muu hulgas võitlust, mida ta olevat pidanud venelastega: selles on kajastunud mälestus venelaste

sõjakäikudest Kaspia merele X sajandil. Hakani, lihtsa kangru pojapoeg, puusepa ja orjatari-kristlase poeg, oli hiilgav lüürik; temale kuuluvad kaunid, armastusele pühendatud värsid ja kiituseoodid, kuid tema loomingu meistriteoseks on „Vangla eleegia", kirjutatud vanglas, kuhu ta oli heidetud tema peale vihastunud širvan-šahhi poolt.

Nizami ja Hakani olid aserbaidžaanlased. Nad aitasid palju kaasa pärsia kirjandusliku keele viimistlemisele. Nende loomingule avaldasid suurt mõju Aserbaidžani kultuurilised sidemed Gruusiaga.

Kesk-Aasia X sajandist kuni XIII sajandi alguseni. X sajandi lõpul purustati Samaniidide riik nomadiseerivate türkide suguharude poolt. Türgid segunesid kohaliku paigalelava rahvastikuga, kes osaliselt türgistus ning türkide keele omaks võttis. XII sajandi esimesel poolel tungisid idast Kesk-Aasiasse kara-kitailased, suurearvuline rändrahvas, kellel oli kuni 40 000 kibitkat. Kara-kitailased hakkasid nomadiseerima Tšu jõe orus. Amu-Darja ja Sõr-Darja jõevahemiku paigalise rahvastiku sõltuvus kara-kitailastest piirdus maksumaksmisega.

Horezm kujundas iseseisva riigi, kelle valitsejad kandsid horezm-šahhide, s. o. Horezmi kuningate tiitlit. Horezm-šahhid jõudsid kaitsta oma sõltumatust kara-kitailastest. Läänest tungisid horezm-šahhide valduste kallale turkmeenid-seldžukid, kuid said lüüa. Horezm-šahh Muhamedi ajal (1200—1220) kuulus tema riigi koosseisu Jõgede-vahemik (Amu-Darja ja Sõr-Darja vahel) ning Põhja- ja Ida-Pärsia.

VI peatükk.

Mongolite vallutused XIII sajandil.

§ 19. Džingis-khaani riik.

Mongolite ühiskondlik kord XII sajandil ja XIII sajandi algul. XIII sajandil vallutasid mongolid Ida-Euroopa, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia. Mongolid elasid Sise-Aasia steppides, põhja pool Hiinat. Nad tegelesid karjapidamisega. Liha oli nende peamiseks toiduks ja lemmikjoogiks oli kumõss (märapiim). Kõrvaltööks oli ulukite küttimine, kelle püüdmiseks korraldati ajujahte. Vilja mongolid ei külvanud ja peaaegu ei tarvitanud. Vajadus toita suurt hulka kariloomi sundis mongoleid heade ja rikkalikkude söödamaade otsingul rändama paigast paika. Mongolid elasid liikuvais kibitkades; need pandi edasirännakuil vankreile, mille ette rakendati härjad. Edasiliikumise ajal elu kibitkas ei katkenud. Naised tegid nendes tuld ja valmistasid toitu; suits läks välja katuse avause kaudu. Kaugelt vaadates näis, nagu liiguks terve linn.

Esialgu rändasid mongolid sugukondade viisi. Kari kuulus kogu sugukonnale ning teda hoiti ühiselt. Mitu kooselavat sugukonda moodustasid „hordi" ehk suguharu. Järk-järgult tekkis mongolitel eraomandus kariloomadele. Kujunes ebavõrdsus. Sõja puhuks suguharu valis juhte ehk „vägimehi". Vahva ja rikka vägimehe ümber kogunesid suured kaaskondlaste salgad. Kaaskondade juhid haarasid sageli võimu oma suguharus ja said khaanideks. Khaanide, nende sugulaste ja kaaskondlaste kätte koondus suur hulk karja ja orje.

Tatarlaste veokid. *William of Rubruquis'i „Reisidest hommikumaile".*

Mongolid-kehvikud pidid töötama khaanide ja nende kaaskonna kasuks: pidid hoidma nende karja, valmistama kumõssi, pügama lambaid, vanutama vilti jne.

Sel määral, kuidas suurenes rändühiskonna laiade masside ekspluateerimine, muutusid mongoli khaanid samasuguseiks feodaalideks, nagu olid maaomanikud Lääne-Euroopas ja Venemaal. Khaanidele kuulusid karjamaad ja suured karjad. Suguharukaaslased sattusid khaanide orjusse. Võimu alamate üle hoidsid khaanid alal oma kaaskondlaste abil.

Džingis-khaani riigi tekkimine. Üheks silmapaistvaks mongoli väejuhiks XII sajandil oli Jesugai, kelle sugukond rändles Taga-Baikalimaa idaosas. Ta langes võitluses naaberrahvaga — tatarlastega. Ta alaealine poeg Temutšin ei suutnud pärast isa surma võimu enda käes hoida. Isegi lähimad sugu-

lased jätsid ta maha. Ent kui ta sirgus suureks, tõmbas ta uljus tema juurde hulga võitluskaaslasi. Ta asus väikese, kuid vahva kaaskonna etteotsa. Ühe naaberkhaani kaasabil noor Temutšin purustas tatarlased, hävitas peaaegu viimaseni kõik mehed, säästes ainult alaealisi, kes „polnud rattapulgast pike-

Dingis-khaan. *Hiina miniatuur. Ajaloomuuseum.*

mad", ning tegi naised ja lapsed orjadeks. Hiljem ümberkaudsed rahvad kandsid tatarlaste nime üle sellele rahvale, kelle eesotsas seisis Džingis-khaan, ning hakkasid seda rahvast nimetama nii tatarlasteks kui ka mongoliteks. Pärast võitu tatarlaste üle hakkas Temutšin laiendama oma võimu teistele suguharudele. Mongoli feodaalide nõukogu kuulutas Temutšini ülemkhaaniks kõigi mongolite üle. Temutšin võttis endale uue nime — Džingis-khaan. Tema võimu all oli suur riik, mis

oli tekkinud mitut tõugu mongolite, türkide ja mandžuurlaste suguharudest.

Džingis-khaani riik ei olnud ühtne. Kõik Džingis-khaani perekonnaliikmed said enesele eraldi valdused. Alistatud suguharud Džingis-khaan kas jättis kohalike vürstide võimu alla või jagas need oma kaaskondlastele. Iga valdus pidi andma Džingis-khaanile teatud arvu sõjamehi. Seepärast need valdused kandsid nimetusi antava sõjaväe suuruse järgi: sada-, tuhat-, musttuhatkond (kümme tuhat), ning vasallid jagunesid sadanikeks, tuhatnikeks ja musttuhatnikeks. Tuhatniku ja musttuhatniku võimu all oli väiksemaid feodaale. Sellest killustatusest hoolimata hoidis Džingis-khaan kindlalt enda käes ülemvõimu riigis. Oma kaaskonnast ta organiseeris hästikorraldatud ihukaitseväe ja tugines sellele. Tal oli väga hea sõjavägi, kes üllatas oma lahingurivi korrapärasusega. Sõjaväed astusid välja jaotatuina kümne-, saja- ja tuhandekaupa oma kümnikkude, sadanikkude ja tuhatnikkude juhatuse all. Peajõu moodustas vibude ja nooltega varustatud ratsavägi. Hiinlastelt olid mongolid omandanud kõrge sõjatehnika. Linnade piiramisel kasutasid nad piiramismasinaid kivide ja põleva vedelikuga täidetud nõude viskamiseks ja taraane müüride lõhkumiseks.

Džingis-khaani loodud riik oli sõjaline riik, tema peamiseks eesmärgiks olid sõjad ja vallutused. „Naabrite rikkused", kirjutas Engels, „äratavad rahvaste ahnust, kellel rikkuste omandamine osutub juba üheks peamiseks elu eesmärgiks. Nad on barbarid: rööv näib neile kergemana ja isegi austatavamana kui loov töö. Sõda, mida enne peeti ainult kättemaksuks kallaletungi eest või kitsaks muutunud maa-ala laiendamiseks, peetakse nüüd palja röövimise enese pärast, see muutub alatiseks elatusharuks."[1]

Kesk-Aasia vallutamine. Ühendanud rändrahvaste suguharud, asus Džingis-khaan ümbruskonna maade vallutamisele.

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. RK „Poliitiline Kirjandus", Tallinn 1946, lk. 164.

Džingis-khaani poeg Džutši alistas Lõuna-Siberi rahvad: kirgiisid Ülem-Jenisseil, burjaadid Baikali järve ümbruses ja teised. Siis algas Hiina vallutamine ning mõne aasta pärast pealetung Kesk-Aasiale. See pealetung tõi kaasa mongolite kokkupõrke horezm-šahhi Muhamediga. Muhamed ei suutnud mongoleile tugevat vastupanu osutada. Tema riik oli lõhestatud seesmiste rahutuste läbi. Selle riigi koosseisu kuuluvad mitmest suguharust rahvad vaenutsesid omavahel. Sõjaülemad, ringkondade valitsejad ja kõrgema vaimuliku seisuse esindajad, kes kartsid kaotada oma feodaalvaldusi, reetsid peaaegu kõikjal kodumaa ja andsid äraandlikult linnad Džingis-khaanile. Pärast esimesi kaotusi Muhamed põgenes Horezmist ja suri ühel Kaspia mere saarel. Saatuse hooleks jäetud Horezm sai saagiks vallutajaile, hoolimata elanikkonna meeleheitlikust vastupanust. Samarkand, Buhhaara ja teised linnad vallutati mongolite poolt ning purustati hirmsasti. Maa laastati. Üks suurimaist paisudest (Murgabi) hävitati ning veetajäämise tagajärjel tühjenes täielikult Mervi linn. Kogu Muhamedi riik läks Džingis-khaani kätte. Tema võimu alla kuulus ka suur osa Pärsiast.

Sõjakäik Taga-Kaukaasiasse ja Musta mere äärseisse steppidesse. Pärast seda läksid mongoli sõjaväed Džingis-khaani väepealikute juhtimisel Taga-Kaukaasiat ja Kaukaasiat vallutama. Nad laastasid Aserbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning tungisid polovetside steppidesse. Polovetside khaanid pöördusid abipalvega Vene vürstide poole. „Kui teie meid ei aita," ütlesid nende saadikud, „siis täna tapetakse maha meid ja homme teid".

1223. a. Vene vürstid eesotsas Kiievi vürstiga astusid välja steppi, vastu mongolitele või, nagu neid venelased hakkasid nimetama, tatarlastele. Tatarlased hakkasid taganema ning meelitasid Vene väe ikka sügavamale steppi. Venelased ja polovetsid läksid kuni Kalka jõekeseni, mis suubub Aasovi merre. Vene vürstide vahel puudus üksmeel. Kõige vahvam neist Mstislav Udaloi koos mõnede noorte vürstide ja polo-

vetsidega astus tatarlastega lahingusse, hoiatamata teisi vürste. Algas lahing. Venelased hakkasid võitma. Eriliselt silmapaistev oli lahingus Daniil Romanovitš Galiitsiast, sellal veel täiesti nooruk. Ta sai haavata, kuid lahinguhoos ta ei märganudki haava. Kuid polovetsid ei pidanud tatarlaste survele vastu, pöördusid põgenema ning lõid venelaste väe segi. Lüüasaamine oli täielik. Mstislav ja Daniil pääsesid vaevalt põgenema. Sellal Kiievi vürst ja teised vürstid, kes ei võtnud lahingust osa, seisid kindlustatud laagris ühel naabruses asetseval künkal ega liikunud paigast, kuigi nägid häda pealt. Tatarlased tungisid ka neile kallale. Venelased kaitsesid endid kolm päeva, kuid olid sunnitud alla andma. Vürstid lubati jätta ellu, kuid lubadust ei peetud ning nad tapeti. Pärast Kalka võitu liikusid mongolid Volgale ning tungisid Volga-äärsete bulgaarlaste kallale. Siin tabas neid ebaõnn ning nad läksid Kasahhi steppide kaudu Mongooliasse tagasi.

Oma viimaseil elupäevil jätkas Džingis-khaan sõda Hiinaga. Nii kujunes Mongoolia steppides tugev sõjaline riik. Kultuursete maade vallutamine ei saanud jätta avaldamata mõju mongolite elule-olule ja nende riigi struktuurile. Eriti tugevat mõju avaldas Hiina vallutamine. Džingis-khaan kasutas Hiina ametnike kaasabi oma hiigel-impeeriumi riigiaparaadi paremaks korraldamiseks.

§ 20. Ida-Euroopa vallutamine.

Vene maade vallutamine mongolite poolt. Džingis-khaan suri kõrges vanaduses (aastal 1227). Tema surma momendil kuulusid ta riigi koosseisu: päris-Mongoolia, Põhja-Hiina, Lõuna-Siber, Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia.

Pärast Džingis-khaani jagunes tema riik mitmeks suureks valduseks ehk ulussiks, mis olid jaotatud tema poegade ja pojapoegade vahel. Džingis-khaani troonipärijaks, „suurkhaaniks", tunnistati tema kolmas poeg Ugedei. Tema sai

valitsemiseks Mongoolia ja Põhja-Hiina. Teised Džingis-khaani perekonnaliikmed allusid Ugedeile. Džingis-khaani teine poeg Tšagatai sai endale Horezmist ida pool asuva Kesk-Aasia: praeguse Usbekistani, Tadžikistani ja osa Kasahstanist. Teiseks suureks mongoli riigiks praegusel NSV Liidu territooriumil oli Kuld-hord, mille asutas Džingis-khaani pojapoeg Batu. Batu sai endale kõik maad lääne pool Irtõši jõge, „kuhu ainult ulatusid mongoli hobuste kabjad". Batu asus sõjakäigule läänepoolsete maade vallutamiseks. Tema hord läks 1236. aastal üle Uurali (Jaiki) jõe, tungis Volga-äärsete bulgaarlaste maale ning laastas seda julmalt.

Vene sõjameeste relvastus XIII saj.
Ajaloomuuseum.

1237. aastal tungisid tatarlased Rjazani vürstiriigi piiridesse. Killustatuna üksikuiks vürstiriikideks oli Kirde-Venemaa jõuetu tatari hordide vastu. Vürstid ei osanud ühineda võitluseks ühise vaenlase vastu. Vladimiri suurvürst Jüri Vsevolodovitš (Vsevolod Suurpesa poeg) keeldus aitamast Rjazani vürste. Rjazan vallutati ja põletati maha. Siis rüüstasid tatarlased Vladimiri ning hajusid naaber-

vürstiriikidesse, „niites inimesi maha nagu rohtu". Ühe kuu jooksul nad võtsid ära ja põletasid maha 14 linna, nende hulgas ka Moskva.

Suurvürst Jüri Vsevolodovitš seisis sõjaväega põhja pool Volgat avaral väljal Mologa jõe haru Siti kaldal. Tatarlased piirasid Vene sõjaväe sisse ja hävitasid ta. Suurvürst langes lahingus. Batu tahtis minna edasi põhja poole Novgorodimaale, kuid Novgorod oli hästi kaitstud läbipääsmatute metsade ja soodega ning Batu pöördus Volga-äärseisse steppidesse. Teel lõunasse osutas talle tugevat vastupanu Kozelski linn, kes meeleheitlikult kaitses ennast seitsme nädala jooksul, mistõttu tatarlased nimetasid teda „kurjaks linnaks". Alistanud oma võimule polovetsid ja vallutanud Krimmi, liikus Batu 1240. aastal Kiievi peale.

Vürstid jätsid Kiievi saatuse hooleks, kuid elanikud kaitsesid end mehiselt. Tatarlased piirasid linna ümber. Vankrite kägina, kaamelite karjumise ja hobuste hirnumise käras inimesed ei kuulnud üksteist. Tatarlased tagusid ööd kui päevad taraanidega müüre ning murdsid need viimaks läbi. Kuid kiievlased jätkasid võitlust müürimurrus; olles sunnitud taganema, ehitasid nad öö jooksul kesklinnas tara, ning tatarlastel tuli järgmisel hommikul ka see kindlustis vallutada rünnakuga.

Pärast Kiievi vallutamist tungisid tatarlased Galiitsia-Volõõnia vürstiriiki. Daniil Romanovitš ja teised vürstid põgenesid välismaale. Vladimir, Galitš ja teised linnad võeti ära. Tatari hordid laastasid seejärel Poolat. Batu ise läks Ungarisse, purustas Ungari kuninga sõjaväed ning suundus Tšehhimaale. Kuid vene rahva kangelaslik võitlus oli nõrgendanud tatarlaste hordid. Batul polnud enam endist jõudu ja, leidnud Tšehhimaal tugevat vastupanu, pöördus Batu tagasi Volga-äärseisse steppidesse. Siin lõi ta Volga suudme lähedal üles oma laagri.

Vene rahvas oma bõliinades on säilitanud mälestuse kangelaslikust võitlusest tatarlastega. Lugulaulu-eepose kan-

gelane Ilja Muromets vabastab Kiievi teda piiravaist tatarlastest:

Ta lööb neid, murrab, lõpuni hukkab.
Ülejäänud tatarid sealt jooksu said,
soomülkais, jõgedes uppusid kõik,
jätsid maha oma koormad ja laagrid.

Tatari ike. Batu riik sai nimeks „Kuld-hord", s. o. kuldne suguharu. Aegamööda tatarlased (mongolid) sulasid ühte polovetsidega, võtsid neilt omaks türkide keele ning kujundasid nendega ühise hordi, kus räägiti türkide keelt. Vene vürstid aga kohustusid maksma tatarlastele andameid ning aitama neid oma sõjavägedega. Batu andis igale vürstile „jarlõki", s. o. kirjaliku tunnistuse vürstiriigi valitsemiseks. Vürstid pidid minema hordi oma vürstiriigi „jarlõkkide" järele. Üks esimesi sõitjaid oli Siti jõel tapetud suurvürsti Jüri vend Jaroslav Vsevolodovitš. Vanemuse tõttu oli tal õigus suurvürsti-aule ning Batu tunnistas ta Vladimiri suurvürstiks. Teised tatarlastele alistunud vürstid jäid samuti oma vürstiriikide etteotsa. Päralejõudmine Batu juurde hordi sündis alandavate tseremooniate saatel. Khaani telgi sissekäigu ees pidid vürstid kahe tuleriida vahelt läbi minema. Tatarlased arvasid, et tuli puhastab khaani juurde minejad kõigist kurjadest kavatsustest tema vastu. Kui keegi vürstidest keeldus seda kommet täitmast, siis tapeti ta kui ettekavatsetud kuriteo kordasaatja (nii tapeti Tšernigovi vürst Mihhail). Khaani telki sisse minnes pidi vürst kummardama maani khaani ees ja jääma põlvili kogu vastuvõtu ajaks.

Tähtsamaisse Vene linnadesse määras Batu baskakid (valitsejad), kes rõhusid rahvast raskete maksude võtmisega ja riisumisega.

Allaheidetud maadest võetavate andamite suurendamiseks teostas suur-khaan Ugedei kõigis mongolitele allutatud maades elanike loenduse. Selle loenduse alusel maksustati ka Vene maad veel raskemate andamitega. „Kes ei maksa," ütleb kaasaeglane, „see viiakse tatarlaste juurde, kus ta jääbki

orjusse." Andamite kogujad ja nende teenrid nõudsid endile kingitusi. Elanikud pidid neid ka ülal pidama.

Rahvalaulu sõnade järgi ei heidetud armu viimasele vaeselegi. Andamite koguja võttis maksu kõigilt:

Kellel pole raha anda,
sellelt tema lapse viib;
kellel pole lapsukest,
sellelt tema naise viib;
kellel aga naistki pole,
selle ühes peaga viib.

Raskeist maksudest olid vabad ainult vürstid ja vaimulikud.

Tatari andamite raskus kutsus Vene linnades välja ülestõuse, kuid vürstid, kartes kaotada oma vürstiriike, aitasid sageli ise tatarlastel neid ülestõuse maha suruda.

Novgorod jäi Batust vallutamata; seepärast, kui Novgorodi ilmusid tatari saadikud andamite nõudmisega, keeldusid novgorodlased makse maksmast. Novgorodi bojaarid, kes tatarlasi kartsid, sundisid kehvikuid alistuma. Tatarlased kirjutasid kõik linna elanikud üles ja panid neile andamid peale. Kogu andamite raskuse veeretasid bojaarid vaestele inimestele, „tegid endale kergeks, aga lihtinimestele raskeks".

Khaanid vabastasid õigeusu vaimulikud andameist ja andsid metropoliitidele jarlõkid, mis kaitsesid nende maavaldusi. Vaimulikud sisendasid kehvikuile seepärast tatari feodaalidele alistumise vajadust. Venemaa töötav elanikkond kannatas sel moel kahekordset rõhumist — tatari ja ka vene feodaalide poolt.

Kõigist Vene vürstidest ainuüksi Daniil Romanovitš Galiitsiast ei sõitnud algul hordi kummardama Batu'd. Aga kui khaanilt tuli kuri käsk, pidi Daniil, tundes oma jõuetust, alistuma ja sõitma. Batu võttis ta vastu armulikult. „Oh, kurjem kurjast on tatarlaste austus!" hüüab sel puhul kroonikakirjutaja. Alandusega ostis Daniil oma vürstiriigi säilitamise, kuid ta ei leppinud sõltuvuse olukorraga. Hordist tagasi jõudnud, hakkas ta valmistuma võitluseks, ehitama uusi linnu ja

kindlustama vanu. Ta astus liitu Ungariga ja pöördus Rooma paavsti poole abi saamiseks vaenlase vastu, kes ähvardas kogu Euroopat. Et saavutada paavsti abi, nõustus Daniil isegi tunnistama paavsti vene kiriku peaks. Omalt poolt Rooma paavst tunnistas Daniili kuningaks. Kui aga Lääne-Euroopas veenduti, et tatari hädaoht on möödunud, ei tahtnud keegi

Batu. *Joonis hiina vaasil.*

venelastele appi minna. Siis Daniilgi katkestas läbikäimise paavstiga. Saanud teateid Daniili ettevalmistusest, nõudsid tatarlased, et kõik kindlustused Galiitsia-Volõõniamaal lammutataks. Tugevasti kindlustatud Holm keeldus tatarlaste nõudmisi täitmast, kõik teised kindlused aga lõhuti maha.

Tatarlaste laastamised panid Vene maade majandusliku arenemise kauaks ajaks seisma. Haridus ja kultuur langesid tuge-

vasti. Vene linnade tuleleekides hävisid paljud kunstimälestised ja teosed vana-vene kirjandusest.

Kuld-hord XIII sajandi II poolel ja XIV sajandil. Kuld-hordi koosseisu kuulusid Volga-äärsete bulgaarlaste maad, polovetsi stepid, Põhja-Kaukaasia, Horezm Kesk-Aasias ja Lääne-Siber kuni Irtõšini. Kuld-hordi khaanide alluvuses olid ka Vene vürstiriigid. Kuld-hordi pealinnaks oli Sarai (s. o. palee) Volga alamjooksul. Vangid-meistrid ehitasid Sarais tatari khaanidele toredad paleed, mille seinad olid kaetud suurepäraste värviliste kahhelkividega. Linnas oli suur turg: siia sõitis kokku Vene, Pärsia ja isegi Lääne-Euroopa kaupmehi. Tatarlased ise jätkasid rändavat eluviisi, karjatades oma karju laialdastes steppides Doonau suudmest kuni Kasahstanini. Khaanid ise ei elanud alaliselt oma pealinnas, vaid suurema osa aastast veetsid paigast paika rändamisega.

Kuld-hord jagunes mitmeks hordiks ehk suguharuks. Iga suguharu eesotsas olid vürstid — khaani vasallid. Ilma nende nõuandmise ja nõusolekuta ei võtnud khaanid midagi ette. Vürstid ja teised feodaalid ekspluateerisid oma kaassuguharulasi, võtsid nendelt ära kariloomi ja karjasaadusi. Peale selle võtsid vürstid endale õiguse koguda eneste kasuks maksu mõnedelt vallutatud maakondadelt. Lõpuks võtsid paljud feodaalid täielikuks omanduseks maid koos allaheidetud põlluharija elanikkonnaga; see elanikkond oli kohustatud maksma feodaalidele obrokit ja töötama neile.

XIII sajandi lõpul saavutas suure võimu vürst Nogai, kes ühendas oma valitsuse alla suure hulga rändrahvaid. Tema pani troonile ja kukutas khaane. Pärast Nogai hukkumist tema hord lagunes.

Tatarlaste ülemkiht oli omandanud palju pärslastelt, hiinlastelt ja teistelt kultuurseilt Aasia rahvailt. XIV sajandil tatari feodaalid võtsid vastu muhamedi usu ja levitasid seda usku tatari elanikkonna laiades hulkades. Muhamedi usk oli tatari feodaalidele abinõuks võimualuse elanikkonna vaoshoidmiseks.

Tatarlaste valitsemine mõjutas mõnevõrra vene feodaalide välist elu-olu. Nad võtsid tatarlastelt omaks idamaise riietuse (sõnad bašmak, kaftan, kušak, kolpak on laenatud Idamaade keeltest), relvastuse ja nõud. Mõned tatari asutised püsisid Vene riigis kaua. Nii seadsid tatarlased sisse Venemaal „jaamad", s. o. reisimajad, kus peeti hobuseid khaani ametnike edasiviimiseks. „Postijaama küüdikohustus" säilis Venemaal mitme sajandi jooksul. Kuid tõelist kultuurilist mõju tatarlased-vallutajad venelastele avaldada ei saanud, sest nad ise seisid tunduvalt madalamal ühiskondlik-majandusliku ja kultuurilise arengu tasemel kui venelased. Sel ajal kui venelastel juba kauges minevikus oli välja arenenud põllunduslik kultuur, valitses tatarlaste juures veel primitiivne rändkarjapidamine. Tatarlaste röövretked laastasid põllumajanduslikud piirkonnad ja viisid maa üldisele majanduslikule langusele. Vana-Venes hästi arenenud käsitöö oli peaaegu hävitatud, paljud käsitöölised olid tatarlaste poolt vangi viidud. Tatari ike avaldus raskelt vene elu kõigil aladel. Liiga suured maksud khaanide kasuks, baskakkide ja teiste khaani ametnike riisumised, tatarlaste salkade röövretked, mis toimusid esialgu peaaegu igal aastal, laostasid vene rahvast ning häirisid maa majandusliku arenemise käiku. Marxi sõnade järgi tatari ike mitte ainult rõhus, vaid ka solvas ning kuivatas hinge rahval, kes oli langenud ta ohvriks.

Kuid tatari ike ei suutnud lämmatada vene rahva rahvuslikku iseteadvust ja tatarlased tajusid alati vihavaenu endi kui orjastajate vastu. Tatarlased kulutasid oma jõu võitluses venelastega ja see päästis Lääne-Euroopa rahvad tatarlaste vägivaldse sissetungi eest. „Barbarid ei julgenud jätta oma selja taha orjastatud Venemaad ja pöördusid tagasi itta oma steppidesse. Tekkiv haridus oli päästetud lõhkikäristatud ja hingevaakuva Venemaa poolt" (Puškin).

Vabanemine tatarlaste valitsemise alt sai vene rahva järjekordseks ajalooliseks ülesandeks.

§ 21. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all.

Taga-Kaukaasia vallutamine tatarlaste poolt. Üheaegselt Vene vürstiriikidega vallutasid tatarlased Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžani. „Suurearvuliselt nagu rohutirtsud" hajusid tatarlased üle Taga-Kaukaasia ja Kaukaasia mägede ja orgude. Linnade vallutamisel tapeti maha kõik täisealised mehed, välja arvatud käsitöölised, kes tehti orjadeks. Naisi ja lapsi jagasid endi vahel tatari sõjamehed. Kogu maa jaotati tatari vürstide vahel. Ligipääsmatud kindlused mägedes hõivati tatarlaste poolt. Taga-Kaukaasias osutasid vallutajaile kõige tugevamat vastupanu töötajad. Armeenia ja Gruusia vürstid, nagu vene vürstidki, ruttasid sõitma Batu'd kummardama. Batu andis ka neile jarlõkid vürstiriikide peale, nõudes andamit ja sõjamaksu. Armeenias, Aserbaidžanis ja Gruusias teostati samuti kui Venemaalgi rahvaloendus. Tatari maksukogujad, kaasaeglaste sõnade järgi, „nõudes üle jõu käivaid makse ja viies sellega inimesi kerjamiseni, hakkasid piinama neid ja pigistama nagu tangidega; peitupugejad püüti kinni ja surmati." Vaeseilt võeti lapsed ja müüdi välismaa kaupmeestele. Vürstid aitasid tatarlastele kaasa, ja nagu räägib kroonikakirjutaja, „riisusid ja tegid paljaks vaeseid ning nende röövitud varade eest ostsid endile kalleid riideid, riietusid nendesse, sõid, jõid ning käitusid hooplevalt". Armeenia ja Gruusia vaimulikud said samuti Batu'lt maksudest vabastamise ja toetasid ta võimu.

Nõndaviisi oli kogu Taga-Kaukaasia tatarlaste võimu all. Nagu Venemaal nii ka siin kannatas elanikkond kahekordse rõhumise all — tatari ja oma feodaalide poolt.

Kesk-Aasia mongolite võimu all. Kesk-Aasia, millest suurem osa pärast Džingis-khaani surma kuulus Tšagatai ulussi koosseisu, paranes kord-korralt julmast rüüstamisest, mille tõi kaasa mongolite sissetung. Samarkandis ja Buhhaaras tekkis jälle kaubandus. Kuid ka siin andsid mongoli valitsejate liiga suured maksud end raskesti tunda. Neist maksudest olid

vabastatud ainult kohalikud feodaalid-maaomanikud: mongoli khaanid ja printsid andsid neile erilised kaitsekirjad — „jarlõkid" — ning keelasid nende tagakiusamise.

Maksude ja teoorjuse kogu raskus langes kehvikkonnale — talupoegadele ja käsitöölistele. Nendel lasus ka tatari ametnike ülalpidamine. Käsitöölised pidid tasuta andma riigilaekasse oma tooteid: relvi, kangaid jm.

Ülejõukäivate maksude ja koormiste raskus kutsus Buhhaaras välja suure ülestõusu. Ülestõusu etteotsa astus Mahmud, käsitööline sõelade valmistamise alal, kes elas Tarabi külas Buhhaara lähedal (sellest tema hüüdnimi Tarabi). Ülestõusust võtsid osa linna käsitöölised ja ümbruskonna külade talupojad. See polnud suunatud ainuüksi baskakkide, s. o. tatari ametnike vastu, vaid ka kohalike feodaalide vastu. Baskakid aeti Buhhaarast minema. Mahmud hõivas linna ja ajas Buhhaarast välja kõik feodaalid ja rikkad. Ülestõusnute vastu ühinesid tatari ja buhhaara feodaalid. Algul nad said suure kaotuse osaliseks. Kirvestega varustatud talupojad jälitasid ja tapsid põgenevaid vaenlasi. Kuid Mahmud ise langes lahingus. Hoolimata üksikuist kordaminekuist suruti ülestõus maha.

VII peatükk.

Võitlus saksa ja rootsi feodaalidega.

§ 22. Saksa feodaalide anastused Baltimail.

Saksa rüütlite tung itta. Sel ajal kui idast tungisid meie maale mongolite hiigelväed, kujunes läänes suur hädaoht saksa ja rootsi ristirüütlite poolt.

Uute maade ja pärisorjade otsingul alustas saksa rüütelkond XII sajandil tungi ida poole.

Balti mere lõunarannik Vislast kuni Elbe suudmeni oli sel ajal asustatud läänеslaavlastega. Läänеslaavlased olid paganad. Seepärast saksa rüütlid maskeerisid oma vallutusplaane püüdega pöörata läänеslaavlased ristiusku.

Sakslased tungisid slaavlaste maade kallale, ehitasid sinna losse, ristisid slaavlasi mõõga ja tule abil ning tegid nad oma pärisorjadeks. Järk-järgult anastati sakslaste poolt kõik slaavi maad Elbest ida pool kuni Poola ja Leeduni. Slaavlased osalt hävitati, osalt tehti pärisorjadeks.

Pärast läänеslaavlaste maade anastamist suunasid saksa rüütlid oma jõupingutused Balti mere lõuna- ja idarannikuile. Siin elasid leedu suguharud ja nende naabruses liivlased (sellest nimetus Liivimaa ehk Livonia) ja põhja pool — eestlased (Eestimaa ehk Estonia). Nende suguharudega asustatud maad nimetati tervikuna harilikult Liivimaaks — liivlaste nime järgi.

Daugava (Väina) jõe äärsed maad olid sõltuvad Polotski (Vene) vürstidest, kellele elanikud maksid maksu. Põhja pool asuvad suguharud olid sõltuvad Novgorodist.

Mõõgavendade Ordu. XII sajandil tungisid Baltimaale saksa

kaupmehed karusnahku üles ostma ning ehitasid endile Daugava jõe suudme lähedale kaubaasundused. Et võõral maal end tugevamini kindlustada, kasutasid sakslased ära ristiusu. Liivimaale tuli misjonäre ristiusku kuulutama. Jutlustamisel ei olnud aga edu. Siis kuulutasid sakslased paavsti toetusel ristisõja liivlaste vastu. Põhja-Saksa linnade kaupmehed, kes olid huvitatud Liivimaa vallutamisest, andsid ristirüütleile laevu.

Kui saabus Liivimaale määratud piiskop ristirüütlite väesalgaga, ütlesid liivlased temale: „Lase sõjavägi koju minna, veena sõnadega, aga mitte keppidega." Ägedas lahingus lõid saksa rüütlid liivlasi, kuid hobune viis piiskopi vaenlaste ridadesse ning ta raiuti nende poolt surnuks. Sakslased maksid julmalt kätte, rüüstasid maad ja sundisid liivlasi end ristida laskma. Uus piiskop Albert nägi, et juhuslikud ristirüütlite retked ei too kaasa maa täielikku alistumist. Seepärast ta ehitas Daugava jõe suudmesse kindlustatud Riia linna (1201) ning asustas selle Saksamaalt kutsutud kolonistidega. Tema palve peale lubas paavst asutada erilise Mõõgavendade rüütliordu (ühingu), kelle liikmed pidid elama Liivimaal ja relvade abil levitama ristiusku. Seda ordut hakati hiljem nimetama Liivi Orduks. Ordu ülem kandis ordumeistri nimetust. Ordusse astusid saksa väikemõisade aadlikud, kes lootsid võidetud maal rikastuda. Rüütlid hakkasid Liivimaal losse ehitama, sunniviisil rahvast ristima ning oma pärisorjadeks tegema. Rüütlite kaitse all saksa kaupmehed asusid kauplemise eesmärgil Liivimaale ja ehitasid siin linnu.

Uskumatud metsikused kaasnesid Baltimaade vallutamisega saksa rüütlite poolt. Tungides vastuhakkava suguharu maaalale, jaotasid sakslased oma sõjaväe mitmeks jõuguks, mis valgusid kõikjale laiali teedel, külades ja maakondades, põletasid ja laastasid kõik, tapsid viimaseni kõik mehed, viisid orjadena kaasa naised ja lapsed, ajasid ära kariloomad; elanikud põgenesid nende eest metsadesse ja talvel merejääle, hukkusid näljast ja külmast. Nii kirjeldab üks saksa kroonikakirjutaja Saaremaal saksa rüütlite poolt korraldatud tapa-

talguid: „Neid löödi kuni külani, põgenejaid aeti taga tänavatel ja majades, kisti majadest välja ja tapeti maha; need, kes end kaitstes olid roninud katustele ja puuriitadele, võeti kinni ja tapeti ära... Külast väljudes aeti elanikke taga põldudel, tappes neid, ja põldusid mööda kuni nende püha hiieni, ja see püha hiis oli niisutatud nende verega... Tapetuid oli lahingukohal üle 500, kuid palju teisi oli tapetud põldudel, teedel, ja teistes kohtades."

Omavahel lahus elavad Liivimaa suguharud ei suutnud hästiorganiseeritud ordule vastu panna. Sattunud raskesse orjusse, pöördusid liivimaalased abipalvega Polotski vürstide poole. Polotski vürstid rahuldusid väikese maksu võtmisega liivimaalastelt, seepärast nende valitsemine, võrreldes sakslaste omaga, oli kerge. Koos liivimaalastega nad püüdsid mitmel korral röövvallutajaid minema ajada, kuid rüütlid olid paremini relvastatud; neil olid kiviheite-masinad, mis venelastel puudusid. Polotski vürstide väljaastumised nurjusid.

Alistanud liivimaalased, hakkasid rüütlid laiendama oma võimu ka Vene maadele. Väga tugevat vastupanu saksa rüütleile osutas Polotski vürstiriigi elanikkond. Riia piiskop oli üksvahe isegi sunnitud Polotski vürstidele maksu maksma. Hulljulge võitlusega iseseisvuse eest sai eriti kuulsaks üks Polotski väikevürstidest — Vjatško. Pärast seda, kui tema oma linn oli sakslaste poolt ära võetud ja maha põletatud, jätkas ta kangelaslikku võitlust. Rüütlid tungisid Vene linna Jurjevi (nüüdse Tartu) kallale. Selles kindlustas end vürst Vjatško. Sakslased piirasid Jurjevit piiramismasinatega, veeretasid linna juurde puust piiramistorni ning kaevasid müüri alt läbi. Kui osa müüri maha varises, siis nihutati murdekoha lähedale torn. Sissepiiratud keeldusid visalt alla andmast. Kui sakslased asusid rünnakule, veeretasid sissepiiratud läbi müürisse raiutud avause tuliseid rattaid ning süütasid torni. Kuid sakslased tungisid selle avause kaudu linna; algas veresaun. Sakslased piirasid linna sisse ega lasknud kellelgi lahkuda elusalt. Jurjev vallutati. Hukkus ka vürst Vjatško.

Pärast piiskop Alberti surma said sakslased korduvalt lüüa. Suure kaotuse osaliseks said rüütlid Leedu maadele tungimise katsel. Mõõgavendade Ordu hakkas otsima liitlasi.

Teutooni Ordu. Liivimaa naabruses tegutses teine saksa ordu. Neemeni ja Visla vahel oli leedu suguharu — preislaste — maa. Sõjakad preislased tegid rüüstavaid sõjaretki naabruses asuvaile Poola maadele. Poola feodaalid olid võimetud toime tulema preislastega ja pöördusid abi saamiseks Saksa ehk Teutooni Ordu poole. Teutooni Ordu oli asutatud XII sajandi lõpul võitluseks muhameedlastega Palestiinas. Teutooni ordurüütlid nõustusid paavsti loal meeleldi preislaste maale üle minema. Preislased elasid väikeste suguharudena, kelle eesotsas seisid omaette vanemad. Nad ei osanud ühineda võitluseks rüütlitega. Sakslased seevastu astusid välja ühendatud distsiplineeritud jõuna. Preisi väikevürstide linnakesed vallutati üsna kiiresti. „... XIII sajandi lõpuks," ütleb Marx, „oli õitsev maa muudetud kõrbeks, külade ja haritud põldude asemele tekkisid metsad ja soomülkad, inimesed osalt tapeti, osalt viidi ära, osalt olid sunnitud välja rändama Leedusse."[1]

Rüütlid ehitasid preislaste maal losse ja linnu ning hakkasid Saksamaalt koloniste kohale meelitama. Teutooni Ordule tema sõjas preislastega appi tulnud sakslased said endile maatükke ning ehitasid uued lossid. Seepärast suundusid preislaste maale ikka uued salgad saksa koloniste. Preislaste mitmekordsed vastuhakud suruti maha, sest nende vahel puudus üksmeel. Kuid siiski olid mõlemad ordud (Mõõgavendade ja Teutooni Ordu) sunnitud ühinema, et jätkata oma anastusi.

Mõõgavendade ja Teutooni Ordu ühinemine tugevdas saksa rüütleid ning oli suureks ohuks Vene maadele. Novgorod ja Pskov olid löögi all. Neil linnadel tuli üheaegselt pidada rasket võitlust mitte üksi sakslastega, vaid ka rootslastega. Novgorodi ja Pskovi elanikud päästsid XIII sajandil Vene maad saksa ja rootsi feodaalide vallutamisest.

---

[1] Marxi ja Engelsi arhiiv, V k., lk. 344.

Neeva lahing. *Vanaaegne miniatuur.*

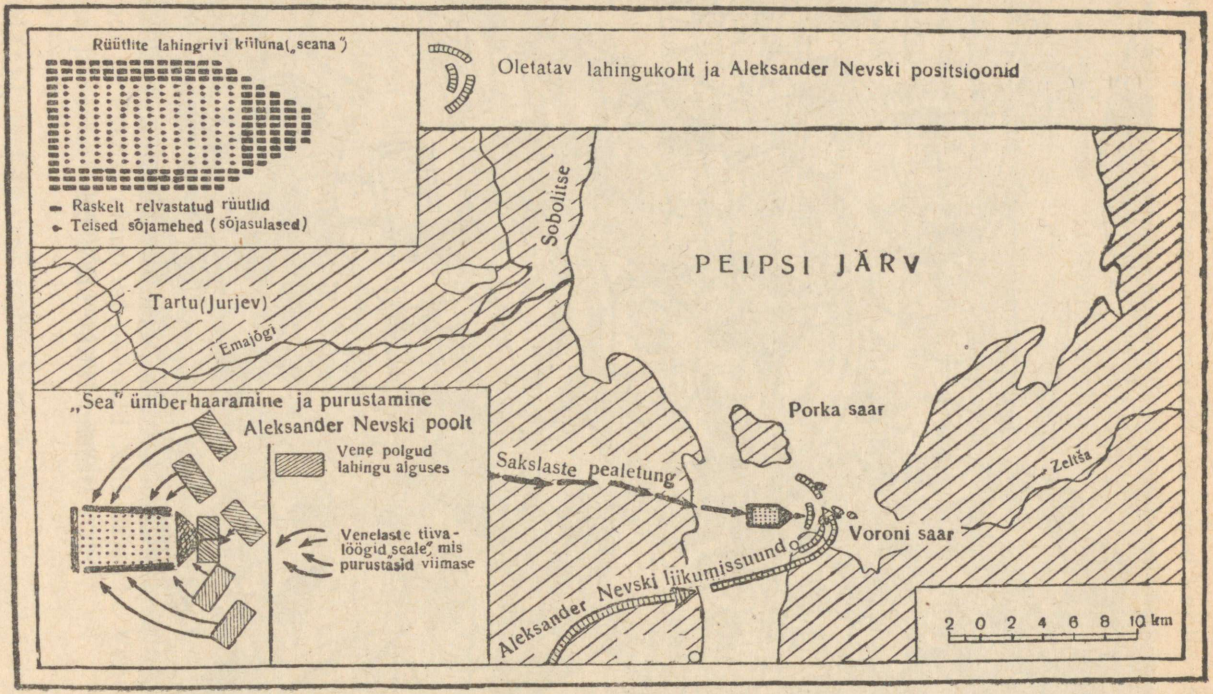

Jäälahing (5. aprillil 1242).

§ 23. Novgorodi ja Pskovi võitlus rootsi ja saksa feodaalidega.

Võit rootslaste üle Neeva jõel. Rootslased püüdsid juba ammu vallutada veeteed Soome lahest Novgorodimaale. See oleks andnud nende kätte kogu kaubanduse Ida-Euroopaga.

1240. aastal võtsid rootslased ette sõjakäigu krahv Birgeri juhtimisel, kes sel ajal valitses Rootsi kuningriiki. Kuid vaevalt said nad Neeva jõe suudme lähedal maale astuda, kui nende kallale tungis Novgorodi sõjavägi. Selle eesotsas seisis Novgorodi vürst Aleksander Jaroslavitš. Ta oli oma aja silmapaistvamaid vürste, ajas tatari khaanidega ettevaatlikku ja tarka poliitikat ning pani Kuld-hordi valitsejaid end austama. Ta oli vapper ja osav väejuht. „Aina võites ta oli võitmatu," ütleb temast kaasaeglane. Tema juhtimisel toimus lahing rootslastega Neeva jõel. Novgorodlased võitlesid suure mehisusega. Üks neist, Gavrila Oleksitš, sõitis vaenlast taga ajades laevalautrit mööda ratsa vaenlase laevale; koos ratsuga vette paisatuna ta ujus kaldale ning sööstis uuesti lahingusse. Novgorodlane Miša oma seltsimeestega uputas kolm rootslaste sõjalaeva. Savva tungis Birgeri telgini ning raius maha posti, mis hoidis seda ülal; telgi äkiline allakukkumine võitlejate silma all innustas Vene väge. Rootslased said täieliku kaotuse, Birger ise oleks peaaegu surma saanud Aleksandri oda läbi ning põgenes laevade juurde. Novgorodlased jälitasid taganevaid vaenlasi. Selle võidu eest sai Aleksander hüüdnimeks Nevski.

Aleksander oli võimukas vürst ja sai aru, et sõjaajal on tarvis tugevat võimu. Kuid Novgorodi bojaarid püüdsid tema võimu piirata. Seepärast varsti pärast Neeva võitu läks ta nendega tülli ning sõitis Novgorodist ära.

Sakslased kasutasid Aleksandri äraolekut ning tungisid Pskovi alla. Linnas oli äraandjaid bojaaride hulgas. Rüütlid hõivasid linna. Pärast seda tungisid sakslased Novgorodi maaaladele ning ehitasid sinna Koporje kindluse. Nad mängisid peremeest 30 kilomeetri kaugusel Novgorodist.

Jäälahing. Siis saatsid novgorodlased uuesti saadikud Aleksandri järele. Aleksander saabus Novgorodi ühes oma družiinaga ja abivägedega Suzdalist, asus sõjakäigule ja vallutas ning rüüstas Koporje kindluse. 1242. a. läks ta Pskovi alla, tappis maha saksa garnisoni ja vabastas linna. Siis tungis ta ordu maa-aladele. Temale tuli vastu tugev saksa sõjavägi. Rüütlid kiitlesid: „Võtame vürst Aleksandri kätega kinni!" Esimene eelvägede kokkupõrge ei kujunenud novgorodlaste kasuks. Aleksander võttis endale soodsa positsiooni Peipsi järvel. Siin järve jääl löödi 5. aprillil 1242 lahing, mis on tuntud „Jäälahingu" nime all. Sakslased astusid välja oma harilikus lahingukorras — „seana", s. o. kiiluna. Kiilu teravikus oli raskelt relvastatud ratsarüütlite salk. Nende järel tulid jalasõdurid, kes olid varustatud odade ja mõõkadega; tagalat ja tiibu kaitses ratsarüütlite salk. Lahing oli kroonikakirjutaja sõnade järgi „äge", jää oli üle ujutatud verega. Aleksander Nevski sõjakunst ja novgorodlaste mehisus purustasid sakslaste „sea".

Novgorodlased ajasid rüütleid taga 7 kilomeetri kaugusele, tapsid maha 500 rüütlit ja võtsid vangi 50. Pärast seda lüüasaamist ruttasid sakslased rahu sõlmima. Nad loobusid Pskovist ja kõigist oma vallutustest.

Jäälahing pani seisma saksa rüütlite sissetungimise meie maale ning päästis tema Liivimaa saatusest. Rüütlid olid Vene piirilt lõplikult tagasi paisatud. Selle võiduga oli peatatud saksa feodaalide liikumine Vene maade vastu.

VIII peatükk.

Leedu suurvürstiriik.

§ 24. Leedu suurvürstiriigi tekkimine.

Majanduslike sidemete arenemisega üksikute piirkondade vahel algab Ida-Euroopas XIV sajandil väikeste feodaalvalduste ühinemine mitmeks suureks feodaalriigiks. Selle protsessi kiirendamiseks mõjus kaasa vajadus kaitsta end välisvaenlaste vastu. Nii tekkis Leedu suurvürstiriik, mis ühendas enda alla mitte ainult väikesed leedu vürstiriigid, vaid ka naabruses asuvad slaavi vürstiriigid.

Leedu suguharude ühinemine. Juba XII sajandil jõudsid leedulased välja sugukondlikust korrast. Nad jagunesid üksikuiks suguharudeks, millede eesotsas seisid väikevürstid ehk kunigased, kes teiste suguharuliikmete hulgas oma rikkusega silma paistsid. Kunigased olid koondanud endi kätte hulga kariloomi ja orje ning pidasid ülal rohkearvulisi väesalku. Kunigaste ja nende väesalkade asukohtadeks olid kindlustatud linnakesed, mis paiknesid metsapadrikuis. Saksa rüütlite poolt ähvardav hädaoht sundis killustunud leedu suguharusid ühinema.

XIII sajandi keskel tõusis Leedu väikevürstide hulgast esile Mindaugas. Jõu ja kavalusega eemaldas ta teised väikevürstid ning koondas enda kätte võimu kogu Leedu üle. Ta võttis ära ka mõned piiriäärsed Vene maad. Tema riigi pealinnaks oli Vene linn Novgorodok. Et saksa rüütleid enese poole meelitada, võttis Mindaugas silmakirjaks vastu ristiusu ning andis isegi osa Leedu maid ordule. Selle eest andis paavst talle

kuninga tiitli. Kui aga Mindaugas sai tugevaks, loobus ta niihästi ristiusust kui ka kuninga tiitlist, tungis Leedu vägedega ordu valdustesse ning lõi rüütleid lahinguis tugevasti. Leedulased pühitsesid oma võitu vanaaegse kombe järgi vangistatud rüütlite põletamisega oma jumalate auks. Mindaugas tungis oma sõjaväega preislaste maale, rüüstas seda ja naabermaaalasid Poolas. Teostades Leedu ühendamist äratas Mindaugas enese vastu vaenu teistes Leedu väikevürstides, kes tapsid ta.

Pärast Mindaugase surma jätkus tema poolt alustatud leedu suguharude ühendamine üheks riigiks. Põhituumaks, mille ümber kujunes see riik, oli leedulaste suguharu; nendega liitusid järk-järgult ka teised nendega suguluses seisvad suguharud, välja arvatud preislased, kes vallutati teutooni rüütlite poolt ja saksastati.

Leedu riik tugevnes eriti XIV sajandi alguses, kui tema etteotsa tõusis Gediminas, kes võttis endale Leedu suurvürsti tiitli. Gediminasel oli juba hästi distsiplineeritud sõjavägi, kes asendas endisi korrapäratuid maakaitsevägesid. Tema sõjaväed oskasid õigesti piirata linnu, vallutada kindlustusi rünnakuga ja tarvitada piiramismasinaid. Maa kaitseks ehitati lossid saksa eeskujul.

Ühendanud Leedumaa, hakkasid Leedu suurvürstid oma võimu levitama ka naabruses asuvaile Vene aladele. Nende maakondade elanikkond nägi Leedumaaga liitumises pääsemist tatari ikkest. Juba Mindaugase ajast sattus Polotsk sõltuvusse Leedust. Gediminase ajal vallutati Vitebski, Minski ja mõned teised maad. Pärast Gediminast sai Leedu suurvürstiks tema poeg Olgierd. See oli vene kroonika väljenduse järgi „meelitaja", s. o. kaval ja salalik valitseja, kes oskas kasutada asjaolusid ning osavasti teostada oma kavatsusi. Tema ajal vallutasid leedulased Kiievi, Tšernigov-Severskimaa ja suurema osa Volõõniamaast. Pärast Olgierdi liideti Leedu külge ka Smolenski vürstiriik. Nii tekkis suur ja tugev Leedu riik, mille koosseisu kuulus palju Vene maid. Tema pealinnaks oli Vilnius.

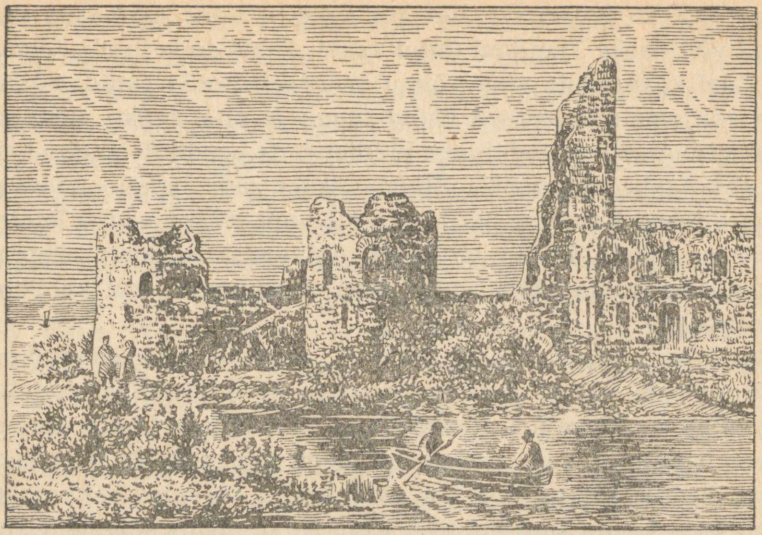

Troki lossi — Gediminase residentsi — varemed.

Seega olid XIV sajandil Vene maad jagunenud kolmeks osaks: Kirde-Venemaa (Vladimir-Suzdalimaa kõigi tema koosseisu kuuluvate vürstiriikidega ja Novgorodiga) oli Kuld-hordi võimu all; Edela-Venemaa (Kiievi, Tšernigovi, Smolenski, Polotski ja Vladimir-Volõõnia vürstiriik) oli läinud Leedu võimu alla. Mis puutub Galiitsia vürstiriiki, siis selle vallutas XIV sajandi keskel Poola. XV sajandiks kujundasid idaslaavlased kolm suurt rahvast; igaühel neist oli oma keel. Slaavi suguharud, kes elasid Volga ja Oka vahel ning põhja pool Volgat, poliitilise keskkohaga Vladimiris, kujundasid suurvene, või nagu meie teda nimetame, vene rahvuse; need, kes elasid Pripeti ja Zapadnaja Dvina (Väina) jõe vahel ning sõltusid Leedust, moodustasid valge-vene rahvuse; Lõuna-Vene maades kujunes ukraina rahvus, keskusega Kiievis.

Leedu unioon Poolaga. Olgierdi järeltulijaks Leedu troonil oli tema poeg Jagailo. Tema ajal Leedu ühines naaberriigi Poo-

laga. Selleks mõjutas mõlemaid riike vajadus ühendada oma jõud võitluseks Teutooni Ordu vastu. Peale selle lootis Jagailo sel teel kõvendada oma võimu sisemaal. Poola panid, võimetud võitlema sakslastega, tegid Jagailole ettepaneku abielluda Poola kuninganna Jadvigaga ja ühendada Leedu Poolaga üheks riigiks. Liidu suuremaks tõhustamiseks pidi Jagailo pöörama oma alamad katoliku usku, mis oli valitsevaks usuks Poolas. 1385. a. sõlmiti Leedu ja Poola ühinemise (uniooni) leping. Jagailo sai nüüd ühtlasi nii Leedu suurvürstiks kui ka Poola kuningaks.

Kuid leedulased, kes ei tahtnud kaotada oma iseseisvust, olid uniooni vastu. Jagailo onupoeg — auahne ja andekas Vitautas — korraldas ülestõusu, et saavutada Leedu iseseisvust. Jagailo hõivas tähtsaimad Leedu linnad Poola garnisonidega, kuid elanikud lõid poolakad maha. Vitautas hakkas end nimetama Leedu suurvürstiks. Kuid ta kohustus sidemeid Poolaga mitte katkestama ja alluma Jagailole.

Saksa rüütlite purustamine. Leedu ühinemine Poolaga oli välja kutsutud peamiselt saksa rüütlite poolt ähvardavast hädaohust. Alistanud preislaste maad, püüdsid saksa rüütlid laiendada oma võimu ka ülejäänud Leedule. Neile tuli Saksamaalt järjest abiks uusi saagi- ja maa-ahneid seiklejaid. XIV sajandil vallutasid sakslased leedu suguharu žmuudi maad, milledele nad mitmel puhul varemgi olid kallale tunginud. Žmuudid elasid Neemeni alamjooksul preislaste naabruses. Rüütlite julmused ja väljapressimised kutsusid välja rea žmuudide meeleheitlikke ülestõuse: žmuudid ilmusid hulkadena metsadest, ründasid vastehitatud losse, põletasid need maha, tapsid ja vangistasid garnisonid. Žmuudid pöördusid Vitautase ja teiste vürstide poole abi saamiseks. „Kuulake meid, rõhutuid ja vaevatuid," kirjutasid nad, „ordu on viinud meid selleni, et me peame hakkama kas kerjama või röövima, et elu sees hoida. Kõik põllusaagi ja mesipuud on rüütlid meilt ära võtnud, ei lasta meil metsloomi tappa ega kalu püüda ega kaubelda naabritega. Igal aastal viiakse meie lapsi pantvangideks, meie

rahvavanemad viidi Preisimaale, teised põletati tules kogu suguvõsaga. Meenutage, et meie oleme inimesed, aga mitte metsloomad." Sakslaste pealetungimine ähvardas iseseisvuse kaotamisega kogu Leedu suurvürstiriiki ja Vene naabervürstiriike. Sakslaste suhtes ajas Vitautas kahepoolset poliitikat: kord sõlmis ta nendega rahuliku koostöö lepinguid, kord toetas ülestõusnud žmuude. Kuid sakslaste poolt ähvardav hädaoht sundis Vitautast koos Jagailoga 1410. a. avalikult rüütlite vastu välja astuma. Ühendatud sõjaväe peajõu moodustasid Vene, Valge-Vene ja Ukraina väeüksused: Smolenski, Polotski, Kiievi jt. polgud. Kohtumine vaenlasega toimus 15. juulil Grünwaldi ja Tannenbergi küla vahel. Algul oli edu rüütlite poolel. Asja päästis Smolenski sõjameeste hulljulge vaprus. Sakslased said hirmsasti lüüa, nad kaotasid 40 000 meest surnutena ja 15 000 vangidena. Lahingus langes ka ordumeister ise. Grünwaldi võit, mis saavutati tänu Vene vägedele, pani seisma sakslaste tungi itta. Sellest ajast alates hakkab Teutooni Ordu järk-järgult lagunema ja kaotab igasuguse sõjalise ning poliitilise tähtsuse. Üheaegselt sellega langeb ka Liivi (Mõõgavendade) Ordu tähtsus.

§ 25. Leedu suurvürstiriigi ühiskondlik kord.

Valge-Vene, Ukraina ja Vene maad Leedu suurvürstiriigi koosseisus. Leedu suurvürstiriik jagunes oma rahvastiku koosseisu poolest Leedu ja Vene maadeks (Valge-Vene, Ukraina ja päris-Vene maad). Kultuursemad venelased avaldasid leedulastele tähelepandavat mõju. Leedulaste hulgas hakkas levima õigeusk. Riiklikud dokumendid kirjutati vene keeles. „Vene Õigus" avaldas mõju Leedu õigusele. Pärast uniooni Poolaga olukord muutus. Ühinedes poola panidega rõhusid leedu panid vürstiriigi vene soost elanikkonda. Katoliku usu vastuvõtmisega leedu feodaalide poolt algas õigeusu ja vene rahvusliku kultuuri tagakiusamine. Õigeusklikud feodaalid kao-

tasid õiguse olla riiklikel ametikohtadel Leedu suurvürstiriigis ning neid ei lastud suurvürsti raadasse. Paljud neist hakkasid poolastuma ja katoliku usku siirduma, kuid rahvas hoidis kindlalt kinni emakeelest ja oma kultuurist. Seepärast, kui Kirde-Venemaal tekkis Vene riik, siis mitte ainult Leedu võimu all olevad venelased, vaid ka valgevenelased ja ukrainlased hakkasid taotlema ühinemist neile sugulasliku vene rahvusega.

Leedu feodaalid. Leedu suurvürstiriik oli feodaalriik. Selles valitsesid suurmaapidajad. Suurimaks neist oli suurvürst. Temale kuulusid suured mõisad. Nendes mõisades elavad talupojad tegid teopäevi suurvürsti mõisades ja maksid suurvürstile obrokit rahas ja loonuses. Suurvürsti maadel elavad talupojad jagunesid „liikuvaiks" (sõnast käima, liikuma), s. o. juriidiliselt vabadeks, kel oli õigus mõisast ära minna, ja „mitteliikuvaiks" talupoegadeks, pärisorjadeks. Viimaseid püüti äraminеku puhul kinni ja toodi tagasi nagu jooksikuid. Peale talupoegade elasid suurvürsti mõisades suurvürsti vabad teenijad, kes teoorjuse ja obroki maksmise asemel olid kohustatud ilmuma sõjateenistusse. Järk-järgult kujunes neist teenijaist välja väikemaaomanike seisus, mida hakati nimetama poola nimega „šlahta". Suurvürsti kõrval oli Leedu suurvürstiriigis veel teisigi feodaale: vürstid, panid (suurnikud) ja kirik. Oma mõisades olid need feodaalid täieõiguslikud valitsejad. Enamik nende mõisades elavaist talupoegadest olid pärisorjad ning neil ei olnud õigust minna üle teiste maaomanikkude juurde. Suurfeodaalide maadel, nagu suurvürstigi juures, elasid vabad teenijad, kes olid kohustatud „teenima sõjateenistust hobuse ja varustusega (s. o. täies relvastuses)". Niiviisi Leedu suurvürstiriigi elanikkond, nii leedulased kui ka slaavlased, jagunes teravalt kaheks klassiks: feodaalideks-maaomanikkudeks ja nende poolt ekspluateeritavaiks talupoegadeks.

Oma talupoegade ja relvastatud sõjasulaste rohkuse tõttu olid leedu feodaalid väga võimsad. Leedu suurvürst pidi arvestama nende tahet. Tema juures oli eriline suurfeodaalidest koosnev nõukogu (nimetusega „panide raada"), kes otsustas

koos temaga kõik riigi asjad. Tähtsamatel juhtudel kutsuti kõik suuremad feodaalid kokku ühiseks koosolekuks (seimiks).

Linnad Leedu suurvürstiriigis. Läbi Leedu suurvürstiriigi kulgev Zapadnaja Dvina oli soodsaks teeks kaubavahetuses Baltimaadega. Seepärast oli Leedu suurvürstiriigis palju rikkaid kaubalinnu. Peale Vilniuse oli esikoht vanadel Vene linnadel: Polotskil, Minskil ja Berestjel. Eriti lõi õitsele Zapadnaja Dvina ääres asetsevate linnade kaubandus pärast Grünwaldi võitu, mis avas leedu kaupmeestele juurdepääsu Balti merele. Leedu suurvürstid said kaubandusest suurt tulu. Seepärast nad püüdsid seda igapidi arendada. Selle eesmärgiga nad vabastasid suurte linnade kaupmeeskonna paljudest kohustustest ning andsid neile omavalitsuse. Selline kord kindlustas paremini tulude laekumise suurvürsti laekasse.

IX peatükk.

Vladimiri suurvürstiriik.

§ 26. Kirde-Venemaa vürstiriigid.

Feodaalne maavaldus XIV—XV sajandil. XIV sajandil algas Kirde-Venemaa vürstiriikide ühinemine ühtseks Vene riigiks.

XIII—XIV sajandil oli Kirde-Venemaa elanike peategevusalaks põllutöö. Tähtsad majapidamise kõrvalharud olid kalandus, jahipidamine ja metsmesindus. Mõnel pool toodeti ja puhastati maa-aluseist allikaist soola; see oli kauba-artikliks kauplemises naaberaladega. Majapidamine oli naturaalne, s. o. kõik esimese järgu tarbeained (toiduained, riided, puutooted) valmistati kodus. Kaubandus oli vähe arenenud. Turult osteti peamiselt sisseveetud kaupu, mida ei olnud oma majapidamises. Kaubanduse peaartikleiks olid välismaa kaubad, mis oma kalli hinna poolest ei olnud kättesaadavad elanikkonna laiadele massidele ning mida ostsid ainult feodaalid. Väheviljakad piirkonnad ostsid teravilja nendest maadest, kus oli vilja ülejääke. Mõnes kohas sulatati soomaaki; raud ja selle saadused läksid osaliselt ka müügile. Sellega piirdusid kaubanduslikud suhted maakondade vahel. Kaubanduse nõrga arengu tõttu oli raha vähe käibel.

XIV sajandil kuulus suurem osa maad ilmalikele ja vaimulikele feodaalidele: vürstidele, nende bojaaridele ja teenijaile, kloostreile ja teistele kirikuasutistele. Maid, mis kuulusid feodaalidele pärisomandusena, nimetati pärusmaiks, sest et need võisid pärandina isalt pojale üle minna.

Feodaalid olid oma pärusmaades väikesiks ainuvalitsejaiks. Neil oli õigus mõista kohut kõigi nende maa-alal elunejate üle, nad võisid karistada neid ihunuhtlusega ning isegi võtsid endile õiguse karistada oma alamaid surmaga. Nad kogusid oma pärusmaa elanikelt andameid ja võtsid makse. Kohalik vürst ei võinud segada end feodaali korraldustesse, ei võinud saata tema juurde kedagi „ei millegi pärast" — ei oma kohtunikke

Viljatoomine kloostrisse.
Sergi Radonežski elulugu.

ega maksukogujaid. Bojaarid ja teised feodaalid jagasid oma teenijaile sõjaväelise teenistuse eest maatükke „mõisadeks", s. o. kasutamiseks. Sõjamehed olid feodaalidele vajalikud nii sõja puhuks kui ka pärusmaade elanike sõnakuulmises hoidmiseks.

Feodaalid püüdsid alatasa suurendada oma pärusmaid vabade talupoegade arvel. Eriti agaralt tegutsesid selles suhtes kloostrid.

Kloostrid tekkisid harilikult kõrvalistes väheasustatud maakohtades. Mungad meelitasid sinna talupoegi ning nende töö-jõuga raiusid maha metsad ning lõid põllumaad. Kloostrid koloniseerisid laialdased asustamata maa-alad, soodustades maa majanduslikku arenemist. Selles seisis tol ajal kloostrite positiivne tähtsus. Kuid kloostrite asundamistegevusega kaasnes nende talupoegade-kolonistide julm ekspluateerimine, kes asusid kloostri maadel. Kui kloostri pärusmaa naabruses leidus vabu talupoegi, siis mungad püüdsid vägivallaga võtta nende maad kloostrile, talupoegi endid aga sunniti töötama kloostri kasuks.

Rikkad ja perekad kloostrid omandasid suure poliitilise tähtsuse. Moskva naabruses asutati XIV sajandil munk Sergi Radonežski poolt Troitski klooster (kus praegu on Zagorski linn). See esialgu vaene, kõrvalises metsakolkas asetsev klooster sai Kirde-Venemaa kloostreist kõige rikkamaks.

Talupojad XIV—XV sajandil. Kõik tööd feodaali majapidamises tegid talupojad, kes elasid tema maa-alal. Nad ehitasid härrastemõisasse häärberid, piirasid õue püsttaraga, kaevasid tiigid, kündsid põllud, külvasid, lõikasid ja vedasid rukki härraste mõisa, niitsid heina, küpsetasid leiva, pruulisid õlle, ketrasid linu, mida jagas maaomanik nendele kätte, tegid „tõkked" (püstaiad) jõkke kalapüügi jaoks, küttisid karusid, rebaseid, põtru jne. Sellised olid tol ajal mitmesugused teoorjuse liigid, s. o. härra kasuks tehtavad tööd.

Peale teoorjuse maksti obrokit: suurtel pühadel tõid talupojad härrale „mis kellelgi käes oli" — mune, juustu, küpsetatud leiba, kogu küla poolt toodi lehm või mitu oinast. Mõnikord teoorjus asendus täielikult kindlaksmääratud obrokiga — rukki ja kaeraga. Kui isand sõitis külla, siis talupojad pidid toitma teda ja kogu ta saatjaskonda, andma „küllalt õlut, leiba ja jooke, küllalt kala- ja lihatoitu ja hobuseile küllalt kaeru ning heina". Kõik need mitmekesised ja rasked kohustused pidid talupojad täitma nurisemata, sest feodaal oli selle maa peremees, millel nad elasid.

Feodaali omavoli alt ära minna oli raske. Ära minnes kaotas talupoeg kogu oma varanduse. Peale selle leppisid maaomanikud omavahel kokku, et oma isandate juurest lahkunud talupoegi vastu ei võetaks. Sageli maaomanikud hoidsid isegi vägisi talupoegi paigal. Kui talupojal siiski õnnestus ära minna, siis ta langes samasugusesse orjusse teise maaomaniku juures.

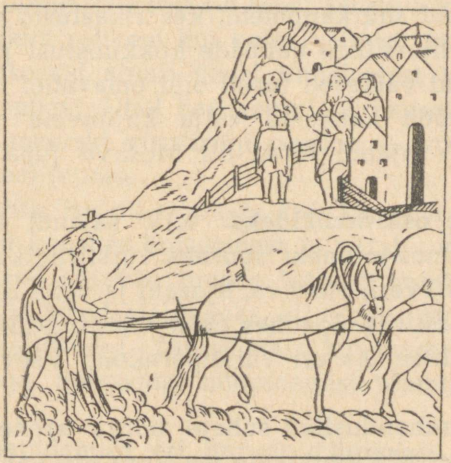

Künd.
Sergi Radonežski elulugu.

Talupojad elasid hajali asetsevate kahe-kolmepereliste küladena. Ühineda ühiseks väljaastumiseks oli neil raske. Üksikud vastuhakukatsed summutati kergesti.

Maad, mis ei kuulunud feodaalidele, olid asustatud vabade talupoegadega. Need talupojad moodustasid kogukonnad või, nagu siis öeldi, vallad. Igal talupojal, kes kuulus valda, oli oma tükk künni- ja heinamaad, kuid metsad ja teised kõlvikud olid kogu valla ühisomanduseks. Kuid ka need näiliselt vabad talupojad olid tegelikult feodaalses sõltuvuses vürstist. Nad pidid temale mitte ainult maksu maksma, vaid tegema ka kõiksugu teoorjuse töid: hoidma vürsti hobuseid, niitma heina, aitama

vürsti jahimehi ja kalureid, toitma mitte ainult vürsti teenijaid, vaid ka tema koeri ja jahikulle. Vallatalupoegi nimetati „mustadeks", s. o. kohustatuiks maksma andameid.

Linnad XIV—XV sajandil. Naturaalmajanduse puhul ei saanud käsitöö ja kaubandus linnades laialt areneda. Väliskaubanduse hoidsid enda käes piiriäärsed linnad Novgorod ja Pskov. Teistes suurtes linnades, nagu Moskva ja Tver, olid väikesed grupid suurkaupmehi, kes rikastusid välismaa kalevite ja teiste hinnaliste kaupade kokkuostust ja edasimüümisest. Kohalikud väikesed turud olid omavahel nõrgalt seotud. Kuid aegamööda hakkasid välja kujunema majanduslikud sidemed. XIV sajandi lõpul oli Moskva juba tähtis kaubalinn.

Killunemine osastisriikideks. XIV sajandi alguses Kirde-Venemaa jagunes mitmeks suureks vürstiriigiks. Kõige suuremad neist olid Tveri, Moskva, Rjazani ja veidi hiljem ka Nižni-Novgorodi vürstiriik. Igaühes neist vürstiriikidest oli kindlustanud end valitsejaks eri vürstiperekond Vsevolod Suurpesa järeltulijaist.

Kaubandus-rahanduslike suhete nõrga arenemise tõttu ei olnud eri vürstiriiki kuuluvate maakondade vahel veel tihedat majanduslikku sidet. Seepärast ei saanud nende vahel kujuneda ka tugevat poliitilist sidet. Iga suur vürstiriik jagunes osastisriikideks, s. o. väikesteks valdusteks, mis kuulusid vürstiperekonna üksikuile liikmeile. Osastisriigid läksid pärimise teel üle isadelt poegadele.

Selle järgi, kuidas suurenesid vürstiperekonnad, suurenes osastisriikide arv, osastised ise aga jäid väiksemaks. Iga vürst püüdis oma osastisriiki naabri arvel suurendada. Maade ja linnade pärast käisid vürstide vahel lakkamatud sõjad.

Vanim perekonnaliige — isa või vanim vend — kandis suurvürsti tiitlit ning loeti peavürstiks. Kuid tegelikult oli ta võim perekonna nooremate liikmete üle väga nõrk. Osastisvürstid, nagu nimetati nooremaid vürste, olid oma valdustes täiesti rip-

pumatud. „Sina tunne oma pärusmaad, mina oma," lepiti kokku suurvürsti ja osastisvürstide vahel. Osastisvürst pidas oma osastises ise kohut ja kogus ise maksu.

Ainult välispoliitikas pidi osastisvürst olema „üksmeelne" suurvürstiga ning sõja korral ilmuma oma sõjaväega temale abiks.

Üksiku vürstiriigi valitsemine oli lihtne. Vürstiriigid ei olnud suured. Nii ei olnud XIII sajandi lõpul Moskva vürstiriigi piirides peale Moskva rohkem kui kolm väikest linna. Oli vürstiriike, mis koosnesid ainult ühest linnakesest ja selle ümber asuvast külakonnast. Ühel kaasaegsel pildikesel on kujutatud pisitillukese Zaozerski vürstiriigi pealinn — vürsti mõis kirikuga ja küla seal juures.

Iga vürst juhtis ise nii riigiasju kui ka oma majapidamist. Vürsti sõjavägi koosnes bojaaridest ja vürsti „vabadest teenijaist". Suurvürsti sõjaväe juurde liitusid osastisvürstide või nende bojaaride väed. Jalaväeks oli linna- ja külaelanikest koosnev maakaitsevägi. Tähtsaimais küsimustes pidas vürst nõu bojaaridega. Seesugust nõupidamist nimetati „bojaaride duumaks".

Vürsti majapidamise eri harude juhtimine usaldati üksikuile bojaaridele. Üksikute maakondade valitsemiseks nimetas vürst asevalitsejaid. Asevalitsejad ei saanud rahalist palka, vaid neid „toideti" maakonna elanikkonna kulul, s. o. nad said toiduaineid natuuras. Seesugust valitsemissüsteemi nimetati „toitmiseks".

Vladimiri suurvürstiriik. Rohkearvulised vürstiriigid, milledeks jagunes Kirde-Venemaa, olid esialgu üksteisest hoopis eraldunud. Alatine hädaoht Kuld-hordi ja Leedu suurvürstiriigi poolt sundis Vene vürstiriikide elanikkonda ühinema ühiseks võitluseks vaenlastega. Keskkohaks, mille ümber algas Vene vürstiriikide ühinemine, sai Vladimiri suurvürstiriik. Ühe Vene vürstide hulgast Kuld-hordi khaan nimetas vana kombe järgi „Vladimiri ja kogu Venemaa suurvürstiks", ülemaks kõigist teistest, ning andis temale „jarlõki" suurvürstina valitsemiseks.

Vürst, kes sai selle tiitli, liitis ajutiselt oma valduste juurde Vladimiri linna ja seda ümbritsevad maad.

Vajadus kaitsta end tatarlaste vastu soodustas Vladimiri suurvürsti võimu tugevnemist; tema juhtimisel tekkis vürstide liit.

Liitlased kohustusid aitama üksteist tatarlaste ja teiste väliste vaenlaste vastu. Peale selle seadsid liitlased oma valdustes sisse ühesuurused tollimaksud. See andis tunnistust sellest, et juba XIV sajandil hakkas feodaalsete vürstiriikide majanduslik eraldumine nõrgenema ning see asjaolu kergendas nende ühinemise võimalust.

§ 27. Novgorod ja Pskov XIV—XV sajandil.

Novgorod, Marxi väljenduse järgi „Põhja-Venemaal valitsev vene peavabariik", omas erilist seisukohta Vladimiri suurvürstiriigi suhtes. Alates XIII sajandi lõpust ei valinud Novgorod enam ise oma vürste. Novgorodi vürstiks loeti Vladimiri suurvürsti. Asudes valitsema Novgorodi üle pidi suurvürst vana kombe kohaselt „suudlema risti", s. o. andma vande, et ta peab kinni kõigist Novgorodi õigustest. Suurvürsti kohustused võeti kokku erilises kirjalikus lepingus. Suurvürst ise sõitis harva Novgorodi, vaid saatis sinna asevalitsejaid. Tegelikult valitsesid Novgorodi üle Novgorodi bojaaride hulgast valitud possadnikud ja tuhatnikud.

Sel ajal omandas Novgorod üha enam aristokraatliku feodaalse vabariigi iseloomu. Selle vabariigi peaks oli Novgorodi suurim feodaal — veetše poolt valitud ülempiiskop. Novgorodi ülempiiskopile kuulusid laialdased maavaldused; tal oli oma sõjavägi. Ilma ülempiiskopi nõusolekuta ei tehtud Novgorodis midagi; tema pidas läbirääkimisi välismaade saadikutega. Ülempiiskop toetas kõigi tema võimuses olevate abinõudega bojaaride võimu ja tähtsust Novgorodis.

Veetšel olid tooniandjaiks endiselt Novgorodi bojaarid. Kõik asjad vaadati ettevalmistavalt läbi tähtsaimate bojaaride nõu-

kogus, mis tuli kokku ülempiiskopi eesistumisel. Kõrvuti bojaaridega omasid XIV—XV sajandil Novgorodis suurt tähtsust ka rikkad kaupmehed, kes rikastusid kauplemisest Hansaga ja Vene maadega. Novgorodi kaupmehed olid vahendajaiks bojaaride ja saksa kaupmeeste vahel, kellele nad müüsid edasi bojaaridelt kokkuostetud põllumajanduslikke saadusi ja jahining sõjasaaki. Seepärast rikkad kaupmehed harilikult toetasid bojaare.

Bojaaride võim suurenes sel mõõdul, kuidas kasvas nende rikkus. See rikkus rajanes Novgorodi elanikkonna alamkihtide ekspluateerimisele. Seepärast käis Novgorodis äge klassivõitlus. 1418. aastal puhkes Novgorodis ülestõus, mis oli välja kutsutud bojaaride-liigkasuvõtjate rõhumisest. Selliseks liigkasuvõtjaks oli nähtavasti bojaar Daniil Ivanovitš Božin. Keegi Stepanko haaras ta tänaval kinni ning tõstis kisa: „Härrased, aidake mind selle kurjategija vastu!" Kogunes rahvahulk. Bojaar lohistati Volhovi sillale ja visati jõkke, kuid juhuslikult ta pääses eluga. Vaevalt surmast pääsenud, püüdis ta Stepanko kinni ja hakkas teda piinama. Siis hakati helistama veetše kella Kauba-poolel. Rahvahulk tungis tänavale, kus elas Božin, riisus paljaks tema maja ning suundus rüüstama teiste bojaaride maju, öeldes: „Nemad on meie vaenlased." Rüüstati ka bojaaride viljaaidad. Bojaarid Sofia-poolel relvastusid ning lõid pealetungijad tagasi. Mõlemalt poolt jooksis rahvas Volhovi sillale täies relvastuses nagu lahingusse; oli juba surmasaanuidki nagu sõjas. Kuid asjasse segas end Novgorodi ülempiiskop ning ruttas vaimulikkude saatel lahingupaigale. Novgorodi suurima feodaalina oli ülempiiskop huvitatud ülestõusu kõige kiiremast lõpetamisest. Tema väljaastumine päästis bojaarid täielikust purustamisest.

XIV sajandi keskel eraldus Pskov lõplikult Novgorodist. Pskovi elanikud valisid veetšel ise oma possadnikud Pskovi bojaaride hulgast. Ka siin, nagu Novgorodiski, käis äge klassivõitlus. Nagu Novgorod, nii ka Pskov allus Vladimiri suurvürstile, kes saatis sinna oma asevalitsejaid.

X peatükk.

Moskva tõus.

§ 28. Moskva vürstiriigi tugevnemine.

Moskva ja Tver XIV sajandi algul. XIV sajandi esimesel veerandil puhkes kahe Kirde-Venemaa tugevaima vürstiriigi — Tveri ja Moskva — vahel äge võitlus Vladimiri suurvürstivõimu pärast. Neil vürstiriikidel oli mõlemal soodne geograafiline asend. Nad langesid vähem tatarlaste kallaletungide ohvriks, sest nad olid kagu poolt varjatud teiste vürstiriikidega; neisse mõlemasse vürstiriiki valgus kokku laastatud piirkondade elanikke. Seepärast teostus nii Tveri kui ka Moskva vürstiriigis tootlike jõudude kasvamine kiiremini kui teistes Kirde-Venemaa piirkondades.

Tver asus Tvertsa harujõe suudme lähedal Volga jõel ning hoidis enda käes kogu kaubaveo Novgorodist Volgale, sest Novgorodi kaupmehed sõitsid Kirde-Venemaale Tvertsa jõe kaudu. Volga jõge mööda käis ka Tveri kaupmeeste kauplemine idamaadega.

Moskva asukoht oli Oka harul — Moskva jõel. Läbi Moskva vürstiriigi kulges otsetee Volga ülemjooksult Okale. Oka jõelt võis edasi minna Doni jõe ülemjooksule ning mööda Doni võis laskuda Aasovi ja Mustale merele ja sõita Krimmi kauplema Itaalia kaubanduslike kolooniatega, mis sel ajal seal tekkisid.

Moskva eeliseks oli tema keskne asukoht keset teisi Kirde-Venemaa vürstiriike. Moskva asus territooriumi keskel, mida asustasid idaslaavlaste suguharud, kellest kujunes välja suur-

vene rahvus. Peale selle kindlustas ta soodne geograafiline asend talle julgeoleku mitte üksi tatarlaste, vaid ka Leedu ja sakslaste suhtes. See tegi Moskvale kergemaks kõigi Kirde-Venemaa killustunud vürstiriikide ühendamise.

Moskva sai eri vürstiriigi pealinnaks alles XIII sajandi lõpul. Sel ajal oli Moskva vürstiriik veel üsna väike. Tema piiridesse kuulus peale Moskva kaks linna — Ruza ja Zvenigorod. Moskva vürst Daniil (Aleksander Nevski poeg) vallutas 1301. aastal Kolomna linna Moskva jõe suubumiskohal Okasse. 1302. aastal omandas ta pärimise teel naabruses oleva Perejaslavli vürstiriigi ning see tugevdas Moskvat väga. Kuid Tver oli algul siiski tugevam. Tveri suurvürst Mihhail Jaroslavitš sai XIV sajandi algul tatarlastelt jarlõki valitsemiseks Vladimiri suurvürstina.

Tatarlased püüdsid Vene vürstiriike igal viisil nõrgendada ega lubanud ühel vürstil tugevneda teise arvel. Tol ajal Kuldhordis valitsev Uzbek oli võimsamaid khaane pärast Batu'd, kuid temagi kartis Vladimiri suurvürstiriigi tugevnemist. Seepärast ta toetas Mihhaili vastu Moskva vürsti Jüri Danilovitši (1303—1325). Khaan andis oma õe Jürile naiseks ning saatis talle tatari sõjaväe sõdimiseks Tveri suurvürstiga. Hoolimata tatarlaste abist sai Jüri tugevasti lüüa. Vangi langes isegi ta naine, Uzbeki õde, kes surigi vangis. Jüri süüdistas Mihhaili naise mürgitamises; ta saavutas khaanilt surmaotsuse Mihhailile ning sai soovitud jarlõki suurvürstina valitsemiseks, kuid varsti langes ta ise ühe Mihhaili poja käe läbi. Uzbek karistas Jüri tapjat surmaga, kuid suurvürsti-tiitli andis ikkagi Mihhaili teisele pojale — vürst Aleksander Mihhailovitšile.

Ivan Danilovitš Kalita. Moskvas järgnes Jürile tema vend Ivan Danilovitš (1325—1341), keda ta rikkuse pärast nimetati Kalitaks, s. o. rahakotiks. Ivan Kalita oli kaval ja osav valitseja. Ta ei valinud abinõusid oma tahte teostamiseks. Suurt toetust andis talle kirik, kelle huvides oli feodaalse killustatuse kaotamine. Tugev riik pidi kaitsema kiriku õigusi tema poolt anastatud maadele ja tema poolt orjastatud talupoega-

dele. Vene metropoliidid ei elanud sel ajal enam tatarlaste poolt rüüstatud Kiievis, vaid Vladimiris. Jüri Danilovitš ja Ivan Kalita oskasid metropoliit Peetri enda poole meelitada. Ta kolis Vladimirist Moskvasse ning sest ajast sai Moskva kõigi järgnevate metropoliitide asukohaks. Metropoliidi näol sai Moskva vürst endale mõjuvõimsa liitlase. Kirik kasutas kogu oma usulist mõju Moskva vürstide tugevdamiseks. Ähvardades kirikuvandega võis metropoliit sundida naabervürste Moskva tahtele alistuma. Peale selle olid kirikul laialdased asustatud maad ning ta võis aidata Moskva vürste nii raha kui ka sõjalise jõuga.

Meelitades enda poole kirikut Ivan Kalita samal ajal ei säästnud kogutud rikkusi khaani, tema naiste ja lähikondlaste enda poole võitmiseks. Nii lõi ta endale Hordis tugeva toetajaskonna. Varsti kujunes talle juhus võtta tatarlaste abiga endale suurvürsti-au. 1327. aastal sõitis Tverisse khaani saadik Tšol-khaan (Štšelkan, nagu teda nimetavad vene rahvalaulud) suure tatari sõjaväesalgaga. Tatarlased hakkasid linna riisuma, kuid tverlased tõusid nende vastu üles. Suurvürst Aleksander ise astus ülestõusnute etteotsa. Tšol-khaan ja teda saatvad tatarlased tapeti. Ivan Kalita ruttas Hordi ja pakkus khaanile oma abi, et ülestõusnuid karistada. Suure tatarlaste sõjaväega tungis Kalita Tveri vürstiriigi piiridesse ning rüüstas seda hirmsasti. Suurvürst Aleksander Mihhailovitš läks varju Pskovi. Metropoliit Feognost ähvardas Pskovi elanikke kirikust väljaheitmisega (kirikuvandega), kui nad suurvürsti välja ei anna. Aleksander põgenes Leetu. Pärastpoole tuli ta tagasi Tverisse ning oskas khaanilt andestuse saavutada, kuid hiljem kutsus khaan ta siiski Ivan Kalita nõuande järgi Hordi ja käskis ära tappa.

Moskva vürst saavutas oma eesmärgi. Pärast Tveri rahustamist aastal 1328 sai ta Vladimiri suurvürsti tiitli. Khaan andis talle õiguse koguda tatarlaste poolt määratud maksu kogu Venemaalt ja tuua seda ise Hordi. Seetõttu tõusis tugevasti Ivan Kalita tähtsus teiste Vene vürstide hulgas, tal oli nende

üle mõnesugune võim. Teisest küljest sai ta ka tatarlaste suhtes iseseisvamaks. Osa maksust jättis ta endale ning rikastus sel moel. Ivan Kalita laiendas tunduvalt oma valdusi naabervürstide arvel. Püsivalt, põlgamata ühtegi abinõud, ümardas ta oma riigi piire, kustpoolt ostes, kustpoolt jõuga võttes. Oma võimu tugevdamiseks kasutas ta osavasti ära tatarlasi. Ivan Kalita — Marxi sõnade järgi — muutis khaani tööriistaks, kelle abil ta sai lahti kõige kardetavamaist võistlejaist ning kõrvaldas oma teelt igasugused takistused võimu haaramiseks. Ta ei vallutanud osastisriike, kuid märkamatult pööras eranditult oma kasuks vallutajate-tatarlaste õigused.

Surres jättis Ivan Kalita maha juba üsna suure vürstiriigi. Tema vend Jüri ja ta ise lisasid isalt päritud valdustele Možaiski ja veel mitu teist linna. Nüüd kuulus kogu Moskva jõgi Kolomnast kuni Možaiskini Moskva vürstidele. Nii hakkas kujunema tulevase Vene riigi territoorium.

J. V. Stalin oma tervituses Moskva 800. aastapäeva puhul iseloomustas ta osatähtsust järgmiselt: „Moskva teene seisneb kõigepealt selles, et ta sai aluseks killustatud Venemaa ühendamisele ühtseks riigiks ühtse valitsuse ja ühtse juhtimisega[1]."

Ivan Kalita oli niivõrd tugev, et suutis oma vürstiriigis luua teatud korra. Kroonikakirjutaja kinnitab, et tema ajal „algas suur vaikus üle kogu venelaste maa ning tatarlased lakkasid temaga sõdimast". Ka siseriigis sai julgeolek kindlamaks ning vähenesid riisumised.

§ 29. Võitluse algus tatarlastega.

Dimitri Donskoi. Pärast Ivan Kalita surma jätkus Moskva vürstiriigi tugevnemine. Vladimiri suurvürstiriik jäi kogu aeg Ivan Kalita järeltulijate kätte. Ainult 1359. aastal, kui suri ta teine poeg Ivan II ning Moskva troon läks üle viimase väike-

[1] „Pravda" 7. sept. 1947.

sele pojale Dimitri Ivanovitšile (1359—1389), katsusid naabervürstid alaealiselt Moskva vürstilt suurvürsti-tiitlit ära võtta. Kuid Moskva bojaarid saavutasid Hordis oma vürstile suurvürstiks kinnitamise, panid poisikese Dimitri hobuse selga ning astusid välja sõjakäigule tema võistleja — Suzdali vürsti — vastu. Võit jäi Moskvale ning Dimitri vallutas Vladimiri.

Dimitri ajal saavutas Moskva vürstiriik suure võimsuse. Ta kindlustas tugevasti oma pealinna Moskvat, piirates selle kivimüüridega endiste tammepuumüüride asemel. Energiliselt püüdis Dimitri alistada enesele teisi vürstiriike ning „tõi kõik Vene vürstid oma tahte alla". Tal tuli pidada pikemat sõda naabruses asuvate Tveri, Rjazani ja Nižni-Novgorodi vürstiriigiga. Dimitri vaenlased otsisid abi Leedu suurvürsti Olgierdi juurest. Olgierd tungiski Moskvani, kuid kivimüürid tegid selle võitmatuks. Suurt kaasabi osutasid Dimitrile tema vasallid, bojaarid ja vaimulikud, eriti metropoliit Aleksei.

Võtšegda komide maa liitmine. Dimitri hakkas laiendama oma võimu ka mitte-vene rahvastega asustatud maadele. Uuralimaal Severnaja-Dvina harul Võtšegdal ja Kama jõe ülemjooksul elasid sürjanid (komid) ning nende hõimud permlased. Nende maa oli kaetud metsadega, mis olid rikkad karusnahaloomade poolest. Komid olid osavad kütid. Nad elasid suguharudena, kelle eesotsas seisid väikevürstid. Komid olid paganad. Nende hulgas oli levinud pühade puude kultus, mille okste külge riputati loomanahakesi ja muid ohvriande. Samasugused ohvriannid täitsid pühakodasid — onnikesi, milles hoiti jämedalt väljatöötatud jumalakujusid. Vene kaupmehed käisid juba ammustel aegadel komidemaal karusnahkade järel. Suurvürst Dimitri toetusel asus üks munk, nimega Stefan, komisid ristiusku pöörama. Stefan hävitas paganlikud pühamud, raius maha eriti austatava püha kase ning ehitas selle asemele kiriku. Ta koostas komi tähestiku ning tõlkis komi keelde jumalateenistuse raamatud. Kuid see katse komi kirjanduse loomiseks ei leidnud toetust harimata Moskva vaimulik-

konna poolt. Ristiusu vastuvõtmine ähvardas komisid orjastamisega. Piiskopina nende maale määratud Stefan ehitas Võmi jõe Võtšegda jõkke suubumise kohale kindlustatud linnakese. Ümbruskonna maad ja kalapüügikohad võeti elanikelt ära ning kuulutati piiskopi omaks. Piiskop sai nagu ainuvalitsejaks kogu maa üle ning elanikkond sattus feodaalsõltuvusse temast. Koos ristiusuga levitas piiskop ka Moskva suurvürsti võimu. Moskva maksunõudjad käisid Võtšegdal ning koorisid kohaliku rahva paljaks.

Kulikovo lahing. Dimitri ajal sai Moskva suurvürstiriik nii tugevaks, et astus võitlusse tatarlastega. Selle juures Dimitri leidis toetust kogu vene rahva poolt. Sel ajal kui Moskva tugevnes, Kuld-hordis aina süvenes feodaalne killunemine. Kuld-hordi riigi üksikuis osades kerkisid esile iseseisvad khaanid, kes võitlesid omavahel võimu pärast. Suurima võimu poolest kerkis tatari feodaalide hulgast esile vürst Mamai, kes valitses Hordi suurema osa üle.

Aastal 1378 tungis Mamai poolt saadetud tatarlaste sõjavägi Rjazanimaale, et Moskvasse minna, kuid sai Vože jõel kõvasti lüüa. Siis Mamai astus liitu Leedu suurvürsti Jagailoga. Suure sõjaväega asus Mamai sõjakäigule. Rjazani suurvürst sõlmis liidu Mamaiga, lootes tema kaasabil hävitada Moskvat. Dimitri omalt poolt kogus 150 000-mehelise sõjaväe. Tema lipu all astus välja suur arv Vene vürste.

Liitusid ka kaks Leedu vürsti, Olgierdi pojad, kellega koos tulid Valge-Vene väed. Nende vägedega läks Dimitri üle Oka jõe ning jõudis Donini. Siin ta kutsus kokku sõjanõukogu. Puhkesid vaidlused. Ühed ütlesid: „Mine, vürst, üle Doni!" Teised vaidlesid vastu: „Ära mine, sest vaenlasi on palju!" Dimitri otsustas, et parem on minna üle jõe ja sundida tatarlased astuma lahingusse enne, kui nad ühinevad neile appi tuleva Jagailoga. Sõjaväed läksid üle Doni jõe. 8. septembril 1380 toimus suurel Kulikovo väljal, Neprjadva jõe suudmes otsustav lahing. Välja ümbritsevail künkail seisid venelased ja tatarlased. Niipea kui hommikune udu haihtus, laskusid nii

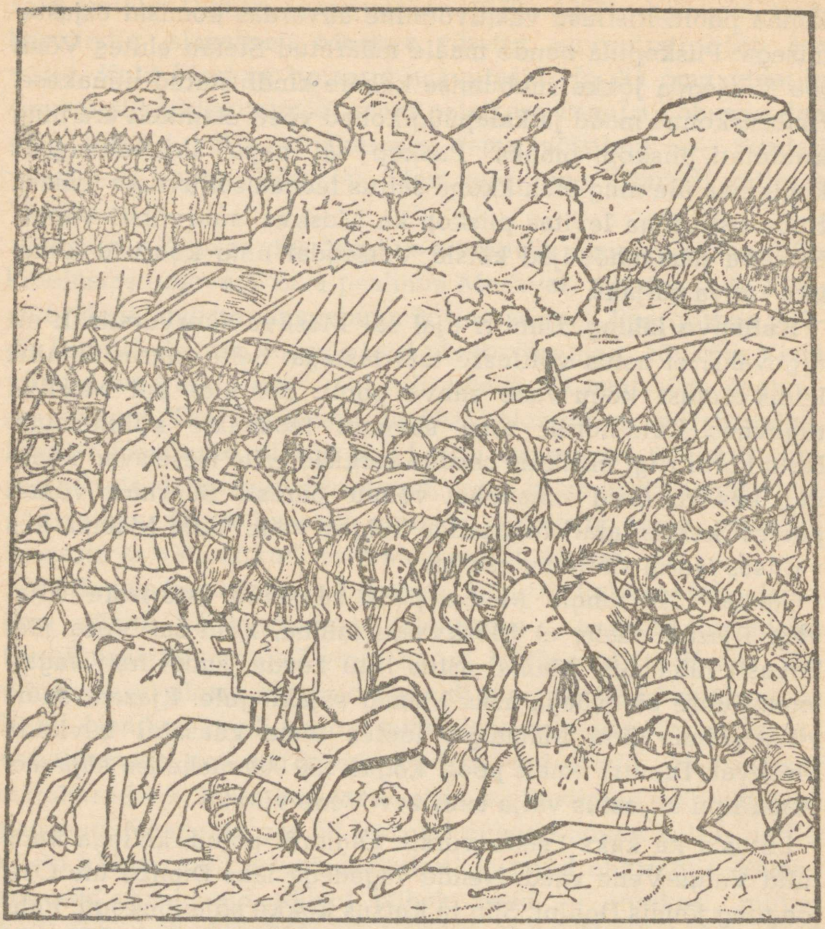

Kulikovo lahing. *Sergi Radonežski elulugu.*

ühed kui ka teised Kulikovo väljale. Ergutades sõjaväge pöördus Dimitri mitte ainult vürstide ja bojaaride poole, vaid ka „nooremate" (mitteaadlike) poole, „talurahva poegade poole väikesest suureni", kellest koosnes tema sõjaväe peamine osa. Algas lahing. Veri voolas mitme versta ulatuses, hobused said

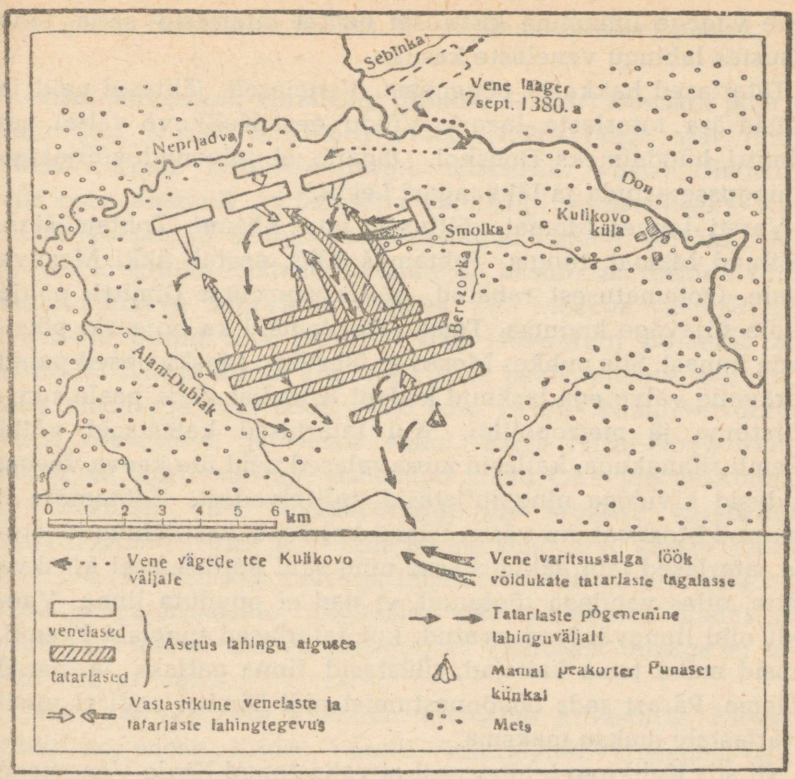

Kulikovo lahing (8. sept. 1380).

astuda ainult laipadel, sõjamehed hukkusid kapjade all, lämbusid tunglemisest. Esmalt kaldus võit tatarlastele. Kuid Vene vägedel seisis varitssalk Dimitri onupoja, Serpuhhovi vürsti Vladimir Andrejevitši ja Volõõnia väepealiku Bobroki juhtimisel. Varitssalk kippus lahingusse, öeldes: „Kas kaua peame siin seisma? Mis abi meist on?" Kuid Bobrok peatas sõjamehi, oodates rünnakuks sobivamat hetke, pealegi tuul puhus venelastele näkku. Kui see hetk saabus ja tuul pööras, siis Bobrok ütles: „Nüüd on aeg!" Varitsusvägi sööstis lahingusse. Värs-

kete vägede ilmumine kriitilisel hetkel tatarlaste selja taha otsustas lahingu venelaste kasuks.

Tatarlased hakkasid põgenema. Venelased jälitasid neid ja võtsid ära tatarlaste laagri. Võidu eest Kulikovo väljal sai Dimitri hüüdnimeks Donskoi. Jagailo ei julgenud võitjatega lahingusse astuda ja läks tagasi Leetu.

Varsti langes Mamai võitluses uue khaani Tohtamõšiga. Võitnud Mamai, tungis Tohtamõš 1382. aastal äkki Moskva peale. Ootamatusest rabatud, sõitis suurvürst Dimitri põhja poole sõjaväge koguma. Tema järel tahtsid ka bojaarid põgeneda linnast. Siis puhkes Moskvas ülestõus. Moskvalased panid väravaile valve ega lasknud kedagi Kremlist välja peale suurvürstinna ja metropoliidi. Kui tatarlased katsetasid võtta Kremli rünnakuga, kallasid moskvalased neid üle keeva veega, pildusid kividega ning tulistasid tulirelvadest. Tohtamõš ei suutnud Moskvat ära võtta. Pärast kolmepäevast lahingut astusid tatarlased läbirääkimistesse ning said pettuse teel Moskva kätte, olles vandega tõotanud, et nad ei puuduta linna. Vaevalt olid linnaväravad avatud, kui tatarlased tungisid Kremli, tapsid maha tema kaitsjad, rüüstasid linna paljaks ja panid põlema. Pärast seda ebaõnnestumist pidi Dimitri endisel viisil tatarlastele maksu maksma.

Nii siis Kulikovo lahing veel ei vabastanud Kirde-Venemaad tatari ikkest, kuid selle tähtsus oli siiski suur; ta näitas, et on võimalik purustada tatarlasi vene rahva üksmeele ja jõudude liitumise puhul. Ühtlasi lõi ta Kuld-hordi võimsuse kõikuma. Rahvusliku iseseisvuse eest võitlemise keskuseks sai Moskva. Kulikovo lahing näitas, et Ida-Euroopa „... türklaste, mongolite ja teiste ida rahvaste kallaletungide vastu kaitsmise huvid nõudsid viivitamatult tsentraliseeritud riikide moodustamist, mis oleksid suutnud kallaletungi tagasi lüüa."[1]

---

[1] Stalin, Teosed, V köide, lk. 32, Tallinn, 1948.

§ 30. Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel.

Nižni-Novgorodi vürstiriigi liitmine. Dimitri Donskoi poja — suurvürst Vassili I Dimitrijevitši (1389—1425) ajal liideti Moskva külge Nižni-Novgorodi vürstiriik. Vassili Dimitrijevitš ostis khaanilt jarlõki selle vürstiriigi valitsemiseks. Kuid Nižni-Novgorodi saatust ei otsustanud khaani jarlõkk, vaid Nižni-Novgorodi feodaalid, kellele oli kasulikum teenida võimsamat Moskva suurvürsti. Niipea kui Moskva väed jõudsid Nižni-Novgorodi alla, teatasid Nižni-Novgorodi bojaarid oma vürstile: „Härra vürst, ära looda meie peale, meie ei ole enam sinu omad ega sinu poolt, vaid sinu vastu." Nižni-Novgorodi vürst võeti kinni ja pandi vangi. Koos Nižni-Novgorodiga liideti ka mordvalastega asustatud maad Oka jõe piirkonnas.

Suurvürsti võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis. Vassili Dimitrijevitš jättis oma pojale suurvürst Vassili Vassiljevitšile (1425—1462) suure ja tugeva vürstiriigi, mis oma suuruse ja materiaalsete ressursside rohkuse poolest ületas niivõrd kõik ülejäänud vürstiriigid, et võitlusest temaga ei võinud olla juttugi.

Nüüd jäi veel üle kaotada feodaalne killustatus Moskva vürstiriigi enese piirides. Vassili Vassiljevitši valitsemist tähistasid verised tülid Moskva vürstiperekonnas. Tema onu, osastisvürst Jüri Dimitrijevitš, astus tema võistlejaks suurvürsti kohale. Khaan otsustas tüli Vassili kasuks. Siis puhkes avalik sõda võistlejate vahel. See võitlus kestis umbes 20 aastat. Sellest võtsid aktiivselt osa Jüri Dimitrijevitši pojad Vassili Kossoi ja Dimitri Šemjaka. Moskva käis mitu korda käest kätte. Kui suurvürst oli kord palveränakul Troitski kloostris, sõitis salk Šemjaka sõjamehi saanidel roguskite alla peidetuna kloostri juurde, vangistas valve ning tungis kloostriõue. Vassili viidi Moskvasse ja torgati seal pimedaks, millest ta sai hüüdnimeks Pime. Ta saadeti asumisele Uglitšisse. Kuid varsti hakkas endise suurvürsti juurde hulgana kokku voolama tema vasalle. Vassili Pime liikus nendega Moskva peale. Šemjaka läks talle

vastu sõjaväega. Tema äraolekul Vassili pooldajad tungisid Moskvasse ja Šemjaka oli sunnitud põgenema. Mõne aasta pärast ta mürgitati. Šemjaka surmaga võitlus lõppes. Selles sisetülis hoidsid suurvürst Vassili poole mitte ainult ilmalikud feodaalid ja vaimulikkond, vaid ka elanikkonna alamad kihid, kes feodaalsõdade all palju kannatasid. Rahva muinasjuttudes „Šemjaka kohtumõistmisest" on säilinud mälestus Šemjakast kui rahaahnest kohtunikust-altkäemaksuvõtjast.

Vassili Pimeda võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis oli väga tähtsaks etapiks feodaalse killustatuse likvideerimise käigus, ilma milleta oli võimatu liita kõiki Vene maid ühtseks riigiks.

Võitlus vürstiperekonnas ei peatanud Moskva vürstiriigi edasist tugevnemist, sest et sel ajal feodaalide enamikule, eriti vabadele teenijaile ja kirikule, oli vaja tugevat riiki, kes kaitseks nende huve, kindlustaks nende omandusõigust maale, kaitseks nende maid vaenlase sissetungi eest, hoiaks nende talupoegi sõnakuulmises. Seepärast Moskva suurvürsti otsesed vasallid toetasid teda nii üksmeelselt. Kuid ka linlastele ja talupoegadele oli ühinenud feodaalriik parem kui endine feodaalne killustatus. Ühtne, tugev riik kindlustas neile rahu, mida ei olnud enne, vürstide alatiste omavaheliste sõdade ajal.

Kaubanduse arenemine kõrvaldas aegamööda üksikute vürstiriikide majandusliku suletuse. Vajadus võidelda tatarlaste vastu ühendas vene rahva tugevaima vürsti — Moskva suurvürsti — lippude alla. Kord-korralt teostus killustunud feodaalsete vürstiriikide ühtesulamine ühtsesse feodaalsesse riiki.

Elu-olu ja kultuur Kirde-Venemaal XIV sajandil ja XV sajandi algul. Tatarlaste rüüstamine pidurdas väga tugevasti Kirde-Venemaa kultuurilist arenemist. Tatarlaste röövretked ja lakkamatud feodaalsõjad mõjutasid raskesti töötavate masside elu.

Peale Kuld-hordile maksu maksmise kannatasid talupojad ja linnaelanikud oma feodaalide julma kurnamise all. Kõikjal

valitses tugeva õigus. Feodaalid, tuginedes oma sõjameestele, tarvitasid omavoli ja riisusid, alistumata isegi vürstidele. Ajaloo-allikad jutustavad näiteks Možaiski maaomanikust Luka Kolotskist. Ta ei olnud pärit aadlisoost, kuid ta rikastus, ehitas suure ja ilusa mõisa, mitte halvema kui vürsti oma, kogus družiina, pidutses, käis jahil, pidas palju jahikulle, koeri ja taltsutatud karusid. Ta käitus täiesti omavoliliselt. Kui Možaiski vürsti kütid sõitsid jahile, tungis Kolotski neile kallale, peksis neid, võttis neilt ära jahikullid ja -koerad, vürsti saadikuile vastas ta kõrgilt ja karmilt. Sellise feodaalide omavoli all kannatasid kõige rohkem talupojad.

Et elanikkonna alamaid kihte sõnakuulmises hoida, võtsid vürstid tarvitusele kõige julmemaid karistusi: peksmine nuudiga, keele või kõrvade äralõikamine, silmade väljatorkimine. Võitluses maa ja võimu pärast tarvitasid vürstid mitte vähem julmi abinõusid ka üksteise vastu.

XIV sajandist ei ole säilinud selliseid suurepäraseid kunstimälestisi ega nii suureandelisi kirjandustooteid kui XI—XII sajandist, ajast enne tatarlaste sissetungi. Kirjaoskajaid inimesi oli vähe. Isegi suurvürst Vassili Pime oli „raamatuvõõras ja kirjaoskamatu". Elanikkonna hulgas valitses toores ebausk, usk nõidusse. Nõidumises kahtlustatavaid põletati tuleriitadel.

Sellest hoolimata ei tardunud kultuurielu hoopis. Metropoliidi õukonnas jätkus kroonikaliste kokkuvõtete koostamise töö. Võitlus rahvusliku iseseisvuse eest leidis kajastust jutustustes, milledes kirjeldati Aleksander Nevski vägitegusid („Elukäik", s. o. vürst Aleksandri elulugu) ja venelaste võitu Kulikovo väljal („Jutustus lahingust Mamaiga"). Novgorodis, mis oli vähe puudutatud tatarlaste sissetungist, ehitati XIV ja XV sajandil niihästi suurepäraste seinamaalidega kaunistatud kirikuid kui ka eraehitisi. Tähelepandav on XV sajandil Novgorodi linnuses piiskopi poolt ehitatud loss kõrge torniga. Mitmed neist suurepärastest mälestusmärkidest hävitati Novgorodi okupeerinud sakslaste poolt.

Sel määral, kuidas rikastus ning tugevnes Moskva, on märgata temas ka tõusu kunsti alal. XV sajandi algul töötas kuulus Moskva kunstnik Andrei Rubljov. Tema poolt maalitud ikoonid hoitakse alal meie muuseumides ning need paistavad silma haruldase värvide kooskõla ja õrnuse poolest.

XI peatükk.

Timuri riik ja Kuld-hordi lagunemine.

§ 31. Timuri riik. Usbekid.

Samarkandi vallutamine Timuri poolt. XIV sajandi teisel poolel hakkasid Kuld-hordis avalduma languse ja lagunemise tunnused. Tatari vürstid, üksikute ulusside valitsejad, lakkasid Kuld-hordi khaani sõna kuulamast. Feodaalid kukutasid mittemeeldivaid khaane ja panid asemele uusi oma tahte järgi. Sageli võitles mitu khaani üheaegselt omavahel võimu pärast. Raske löögi andis Kuld-hordile Timuri riigi asutamine Kesk-Aasias XIV sajandi lõpul, mille koosseisu läks osa Kuld-hordi khaanide valdusi.

Kesk-Aasias tegi feodaliseerimise protsess XIV sajandil suuri edusamme. Kujunes välja feodaalne suurmaaomandus. Talupojad kandsid raskeid koormisi khaanide ja teiste feodaalide kasuks. Feodaalid astusid võitlusse khaanidega. Tšagatai ulussi idaosa eraldus ning moodustas oma ette riigi. Lääne-Tšagatais olid ülekaalus türkide suguharud ning siin elavad mongolid türgistusid. XIV sajandi keskel tõusis silmapaistvale kohale üks türkide-mongolite feodaalidest — Timur (Tamerlan). Tema ümber koondus mõnesaja-meheline kaaskond. Ta astus sellega Samarkandi valitseja Husseini juurde teenistusse ning võttis koos temaga osa sõjakäikudest.

Samarkand oli tol ajal suur ja rikas linn suure käsitöölistest ja kaupmeestest elanikkonnaga. Samarkandi käsitöölised kannatasid palju feodaalide rõhumise all. Aastal 1365 tungisid

mongolid Kesk-Aasia idarajoonidest Samarkandi. Timur ja Hussein põgenesid. Samarkandi linna elanikud ühinesid linna kaitse korraldamiseks. Linlaste etteotsa astus puuvillapuhastaja Abu-Bekr-Kelevi. Linna töötava elanikkonna abil nad haarasid võimu ning organiseerisid Samarkandi kaitset. Pärast pikemat võitlust õnnestus neil mongoleid tagasi lüüa. Saavutanud võidu, hoidis linna elanikkond võimu enda käes. Kuid järgmisel aastal Hussein ja Timur tulid tagasi. Nad meelitasid lubadustega Abu-Bekri enda juurde laagrisse ja hukkasid ta.

1370. a. Timur kukutas Husseini ning sai valitsejaks Samarkandi, Buhhaara ja kogu maa üle Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe vahel (Jõgede-vahemik). Ta lõi tugeva sõjaväe Tšagatai ulussi rändelanikest ning asus ümbruskonna maid vallutama.

Timuri vallutused. Timur unistas ülemaailmse impeeriumi loomisest. „Kogu asustatud maailmaosa," ütles ta, „ei vääri seda, et sellel oleks kaks kuningat." Ta vallutas Horezmi. Horezmi pealinn Urgentš võistles kaubanduses Samarkandiga. Timur käskis Urgentši maatasa lõhkuda. Osa elanikkonnast viidi üle Samarkandi, ning kohale, kus asus Urgentš, külvati oder. Siis Timur asus teele Pärsia vastu. Sõjakäik kestis viis aastat ning lõppes Pärsia vallutamisega. Sel ajal Kuld-hord ühines khaan Tohtamõši võimu all. Horezm kuulus veel äsja tema piiridesse. Tohtamõš kasutas Timuri äraolekut, kes oli läinud sõjakäiguga Pärsiasse ja tungis Horezmi. Elanikkond läks tema poole üle, kuid siis tuli Timur kiiresti sõjakäigult tagasi. Õiendanud arved ülestõusnud horezmlastega, läks ta põhja poole Tohtamõši valdustesse Lääne-Siberisse ning purustas tema.

XIV sajandi lõpul tungis Timur Taga-Kaukaasiasse, ta väed rüüstasid Aserbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning piirasid Gruusia kuningat Bagratti Tbilisis. Grusiinlased tegid meeleheitliku väljatungi. „Nagu kotkad kureparvele, nagu lõvi härjakarja kallale" sööstsid grusiinlased vaenlaste peale, kuid tulemusteta. Hoolimata grusiinlaste vaprast vastupanust, vallu-

Timur troonil. *Pärsia miniatuur.*

tas Timur Tbilisi rünnakuga. Kuningas Bagrat sattus vangi. Kuid Timur ei saanud veel lahkudagi, kui grusiinlased tõusid uuesti üles. Bagrat lubas Timurile alistada maa tema võimule, kui saab vabaduse. Timur laskis tal minna Gruusiasse, kuid Bagrat liitus seal ülestõusnutega. Kitsal kuristikuteel varitsesid grusiinlased vaenlasi ja hävitasid nad. Siis Timur läks grusiinlaste vastu veel suurema sõjaväega. Täiesti laastatud Gruusia oli sunnitud alistuma.

Timuri valdused ulatusid hoopis lähedale Kuld-hordi valdustele. Tohtamõš katsus peatada Timuri edasitungi, kuid sai põhjalikult lüüa Tereki jõel. Timur läks Kuld-hordi piiridesse, purustas Sarai, jõudis kuni Vene linna Jeletsini, rüüstas seda ning pöördus tagasi Taga-Kaukaasiasse. Viimaseil eluaastail tegeles Timur Pärsia lõpliku vallutamisega ning sõjakäigu korraldamisega Indiasse. Siis algas sõda türklastega, mis lõppes Türgi sultani Bajasidi vangivõtmisega.

Timur oli silmapaistev oma erakordse julmuse poolest. Ta karistas halastamatult iga vastupanukatse eest.

Vallutatud linnade elanikkond hävitati peaaegu viimaseni, välja arvatud käsitöölised, kes viidi vangi. Oma võitude mälestuseks käskis Timur püstitada kurgaanid tapetud vaenlaste kolpadest.

Timuri poolt vallutatud maadest moodustati hiigel-feodaalriik. Üksikuid osi sellest riigist jagas Timur valitsemiseks oma poegadele ja pojapoegadele. Maa kuulus feodaalidele, kes ise seda ei majandanud, vaid seda väikeste kruntidena talupoegadele rentisid. Talupojad pidid maksma maaomanikele obrokit ja tegema tegu.

Timuri riigi pealinn oli Samarkand. Siin Timur ehitas hulga toredaid ehitisi, millede varemed on säilinud meie päevini. Kõverate ja kitsaste tänavate asemele käskis Timur rajada laia prügitatud tänava. Selle mõlemal pool ääres olid poed. Korraldati linna varustamine veega. Ümber Samarkandi laiusid õitsvad aiad. Timuri ajal kujunes Samarkand suure karavan-kaubanduse keskkohaks. Ta oli ka suur käsitööstuse tsentrum,

sest Timur ajas vallutatud linnadest Samarkandi kokku meistreid ja kunstnikke.

Timuri järglastest oli silmapaistvaim tema pojapoeg Ulugbek, teaduse ja luule kaitsja, kes Samarkandi lähedale asutas tähelepanuväärse observatooriumi, kus tehti väga täpseid arvutusi. Tema ajal elas kuulus poeet ja mõttetark Navoi, kuulsa poeemi „Farhad ja Širin" ning teiste teoste autor.

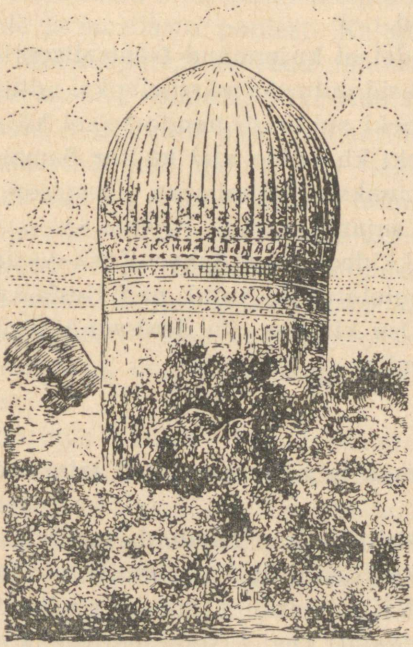

Timuri hauakamber Samarkandis. *XIV s.*

Usbekid ja kirgiisid. Pärast Timuri surma (1405) lagunes tema riik koost. Tema pärijate vahel algasid sisetülid. Otsustava hoobi andsid Timuri riigile usbekid.

Usbekid kujutasid endast mitmete suguharude ühendust, kes rändlesid Kesk-Aasia steppides. Usbekid kuulusid varem Kuld-

hordi koosseisu ning nimetasid end usbekkideks Kuld-hordi khaani Uzbeki nime järgi. Peategevuseks oli usbekkidel karjakasvatus.

XVI sajandi alguseks ühinesid usbekid khaan Šeibani valitsuse all. Tema ajal tungisid usbekid Amu-Darja ja Sõr-Darja Jõgede-vahemikku, hakkasid paigustuma viljakais orgudes ning üle minema põlluharimisele. Šeibani vallutas Samarkandi ja seejärel Buhhaara ning allutas endale kõik Timuri järeltulijate valdused.

Kuid usbekkidel ei kujunenud tsentraliseeritud riiki; nende valdused jagunesid mitmeks vürstiriigiks, millede eesotsas seisid üksikud usbeki sultanid; nende vahel käisid alatised feodaalsõjad. Usbeki khaanide ajal kaotas Samarkand oma tähtsuse ning pealinnaks sai Buhhaara. Iseseisev usbeki khaaniriik tekkis XVI sajandil samuti Hiivas.

Kõrvuti usbekkidega mainitakse Kesk-Aasias XVI sajandil kirgiise. Nagu oletatakse, tulid nad Kesk-Aasiasse Jenissei ülemjooksult. Osa kirgiise jäi Jenissei-äärseile aladele veel kuni XVII sajandini.

§ 32. Volgamaa ja Krimmi rahvad tatarlaste võimu all.

Kaasani khaaniriik. XV sajandil lagunes Kuld-hord mitmeks iseseisvaks khaaniriigiks. See oli põhjustatud feodaalsuhete arengust Kuld-hordi üksikuis piirkondades. Kohtadel tugevnesid feodaalid, kes ekspluateerisid kohalikku põllunduslikku ja rändkarjapidamisest elatuvat rahvastikku. Nad taotlesid enestele poliitilist sõltumatust Kuld-hordist. Timuri sissetung oli viimaseks hoobiks, millest Kuld-hord enam ei suutnud toibuda.

Kama Volga jõkke suubumiskoha lähedal, kus kunagi oli olnud Bulgaaria riik, tekkis XV sajandil Kaasani khaaniriik.

Uue khaaniriigi pealinn Kaasan seisis järsul künkal Kasanka jõe kaldal ning oli kaitstud mitte ainult puuseintega, vaid ka

ümbritsevate soodega. Pärast Kesk-Volgamaade vallutamist tatarlaste poolt segunesid Kaasanimaa põliselanikud — bulgaarlased — vallutajatega ning moodustasid khaaniriigi rahvastiku põhituuma, mida hiljem täiendasid väljarändajad teistest tatarlaste maadest. Erinevalt stepirajoonidest, kus valitses rändkarjapidamine, oli Kaasanimaal juba bulgaarlaste ajast elanike peategevusalaks põlluharimine. Volga ja temasse suubuvad jõed olid kalarikkad ning ümbruskonna metsad olid rikkad karusloomade ja mesilaste poolest. Kalapüük, küttimine ja metsmesindus olid seepärast ka väga tähtsad majapidamisharud. Rohked karjamaad võimaldasid pidada suurt arvu kariloomi. Karjapidamise saadused olid kaubaartikleiks. Kuulsad olid Kaasani ümbertöötatud nahad, mis läksid väljaveoks. Väljaveoobjektiks olid ka orjad. Kaasani tatarlased korraldasid laastavaid sõjaretki naabruses asuvaile Vene piirkondadele ning võtsid rohkesti vange. Osa neist vangidest pidi harima tatari feodaalide põlde, ülejäänud müüdi kohalesõitnud kaupmeestele. Igal aastal peeti Volga Kaubasaarel laata. Siia sõitsid kokku vene kaupmehed, samuti ka kaupmehed Pärsiast, Buhhaarast ja Hiivast.

Kaasani khaaniriigis kuulus võim feodaalidele-maaomanikele. Nende eesotsas seisis khaan; temale allusid bekid (vürstid) ja aadlikud ehk tatari keeli mursad. Feodaalide hulka kuulus ka muhamedi usu vaimulikkond. Ülemvaimulik kandis „seid'i" nimetust. Vaimulikkond oli Kaasanis väga võimas. Isegi khaan tuli hobuselt maha, kui seid vastu tuli. Khaan ja teised feodaalid kogusid lihtrahvalt („mustadelt") jassakki (maksu) raha, mee ja teiste produktide näol.

Oma olemasolu esimesil aastail oli Kaasani khaaniriik küllalt tugev. Kaasani khaan Ulu-Muhamed vallutas ajutiseks isegi Nižni-Novgorodi. Suzdali juures lõid Kaasani tatarlased tugevasti Moskva suurvürsti Vassili Pimedat ning võtsid tema enese vangi. Vassili Pime vabastati ainult suure lunaraha eest.

Kuid hiljem seesmised tülid nõrgestasid väga Kaasani khaaniriiki. Kaasani feodaalide vahel polnud üksmeelt ning nende

vahel käis äge võitlus võimu ja jassaki pärast. Omavahel vaenutsevate feodaalide rühmitised panid khaane ametisse ja kukutasid ebameeldivaid khaane. Seda võitlust kasutasid Moskva ja Krimm. Nad segasid end Kaasani khaaniriigi asjusse ning panid Kaasani troonile oma käsilasi.

Volgamaa tatari võimu all. Tatarlaste võimu all olid ammust ajast Kesk-Volgamail elanud mordvalased, marid, udmurdid ja tšuvašid. Kõik need rahvad läksid juba tol ajal üle põlluharimisele, kuid küttimine ja metsmesindus etendas veel ikka nende majapidamises olulist osa. Alistanud need rahvad, panid tatarlased neile peale jassaki nugisenahkade, mee või raha näol. Maridel, tšuvaššidel, mordvalastel ja udmurtidel oli sugukondlik kord juba lagunenud; nende üle valitsesid suguharu väikevürstid. Need väikevürstid tataristusid ruttu, sulasid ühte tatari feodaalidega ning koos nendega kurnasid oma suguharukaaslasi.

Tatari khaanidele allus ka osa baškiire, kes rändlesid Belaja ja Ufa jõe ümbruses. Baškiiride peategevuseks oli karjapidamine. Kõrvaltööks oli neil küttimine. Nad maksid tatari khaanidele jassakki nugisenahkadega.

Nogai-hord. XV sajandi alguses tekkis Volga ja Jaiki (Uurali) jõe vahel suur iseseisev, oma vürstide poolt valitsetav hord. Seda hordi hakati nimetama Nogai-hordiks, sest selle koosseisu kuulusid mõned suguharud, kes kunagi allusid Nogaile. Nogailased jätkasid tegelemist karjakasvatamisega ja pidasid kinni nomadiseerivast eluviisist. Hord jagunes väikesteks ulussideks, millede eesotsas seisid vürstiperekonna liikmed peaaegu rippumatute valitsejatena; ühte vürstidest loeti peavürstiks.

Krimmi khaaniriik. XV sajandil tekkis Krimmis iseseisev khaaniriik. Tatarlastele kuulus Krimmi poolsaare põhjapoolne stepiline osa. Stepiosast mägedega eraldatud rannik oli anastatud itaallaste poolt. Pärast ristisõdu said kaks võimsat Itaalia kaubanduslikku vabariiki — Veneetsia ja Genua — tähtsaimate Idamaile viivate kaubateede valitsejaks. Veneetsia ja

Genua kaupmehed tungisid Mustale merele ning vallutasid tähtsaimad Krimmi sadamad, surudes kreeklased sealt välja. Musta mere äärsete turgude pärast tekkis Veneetsia ja Genua vahel võitlus. Võitis Genua, kelle võimule alistusid tähtsaimad Krimmi rannaäärsed linnad. Genua kolooniate keskuseks oli Kaffa (praegune Feodossia), kus siiamaani on säilinud genualaste müüride ja tornide varemed. Genualased olid sunnitud Krimmis tunnustama Kuld-hordi khaanide ülemvõimu, kuid nad säilitasid oma seesmise iseseisvuse ning laiendasid oma võimu kogu Krimmi lõunarannikule tema mitmest suguharust rahvastikuga (kreeklased, itaallased, armeenlased, juudid, tatarlased jt.).

Krimmi tatarlased tegelesid esialgu ainult karjapidamisega. Oma karjadega rändlesid nad kaugel väljaspool poolsaart. Kuid kõrvuti karjapidamisega arenes neil järk-järgult ka põllundus. Tatari feodaalid hakkasid endile võtma maid Krimmi põliselanikelt ja ka oma kaassuguharulastelt, kes olid paigustunud poolsaarel. Feodaalide maa-aladel elavad tatari talupojad pidid maksma neile kümnist ja tegema tegu. Kristlased ja juudid maksid obrokit.

XV sajandil tugevnesid Krimmi feodaalid sedavõrd, et valisid endile oma khaani — Hadži-Girei, keda loeti Džingis-khaani järeltulijaks. Pärast tema surma algas ta poegade vahel võitlus võimu pärast. Võitis tark ja andekas Mengli-Girei, kuid temagi troon ei olnud otsekohe kindel. Üks Krimmi suurfeodaal läks temaga tülli ja kutsus endale türklased abiks. Mengli-Gireiga olid liidus genualased. 1475. a. ilmus Türgi sõjalaevastik Krimmi rannikuvetesse ning purustas Kaffa ja teised genualaste kindlused. Mengli-Girei võeti vangi ja viidi Konstantinoopoli. Ülejäänud genualased sulasid ühte Krimmi tatarlastega.

Sultan lõi Krimmis Türgi vasall-khaaniriigi. Kokkuleppel Krimmi feodaalidega pani ta khaaniks Mengli-Girei. Krimmi khaanid olid kohustatud oma vägedega esimesel kutsel sultanile abiks tulema. Sultan pani oma garnisonid Kaffasse

ja teistesse tähtsamaisse Krimmi rannikuäärseisse linnadesse.

Mengli-Girei astus tihedasse liitu Moskva suurvürsti Ivan III-ga ning tema abiga purustas oma vaenlase — Kuld-hordi khaani. Liidus Moskvaga pidas Mengli-Girei visa sõda Leeduga ning mitmel korral teostas laastavaid rüüsteretki Ukrainasse; ta vallutas ja pani põlema Kiievi ning tungis sügavale Leedu vürstiriigi piiridesse. Poola kuningad, kes ühtlasi olid Leedu suurvürstid, maksid igal aastal Mengli-Gireile ja tema järeltulijaile suurt maksu, et hoiduda nende röövretkedest. Ka Moskva vürstid saatsid omalt poolt Krimmi iga-aastasi „meeldetuletusi", s. o. kingitusi.

Krimmi khaaniriik oli kõige tugevam tatarlaste khaaniriik Ida-Euroopas. Krimmi hordid oma alatiste ja laastavate röövretkedega tekitasid Vene maadele suurt kahju. See khaaniriik püsis kuni XVIII sajandi lõpuni.

§ 33. Siberi khaaniriik. Kasahhid.

Lääne-Siberi rahvad XV sajandil. Uuralist ida pool, Toboli jõe ümbruses elavad tatarlased lõid omaette Siberi khaaniriigi. XVI sajandil sai selle pealinnaks linn, mis asus Toboli jõe suudmes ja mida venelased nimetasid „Siberiks". Siberi khaaniriik ei olnud ühtne riik. Ta jagunes suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks ehk ulussideks. Ulussi väikevürstid säilitasid suurel määral oma iseseisvuse.

Siberi tatarlased tegelesid karjapidamisega ja osalt ka põllundusega, kuid nende maa pearikkuse moodustas kallihinnaliste karusloomade — sooblite, nugiste, kobraste, oravate jne. küllus. Jahipidamine andis Siberi tatarlastele kasuliku kauba vahetuskauplemiseks Aasia kultuursemate maade — Buhhaara ja Hiivaga. Siberi tatarlased hankisid karusnahku ka oma naabruses asuvate, jahipidamisest elatuvate rahvaste riisumisega, kellelt nad kogusid maksu (jassakki) karusnahkades.

Tura ülemjooksu ümbruses ja sellest põhja pool elasid mansid (vogulid), Irtõši alamjooksu ja Obi piirkonnas — hanted (ostjakid). Mõlemad need rahvad jagunesid väikesteks suguharudeks, kellede eesotsas seisid väikevürstid. Mansid elatusid jahipidamisest. Igal suguharul oli oma metsa-ala, kuhu ehitati püügiaiad põtrade tabamiseks ja seati üles iselaskjad. Mõnedes mansi suguharudes leidus juba (alles väga nõrku) põllupidamise ja karjakasvatuse algeid. Hanted elatusid peamiselt kalapüügist. Need hanted, kes elasid tundras, kasvatasid põhjapõtrade karju.

Mansid ja hanted olid paganad: hantede juures valitses karu kultus, keda nad pidasid oma esivanemaks. Seepärast, kui karu tapeti, siis sooritati tema juures püha tantsu lauluga, et „lunastada oma süüd".

Tatarlased alistasid mansid ja hanted ning sundisid neid maksma jassakki karusnahkadega. Sõja puhul pidid voguli ja ostjaki väikevürstid tulema oma sõjameestega abiks tatarlastele.

Hantedest põhja pool rändlesid tundrais neenetsid (samojeedid) oma põdrakarjadega. Kevadeks nad rändasid Obi kaldale kala püüdma. Ääretuis tundrais olid neenetsid kättesaamatud vallutajaile ning seepärast nad ei sattunud tatarlaste võimu alla.

Kasahhi khaaniriigi loomine. XV sajandi keskel tekkis ida pool Uuralit, praeguses Kasahstanis, teine riik — Kasahhi khaaniriik. Selle koosseisu moodustanud rändrahvad kuulusid varem usbeki suguharude liitu. XV sajandi keskel nad eraldusid usbekkidest ning asutasid iseseisva riigi. Oma nime said kasahhid just sellepärast, et nad eraldusid usbekkidest (sõna „kasahh" tähendab türkide keeles „oma rahvast eraldunud inimene").

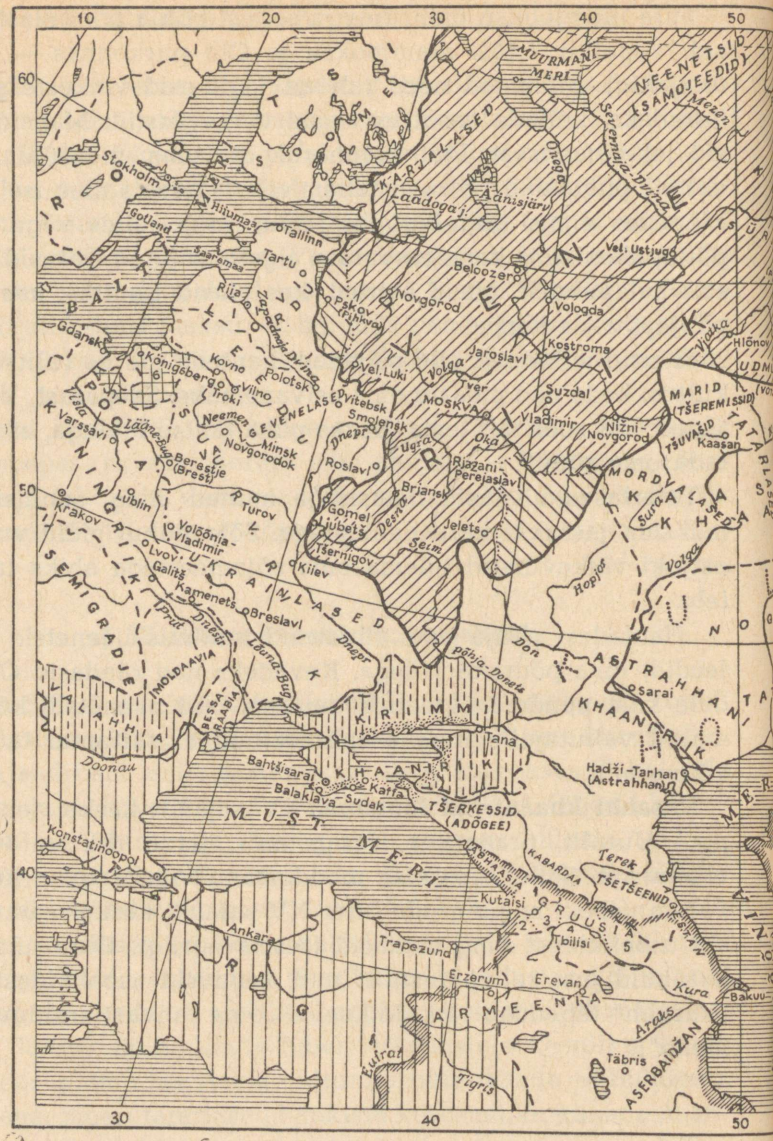

Riigid NSV Liidu territooriumil XV

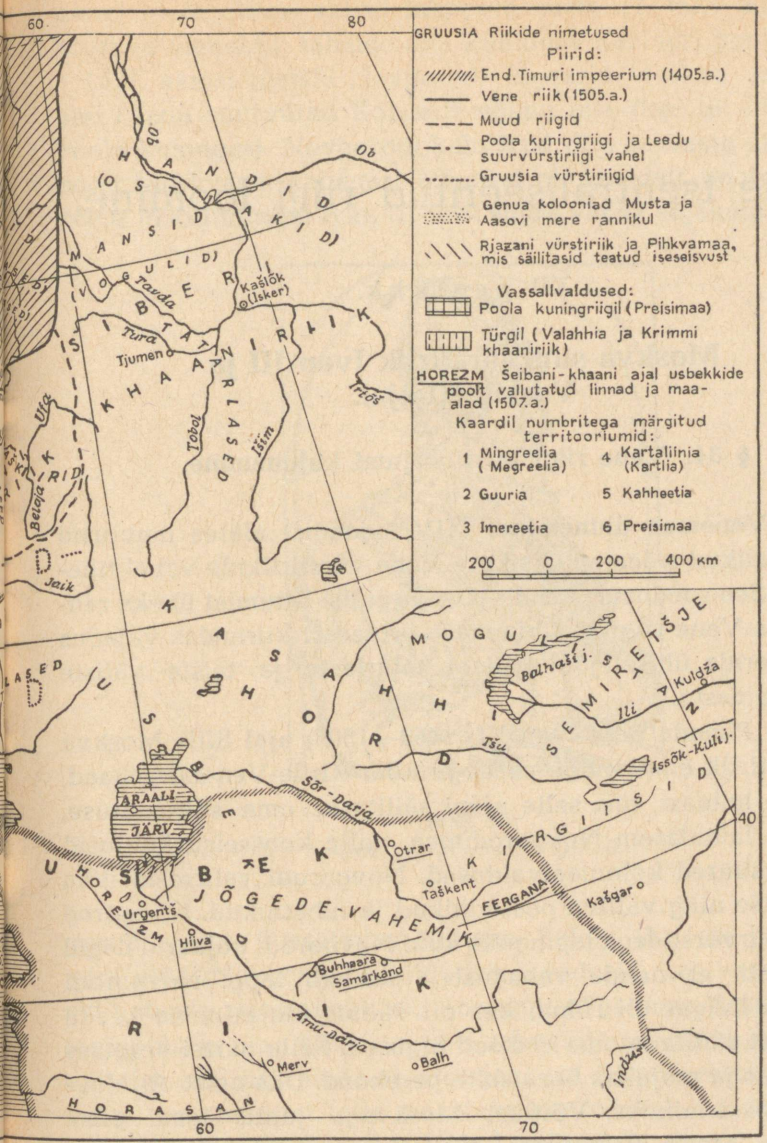

jandil pärast Kuld-hordi lagunemist.

Vene tsentraliseeritud riigi loomine.

XII peatükk.

Moskva suurvürstiriik Ivan III ja Vassili III ajal.

§ 34. Vene riigi territooriumi kujunemine.

Kirde-Venemaa ühinemine. XIV sajandist alates muutusid majanduslikud sidemed üksikute Vene vürstiriikide vahel tihedamaks. See soodustas nende järk-järgulist liitumist üheks rahvuslikuks Vene riigiks. Ühinemise protsessi kiirendas vajadus organiseerida ühisel jõul kaitset tatarlaste ja teiste väliste vaenlaste vastu.

Vassili Pimeda poja Ivan III (1462—1505) ajal liitis Moskva suurvürstiriik enda külge peaaegu kõik Kirde-Venemaa maad.

Maade hulgast, mis selle ajani säilitasid oma sõltumatuse, oli kõige laialdasem Novgorodimaa, mille koosseisu kuulusid määratu suured koloniaalvaldused. Novgorodi valitsesid ikka veel veetše ning valitud possadnikud ja tuhatnikud. Novgorod sõlmis suurvürstidega lepinguid, kuid Novgorodi bojaarid nägid väga hästi, et nende vabadustele saabub lõpp. Novgorodi bojaaride hulgas oli rühm, kes oli valmis üle minema Leedu poolele, et säilitada oma endised õigused. Selle partei eesotsas seisis rikas ja mõjukas Boretskite perekond. Üks neist oli Novgorodi possadnikuks. Võitlust Moskvaga juhtis tema ema, energiline Marfa Boretskaja. Boretskite pooldajad karjusid veetšel: „Meie ei taha kanda Moskva suurvürsti pärusmaa

nime! Meie oleme vabad inimesed, meie ei taha kannatada Moskva ülekohut, tahame olla kuningas Kazimiri poolt."

1471. aastal reetsid Novgorodi bojaarid Moskva ja andsid end Leedu suurvürsti Kazimiri võimu alla (kes oli ühtlasi ka Poola kuningas). Novgorodi kehvikud olid seevastu ühinemise poolt Moskvaga, kellega Novgorod oli lähedalt seotud ühise keele ja kultuuriga. Ivan III läks suure väega sõjakäigule Nov-

Ivan III.
Kaasaegne prantsuse gravüür.

gorodi vastu. Otsustavas lahingus Šeloni jõel sai Novgorodi vägi lüüa. Novgorodi käsitöölistest sõdurid, kes vaevalt püsisid hobuste seljas, hakkasid korratult põgenema. Linnas tekkis toidupuudus ning kõige vaesem rahvakiht sundis bojaare suurvürstiga läbirääkimistesse astuma. Ivan III katkestas sõjategevuse tingimusel, et talle makstaks kontributsiooni. Novgorodlased kohustusid lõpetama liidu Leeduga. Kaotusest hoolimata säilitas Novgorod oma endised „vabadused".

Kuid Novgorodis jätkusid rahutused. Kaotanud partei hakkas õiendama arveid Moskva „sõpradega" ning need otsisid tuge suurvürsti juurest. 1477. a. saatis Moskva partei saadikud suurvürsti juurde tervitama teda „isevalitsejana". Sellist tiitlit novgorodlased ei andnud suurvürstidele seni kunagi. Ivan III kasutas seda juhust, et nõutada endale samasugust „isevalitsemist" Novgorodis, nagu tal oli Moskvas, s. o. piiramatut võimu. Kui aga Novgorodi veetše Ivan III nõudmistega ei nõustunud, liikus ta uuesti Novgorodi peale ja piiras selle ümber. Sel korral novgorodlased ei katsunudki vastu panna. 1478. a. jaanuaris olid nad pärast pikki läbirääkimisi sunnitud kõik suurvürsti tingimused vastu võtma. Veetše kaotati; possadnikute asemel pidid hakkama valitsema suurvürsti asevalitsejad; üsna suur osa Novgorodi feodaalide maist läks üle suurvürstile. Novgorodi vabariik lakkas olemast. Novgorodi vabaduste sümbol — veetše kell — võeti maha ja viidi ära. Suur hulk Novgorodi bojaare ja kaupmehi (nende hulgas ka Marfa Boretskaja) asustati ümber Moskva riigi linnadesse ning nende asemele toodi moskvalasi. Novgorodi bojaaridelt äravõetud maadele paigutas suurvürst Moskva riigi teenistuslasi. Pskovis säilisid veel mõned iseseisvuse riismed, sest ta aitas Moskvat sõjas Novgorodiga.

Selle järel liideti Tveri vürstiriik, kes kord võistles Moskvaga. Tveri vürst Mihhail Borissovitš astus nagu Novgorodki ühendusse Poola kuninga ning Leedu vürsti Kazimiriga. Ivan III kasutas seda ning piiras Tveri ümber. Mihhail põgenes öösel Leetu ning tema bojaarid astusid võitja teenistusse (1485).

Rjazani vürstiriik sattus samuti vasallsõltumusse Moskvast. Niiviisi kujunes Ivan III ajal Kirde-Venemaal endiste iseseisvate maade asemele ühtne rahvuslik Vene riik.

Vene vürstiriikide ühendamine Moskva ümber teostus mitte ainult relvajõuga. See ühinemine oli ette valmistatud kaubanduslike sidemete kasvamisega Vene maade vahel. Seda kiirendas hädaoht tatarlaste, leedulaste ja teiste vaenlaste poolt, mis sundis kogu vene rahvast ühinema ühiseks kaitseks. Võr-

reldes feodaalse killustatusega oli ühtse feodaalse riigi loomine positiivseks nähtuseks, sest seesugune riik antud ajastul kindlustas paremini maa tootvate jõudude edaspidise arenemise võimalust.

Vene rahvuslik riik ühendas vene rahvuse. Vene rahvale sugulaslikud valge-vene ja ukraina rahvas ei saanud Leedu ja Poola võimu alt vabaneda ega oma rahvuslikku riiki asutada. Alles pärastpoole nad ühinesid vene rahvaga ühtseks tsentraliseeritud paljurahvuseliseks riigiks.

§ 35. Vabanemine tatari ikkest.

Tatari ikke kukutamine. Ühendanud enda ümber ülejäänud Kirde-Venemaa vürstiriigid, sai Moskva niivõrd tugevaks, et otsustas lõplikult kukutada tatari ikke. Ivan III kasutas osavasti ära Hordi killustatuse. Ta astus tihedasse liitu Krimmi khaani Mengli-Gireiga. Igal aastal saatis Ivan III saadikud Krimmi, kingitustega khaanile, tema naistele ja suuremaile feodaalidele. Kasutades Kuld-hordi nõrkust lakkas Ivan III tatarlastele maksu maksmast.

Kuld-hordi khaan Ahmat astus liitu Leedu suurvürstiga ning 1480. aastal asus sõjakäigule, et sundida Moskvat maksu maksma. Suurvürst läks oma sõjaväega Oka jõele tatarlaste vastu. Kuid Ahmat, kes ootas abi Leedu vürstilt, liikus jõe ülemjooksu suunas Leedu piiri poole. Ivan III-ndal oli sellal tüli oma vendadega, kes ähvardasid ülestõusuga. Suurvürst lahkus ajutiseks sõjaväe juurest ja ruttas Moskvasse. Ent sõjaka hoiakuga moskvalased nõudsid, et ta viibimata sõjaväe juurde tagasi läheks. Siis leppis Ivan III vendadega ära ja pöördus tagasi.

Mõlemad sõjaväed, tatarlaste ja venelaste omad, seisid vastamisi Oka harujõe Ugra vastaspoolseil kaldail. Ei venelased ega tatarlased läinud üle jõe. Ahmat oli valmis leppima, kuid nõudis endiselt andamit. Rostovi piiskop Vassian pöördus Ivani

Vastastikune laskmine Ugra jõel. *Nikoni kroonika.*

poole läkitusega, milles ta teda veenis mehiselt seista tatarlaste vastu ning mitte kuulata argpükse, kes soovitavad reeta isamaa vaenlastele. Nii venis aeg kuni esimeste külmadeni. Kui Ugra jõele tekkis jää, käskis Ivan oma sõjavägedel taganeda, et anda lahingut soodsamail positsioonidel. Kuid khaan ei söandanud minna pealetungile. Tema sõjavägi kannatas külma ja toiduainete puuduse all. Peale selle ähvardas veel Ivan III liitlane, Krimmi khaan Mengli-Girei Kuld-hordi selja tagant ning Leedu suurvürst, kes lubas abi, pettis Ahmatit. Seepärast Ahmat taganes Moskva riigi piiridest.

Nii tehti lõpp tatari-mongoli ikkele, mis kaks sajandit rõhus vene rahvast. Päästnud oma iseseisvuse tatarlaste käest, sai Vene rahvuslik riik, mis oli ühendanud üksikud Vene vürstiriigid, võimaluse edasiseks poliitiliseks ja majanduslikuks kasvamiseks ja kindlustumiseks.

Hiljuti veel nii võimas Kuld-hord purustati varsti lõplikult Krimmi tatarlaste poolt. Kuld-hordi asemele Volga alamjooksu piirkonda tekkis väike khaaniriik, mille pealinn oli Astrahhan.

Pealetung Põhja- ja Volgamaade rahvaile. Liites Vene maid ja kaitstes neid vaenlaste vastu, vallutas Ivan III samaaegselt ka maid, mis olid asustatud teiste rahvastega. Pärast Novgorodi liitmist vallutas ta Novgorodile kuulunud kolooniad. 1472. aastal tungis Moskva sõjavägi Permimaale. See oli maa, kus elasid komid-permjakid. Moskva sõjaväed võitsid permjakkide vürstid, võtsid ära tähtsamad linnakesed ja põletasid need maha. Permimaa pidi tunnustama Moskva suurvürsti võimu.

Mitu korda võeti ette sõjakäike Jugramaa vallutamiseks Uurali taha. Aastal 1500 ületasid Moskva sõjaväed Uurali mäed. Mägedes tungisid nende kallale neenetsid, kuid nad purustati ja neilt võeti ära 200 põhjapõtra. Edasi sõitsid Moskva vojevoodid põtradega, lihtsõjamehed aga koertega. Nende vastu väljaastunud jugralaste vürstid võideti ning nad kohustusid andma andameid.

Ivan III sundis Kaasani khaaniriiki tunnustama vasallsõltumust Moskvast. Ta segas end khaanide nimetamisse Kaasani troonile ning kaasanlased ei võinud midagi teha ilma Moskva loata.

Sõda Leedu- ja Liivimaaga. Vabanemine tatari ikke alt võimaldas Ivan III-ndal asuda Leedu poolt vallutatud maade järkjärgulisele tagasivõtmisele. Leedu feodaalide rõhumise all kannatasid Vene vürstid, kes olid Leedu võimu all. Mitmed neist koos oma vürstiriikidega tulid üle Moskva poole. 1500. aastal puhkes seepärast avalik sõda Leeduga, mis kestis kolm aastat. Moskva väed said leedulaste üle mitu hiilgavat võitu. Liivi

Ordu astus Leeduga liitu. Saksa rüütlid käisid mitu korda Pskovi all, kuid said Vene vägedelt tugevasti lüüa. Rahulepingu järgi Leeduga liideti Moskva valduste külge põline Vene piirkond — Severskimaa koos Tšernigovi linnaga. Liivi Ordu kohustus maksma Moskva suurvürstile iga-aastast maksu, kuid ei täitnud seda kohustust.

§ 36. Vene riigi ühiskondlik ja riiklik kord XV sajandi lõpul.

Kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemine. Vene rahva ühendamine ühtseks riigiks oli võimalik mõningate, kuigi nõrkade kaubanduslike sidemete olemasolu tõttu Vene maade vahel.

Vene riigi majandus XV sajandi lõpul oli jäänud põhiliselt naturaalmajanduseks. Kuid kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemine sel ajastul toimus palju intensiivsemalt kui varem. Üksikute linnade ja maapiirkondade vahel tekkis elavam kaubanduslik läbikäimine. Moskvas tekkis suur kaubanduslik tsentrum, tekkisid kauplused ja kaubahoovid, s. o. hoovid, kus peatusid „külalised" ehk kaupmehed. Ümbruskonna maadest veeti toiduaineid Moskvasse müügile. Üks välismaalane, kes külastas Moskvat Ivan III ajal, kirjeldab elavalt talvist turgu: Moskva jõe jääl kaupmehed „seavad üles oma poed mitmesuguste kaupadega", siia „veetakse iga päev kogu talve jooksul vilja, liha, sigu, puid, heina ja muud vajalikku moona; novembri lõpul kõik ümbruskonna elanikud tapavad oma lehmi ja sigu ning veavad need linna müügile. On tore vaadata sellele täiesti paljaks nülitud ja jääl tagumistel jalgadel istuvate tapetud loomade määratu suurele hulgale." Niiviisi ei toodetud siis igas üksikus majapidamises enam kõiki produkte, vaid neid omandati ka turult. Kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemisele viitab ka see, et maaomanikud XV sajandi lõpul ja XVI sajandi algul enam ei rahuldunud oma talupoegadelt obroki

saamisega produktides, vaid nõudsid neilt ka raha (rahaline obrok).

Kaubanduse arenemise tõttu suurenes kaupmeeskonna tähtsus linnades. Juba XIV sajandi lõpust alates mainitakse Moskvas gruppi rikkaid kaupmehi-surožlasi (s. o. kaubitsejaid Suroži ehk Sudaki linnaga Krimmis) ja kalevikaupmehi. Peale kaubitsemise tegelesid rikkad kaupmehed liigkasuvõtmisega; paljud osastisvürstid, isegi Ivan III vennad olid nende võlglased. Kaupmeeskond oli huvitatud feodaalsõdade lõpetamisest ja kõikide Vene maade ühendamisest, sest see oleks kergendanud kaubanduslikku läbikäimist maa üksikute osade vahel.

Mõisnikud ja talupojad. Majapidamine feodaalsetes pärusmõisades jäi naturaalseks. See kohandus ikka veel raskesti turunõuetega. Raha oli riigis vähe. Vajades raha laenasid maaomanikud seda rikastelt kaupmeestelt, kuid peamiselt siiski kloostreilt, kes annetuste korjamise ja liigkasuvõtlike operatsioonidega kogusid endile suured ressursid. Kindlustuseks panditi maad, mis võla tasumata jätmise puhul läksid kloostrite valdusse. Suured pärusmõisad laostusid ja killunesid. Peamist sõjajõudu ei moodustanud nüüd enam suurmaaomanikud, kes uues olukorras ei jõudnud pidada omal kulul suuri sõjasalku, vaid väikeste maade omanikud. Enamik selliseid väikemaaomanikke oli suuremate feodaalide vasallideks ning valdas maad, mille sai nendelt oma teenistuse eest. Nende nn. teenistuslaste peahulga moodustasid suurvürsti õukonda kuuluvad aadlikud. See nimetus oli levinud kõigile väikemaaomanikele, kes teenisid suurvürsti sõjaväes. Raha vähesuse tõttu suurvürsti laekas ei saanud aadlikud rahalist palka. Rahapalga asemel andis suurvürst aadlikule väikese maatüki, mis kuulus tema valdusesse senikaua, kui ta seisis sõjaväeteenistuses. Kui aadlik lahkus teenistusest, kaotas ta maa. Aadlikule või mõnele teisele teenistuslasele antavat maatükki, selle eristamiseks omanikule täieliku omandusõiguse alusel kuuluvast pärusmaast, nimetati „mõisaks" ning teenistuslast, kelle valduses oli mõis, nimetati „mõisnikuks".

Sel viisil moodustasid aadlikud laialdase väikemaaomanike kihi (hiljem hakati nimetama „mõisnikeks" kõiki maaomanikke). Mõisnikul oli õigus koguda obrokit tema maal asuvailt talupoegadelt ning sundida neid tegema tegu.

Feodaalkorras ei olnud talupoeg kunagi vaba. Feodaal hoidis teda sunniviisil oma maa peal, häbenemata tarvitada isegi avalikku vägivalda. Eriti raske oli feodaali maalt lahkuda „põliselanikel", s. o. talupoegadel, kes juba ammu elasid teatud pärusmõisas. Kuid ka teiste talupoegade ühe maaomaniku juurest teise juurde ülemineku vabadus oli piiratud, sest tava nõudis, et nad võisid ära minna ainult pärast kõigi põllutööde lõppu, talve alguses, kui vili oli juba veetud härraste mõisa.

Pärast seda, kui oli kujunenud tugev tsentraliseeritud riik, mis kaitses feodaalide huve, tahtsid aadlikud seda korda seadustada ning sel viisil oma võimu talupoegade üle veel tugevamalt kindlustada.

Talupoegade õigus üleminekuks ühe maaomaniku juurest teise juurde oli väga kitsendatud. 1497. a. avaldatud seaduste kogus „Sudebnik" oli seadus, mis suurendas veelgi neid kitsendusi. Selle seaduse eesmärgiks seadis Ivan III kindlustada mõisnikke pärisorjusliku tööjõuga. Talupojale oli lubatud maaomaniku juurest ära minna ainult pärast kõigi põllutööde lõppu. Kogu riigi jaoks oli määratud üks talupoegade „ümberasumise" tähtpäev — „jüripäev", s. o. 26. november vana kalendri järgi.

Talupoeg võis peremehe juurest ära minna nädala jooksul enne jüripäeva ja nädal pärast jüripäeva. Kuid enne ta pidi peremehega arved õiendama — maksma „koha" eest, s. o. talu eest, mida ta kasutas.

Moskva riik oli feodaalriik. Seepärast ta aitas mõisnikele talupoegade pärisorjadeks muutmisel igapidi kaasa.

Rohkearvuline aadel omandas riigis suure poliitilise tähtsuse. Et aadlikel ei olnud oma maad, olid nad täielikus sõltumuses suurvürstist, kellelt nad said mõisu ja kes andis neile võimaluse ekspluateerida talupoegi. Seepärast oli suurvürstil

aadlike näol truid teenijaid; tuginedes neile sai ta kindlustada oma võimu.

Valitsemine ja sõjavägi. Pärast seda, kui eraldunud feodaalsed vürstiriigid olid ühendatud ühtseks feodaalseks riigiks, organiseeriti valitsemine Moskva suurvürstiriigis uutele alustele. Ivan III ajal oli kogu valitsemine koondunud suurvürsti enese kätte.

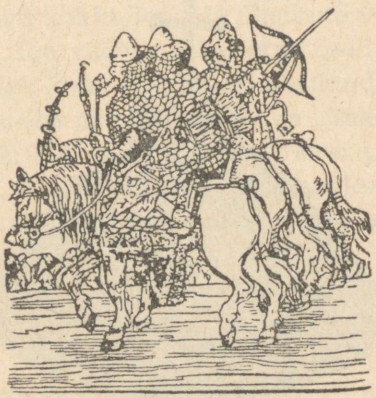

Vene sõjavägi XVI sajandil.
Herbersteinist.

Kõik endised iseseisvad vürstid läksid nüüd üle Moskva suurvürsti teenistusse ning said rippumatuist isevalitsejaist suurvürsti bojaarideks. Kõige nimekamad neist said suurvürsti duuma liikmeiks, s. o. nõukogu liikmeiks, kellega koos ta valitses. Endised vürstid ja teised bojaarid jaotati teenistusse mitte nende teenete järgi, vaid sugukonna tähtsuse järgi ehk, nagu siis öeldi, „tõu järgi". Kõige nimekamad bojaarid said kõrged ametikohad. Kõrgest soost bojaar ei võinud teenida vähem tähtsa inimese juhtimisel ega isegi ühesugusel ametikohal vähem nimeka inimesega. Sellist korda nimetati „ametikohaõiguseks" („mestnitšestvo"). Ametikohaõigus tõi riigile väga palju kahju. Andekate ja tarkade inimeste asemel oli tar-

vis määrata kohtadele nimekamaid, kuigi vähe asjatundlikke isikuid. Määramistel sõjakäigu puhul või mõnele teisele teenistusalale algasid tülid kohtade pärast, kuid see mõjus asjadele kahjulikult. Ametikohaõigus oli suurvürsti poolt järeleandmiseks suurfeodaalidele. See segas tugevasti asjade õiget käiku riigis.

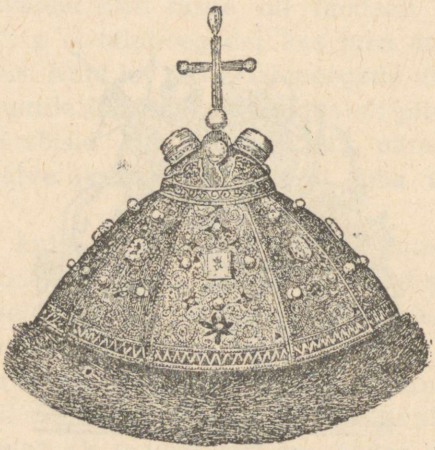

Niinimetatud Monomahhi müts (tsaari kroon).
Araabia töö XIII saj.

Äsjavallutatud aladele määras suurvürst oma asevalitsejad. Asevalitsejad valitsesid nende kätte usaldatud maakondade üle, teostasid kohtumõistmist ning kogusid makse. Selle eest neid vana tava järgi „toideti" elanikkonna kulul. Kuni Ivan III ajani ei olnud andameid asevalitseja heaks millegagi piiratud. Ivan III määras täpse „toitmise" normi natuuras või rahas, samuti määras ta kindlaks kohtulõivud ja tollimaksud kaupadelt. Moskvasse loodi erilised asutised — „prikaasid", mis juhatasid mitmesuguseid riigivalitsemise alasid, näiteks sõjaasjandust (Razrjadnõi prikaz), rahandust. Valitsemises omasid suurt tähtsust suurvürsti djakid, s. o. ametnikud, kelledel lasus kogu jooksev töö. Aastal 1497 väljaantud „Sudebnik", s. o.

seaduste kogu, määras ära valitsemise ja kohtupidamise korra riigis.

Ivan III ajal loodi tugev sõjavägi. Võimu ja ressursside koondumine ühe isiku kätte võimaldas tunduvalt tõsta sõjatehnikat. Loodi suurtükivägi. Sõjaasjanduse korraldus ühendati. Seniajani iga vürst ilmus oma sõjaväega kohale suurvürsti kutsel. Seesugusel kokkukorjatud sõjaväel oli palju puudusi. Vaenlase äkilise kallaletungi puhul oli seda raske kokku saada. Iga kord tuli kokku leppida üksikute vürstidega. Puudus juhtimise ühtsus. Iga väeosa astus eraldi välja oma „lipu" all. Sel määral, kuidas Ivan III kaotas üksikuid vürstiriike, liitis ta väed ehk, nagu siis nimetati, vürstide „õukonnad" oma suurvürsti õukonnaga. Nii sai kokku üsna suur „mõisnikest" (aadlikest) sõjavägi. Mõisnikkude põhimassiks olid väikemaaomanikud. Mõisnikkude koosseisu täiendati bojaaride teenijate ja vabade inimestega.

Kuid endistest vürstidest suurbojaarid säilitasid veel omad väikesed sõjaväed, kellega koos nad sõja puhul liitusid mõisnike väeosadega.

Moskva rahvusvaheline seisund. Ivan III ajal oli Vene riigil silmapaistev koht muude Euroopa riikide hulgas. Saksa keiser pakkus Ivan III-ndale isegi kuningatiitlit, kuid Ivan teatas, et ta ei vaja kellegi kinnitamist. Moskvaga algas suhtlemist ka Rooma paavst, kes tahtis Ida-Euroopat allutada oma mõjule. Algas elav läbikäimine Moskva ja Lääne-Euroopa kaubanduslike maadega, eriti rikka Veneetsia vabariigiga. Veneetsia saadikud ja kaupmehed sõitsid alatasa Moskvasse Musta mere ja Krimmi kaudu. Suurvürst vajas Euroopa tehnikuid. Veneetsia kaudu ta tellis arhitekte, suurtükimeistreid ja teisi spetsialiste.

1453. aastal vallutati Konstantinoopol Türgi sultani poolt ning Bütsantsi keisririik langes. Veneetsia vabariigi ja Rooma paavsti kaastegevusel teostus Ivan III abiellumine viimase Kreeka keisri vennatütre Sofia Palaiologosega, mis suurendas Vene riigi poliitilist tähtsust Lääne-Euroopas. Nii Veneetsia kui ka paavst lootsid selle abielu tõttu suurendada oma mõju

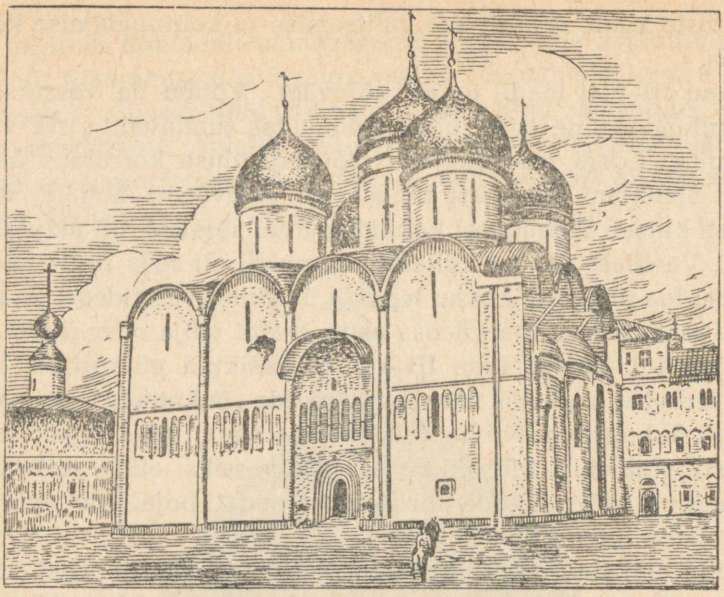

Uspenski katedraal Moskvas. *1475—1479. a. Arhitekt Aristoteles Fioravanti.*

Moskvas, kuid Ivan III ei lubanud välismaalaste vahelesegamist Vene riigi asjusse.

Krimmi kaudu astus Ivan III läbikäimisse Türgiga, kuhu hakkas sõitma vene kaupmehi. Kujunesid kindlaks ka suhtlemised Pärsiaga. Tveri kaupmees Afanassi Nikitin jõudis pärast pikki seiklusi isegi Indiasse (1467—1472). Ta jättis järele tähelepandava kirjelduse oma käigust „kolme mere taha" (s. o. Kaspia, India ja Punase mere taha). Afanassi Nikitin oli esimesi eurooplasi, kes oli tunginud Indiasse.

Suurvürsti võim. Niiviisi muutus Ivan III ajal Moskva suurvürstiriigi seisund täielikult. Enne oli see ainult üheks riigiks Kirde-Venemaa paljude vürstiriikide hulgas. Nüüd ta muutus ühtseks ja tugevaks riigiks, mis ühendas peaaegu kogu vene rahva ja oli saanud rahvuslikuks Vene riigiks. Ka suurvürsti-

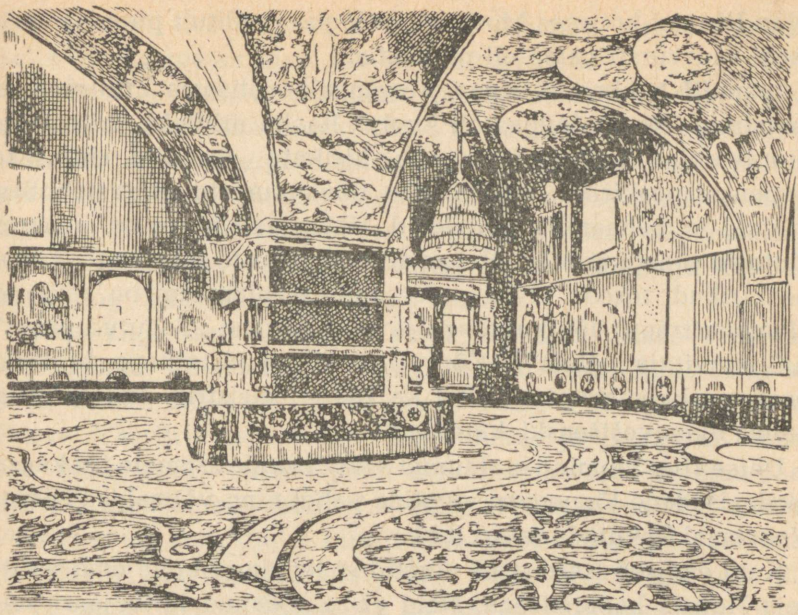

Granovitaja palata Moskvas: *1491. a.*

võimu iseloom muutus. Ivan III ajal pandi alus isevalitsusele, s. o. suurvürsti piiramatule võimule. Enne oli Moskva suurvürst „esimene võrdsete seas", tugevaim paljude Vene vürstide hulgas. Nüüd sai ta ainsaks koguKirde-Venemaa „valitsejaks". Mõnikord ta isegi tituleeris end „tsaariks". Pärast Konstantinoopoli vallutamist türklaste poolt hakkas Ivan III vaatama enesele kui Kreeka keisrite otsesele järglasele. Ta võttis oma riigi vapiks Bütsantsi keisrite vapi kahepealise kotka kujutusega. Pidulikel puhkudel istus Ivan III troonil, mis oli kaetud kalliskividega, ja kandis krooni ehk, nagu seda nimetasid venelased, „Monomahhi mütsi" (pärimuse järgi see oli pärandamise teel saadud Vladimir Monomahhilt, Monomahh ise aga olevat selle saanud Kreeka keisrilt, kes kandis sama hüüdnime).

Suurvürst ehitas oma pealinna suure toredusega. Enne

Ivan III-ndat koosnes Moskva peaaegu eranditult puumajadest. Isegi suurvürsti palee oli puuehitis.

Ivan III hakkas kutsuma Venemaale välismaa arhitekte ja meistreid. Nende hulgas oli kuulus Itaalia arhitekt Aristoteles Fioravanti; vanaaegsete vene kirikute eeskujul ehitas ta Uspenski peakiriku, rakendades täiuslikumaid ehitustehnilisi võtteid ja mehaanilisi abinõusid. Välismaalt kutsutud meistrid ehitasid praegugi alles olevad Kremli müürid tornidega, kivist peakirikud, toreda kivist palee, millest siiamaani on säilinud „Punane trepp" lõvikujudega ja suurepärane „Tahutud palee" („Granovitaja palata"). Kõrvuti itaalia kunstnikega töötasid pealinna kaunistamise kallal ka Pskovi meistrid, kes ehitasid kauni Blagoveštšenski katedraali.

Ühtse riigi loomine eraldunud vürstiriikide asemele tõi kaasa feodaalsõdade lõppemise vürstide vahel ning võimaldas Kirde-Venemaal kukutada tatari ikke.

Kuid endised iseseisvad vürstid ei leppinud kohe oma valitseja-õiguste kaotamisega. Neid ei rahuldanud lihtbojaari seisund suurvürsti juures. Nad tahtsid osa võtta valitsemisest ning nõudsid, et suurvürst kuulaks nende nõuandmisi. Niikaua kui Ivan III oli ümbritsetud vanade, temale ustavate bojaaridega, kuulas ta meeleldi nende arvamisi ning lubas endale vastu vaielda. Nüüd aga ilmus õukonda hulk uusi bojaare endistest osastisvürstidest. Ivan III ei usaldanud oma eilseid vaenlasi ning uued bojaarid allusid suurvürstile vastu tahtmist. Suurvürst hakkas bojaaridest eemalduma. Bojaarid, kes ei alistunud suurvürstile, hukati või saadeti asumisele. Bojaarid pidasid sündinud muudatustes süüdlaseks suurvürstinna Sofiat. „Niipea kui tuli siia suurvürstinna Sofia oma kreeklastega," ütlesid bojaarid, „algasid kohe suured korratused".

Suurt osa suurvürsti võimu tugevdamisel etendas kirik. Vaimulikkond toetas Vene maade ühendamist ühtseks riigiks. Ta õpetas, et suurvürst saab oma võimu jumalalt. Omalt poolt andis Ivan III kirikule igasuguseid õigusi, kindlustas tema maavalduste puutumatuse ning kiusas julmalt taga „ketsereid",

s. o. inimesi, kes julgesid arvustada õigeusu kiriku õpetust. Selle tasuks toetas kirik meeleldi suurvürsti.

Ivan III taotles ettevaatlikult, kuid püsivalt Vene riigi tugevnemist. Üksikud ebaõnnestumised ei heidutanud ega peatanud teda. Ta tegutses targalt, arvestavalt ja kindlalt. Peent poliitikat ajas ta tatari khaaniriikidega, kihutas osavasti Krimmi ja Siberi tatarlasi Kuld-hordi vastu ning tarvitas vastumeelselt relva. Karm oma vasallide suhtes, hoidis ta võimu kindlalt käes ning oskas sundida ennast kartma.

Vene riigi tugevnemine Vassili III ajal. Kirde-Venemaa vürstiriikide ühendamine Moskva ümber viidi lõpule Ivan III poja Vassili III (1505—1533) poolt. Tema ajal liideti 1510. a. Pskov. Vassili kutsus Pskovi possadnikud ja „paremad inimesed" Novgorodi — nende poolt asevalitseja vastu tõstetud kaebuste arutamise ettekäändel — ning areteeris nad. Siis saabus Pskovi suurvürsti djakk ning teatas veetšel kõrgelt „astmelt" (tribüünilt) suurvürsti nõudmised, et veetšet Pskovis ei tohi olla ja et linna ühes eeslinnadega hakkavad valitsema suurvürsti asevalitsejad. Veetše kell võeti maha. Kuni 300 pihkvalaste perekonda saadeti elama Moskvasse ning nende asemele saadeti Pskovi Moskva mõisnikud. Vassili ajal liideti lõplikult ka Rjazan. Viimane Rjazani vürst talus sõltuvust Moskvast vastumeelselt ning astus ühendusse Krimmi khaaniga. Moskvasse kutsutud Rjazani vürst võeti kinni, kuid ta põgenes Leetu. Tema vürstiriik läks Moskva riigi koosseisu (1521). Nii ühines Moskva juhtimisel kogu Kirde-Venemaa.

Vassili III asus ka Leedu suurvürstide poolt anastatud Vene maade tagasivõtmisele. 1514. a. ta piiras sisse Smolenski ja hakkas linna pommitama. Pärast suurtükkidest antud kolme kogupauku ilmus vene laagrisse suurvürsti juurde saatkond, eesotsas Smolenski piiskopiga, kes palus: „Ära hävita linna, vaid võta rahuga." Nii liideti taas Vene riigiga muistne Vene linn Smolensk.

Vene riigis eneses suurenes suurvürsti võim väga tugevasti. Tema oli nüüd „valitseja valitsejaile kõigil Vene maadel".

Vassili III. *Prantsuse gravüür.*

Endised osastisvürstid pidid nüüd teenima teda „tema täie tahtmise järgi". Vassili III, nagu kirjutavad välismaalased, võimu poolest „ületab kogu maailma kõik monarhid", ta käsutab „takistamatult kõikide elu ja varanduste üle". Moskvalased „tunnistavad avalikult, et valitseja tahe on jumala tahe". Vassili III kõrvaldas bojaarid valitsemisest. Ta ei sallinud vastuvaidlemist nende poolt ning kui keegi neist söandas rääkida talle vastu, siis ta kihutas tema duumast sõimuga minema. Kõik asjad ta otsustas koos kahe-kolme usaldusväärse isikuga, peamiselt temale kõigis asjus sõnakuulelike djakkide hulgast.

Üks Vassili III kaasaeglane, munk Filofei, esitas oma läkituses suurvürstile kujuneva isevalitsusliku korra ideoloogia. „Moskva", kirjutas ta, „on suurte maailma-pealinnade, muistse Rooma ja teise Rooma — Konstantinoopoli järglane; Moskva on kolmas Rooma, aga neljandat Roomat ei saa olla."

Vene riigi laienemine ja tema muutumine paljurahvuseliseks riigiks.

XIII peatükk.

Tsaar Ivan IV isevalitsus.

§ 37. Bojaaride valitsemine. 1550-ndate aastate reformid.

Bojaaride valitsemine. Vassili III suri 1533. a., jättes trooni kolmeaastasele pojale Ivanile. Ivani alaealisuse tõttu hakkas riiki valitsema ta ema Jelena Vassiljevna Glinskaja (1533—1538). Vassili surma tahtsid kasutada tema vennad osastisvürstid, et osa endisest iseseisvusest tagasi saada. Kuid vürstinna Jelena, energiline ja kindel naine, surus kõik need katsed kohe maha. Likvideerinud osastisvürstide salasepitsused, valitses Jelena täie võimuga. Oletatakse, et Jelenat vihkavad bojaarid mürgitasid tema.

Suurvürstinna Jelena ootamatu surm vabastas bojaaride käed. Troonil oli 8-aastane poisike. Bojaarid ruttasid võimu endi kätte haarama; kuid nende vahel puudus üksmeel. Vürstid Šuiskid ja Belskid algasid ägedat omavahelist võitlust. Kogunud kokku oma pooldajad, tungisid Šuiskid Kremli, murdsid väevõimuga paleesse sisse ning vahistasid oma vastased. Kuid ka Šuiskid ei püsinud kaua võimu juures. 1543. a. käskis 13-aastane Ivan oma onude, vürstide Glinskite ässitusel tappa Andrei Šuiski, ning võim läks üle Glinskitele. Umbes 9 aastat kestis bojaaride valitsemine. Bojaarid olid riigivõimu kindlaks kujunema hakanud tsentraliseerimise vastased. Nad jagasid linnu

ja valdkondi oma sugulastele ja poolehoidjaile „toitmiseks"; nende poolt määratud asevalitsejad riisusid rahvast. Kasutades võimulagedust ja segadust, tegid Kaasani tatarlased laastavaid rüüsteretki Vene maadele.

Sellises bojaaride tülide õhkkonnas kasvas suurvürst Ivan üles täielikus „hoolimatuses". Ta oli bojaaride vahel toimuvate vastikute stseenide, kakluste ja vägivalla pealtnägijaks. Kuid samal ajal oli väike Ivan ülihästi teadlik tema poolt kantava suurvürsti aukraadi tähtsusest. Lapsena, kui ema elas, pidulikel puhkudel, kirikusse minnes ja saadikute vastuvõtmisel nägi ta end ümbritsetavat hiilguse ja kummardustega. Pärast ema surma samad bojaarid, kes, Ivani sõnade järgi, harilikul ajal ei hoolitsenud isegi tema toidu ja riietuse eest, osutasid temale paraadijuhtudel orjameelset austust. Ivan õppis vara lugema ning luges palju. Kirikuraamatuist ja ajaloolisist teoseist lõi ta endale kujutluse valitsejast, kelle päralt on kogu võimutäius. Suurt mõju avaldas temale ses suhtes metropoliit Makari, selle aja kohta haritud inimene, kes oma kirjanduslikes töis jutlustas samu ideid.

Kasvatuse tingimused ja teda ümbritsev metsikus arendasid noores Ivanis julmust. Verine arveõiendus Andrei Šuiskiga näitas poisikesele tema võimu kogu ulatust. Sellest ajast, kroonika sõnade järgi, „hakkasid bojaarid hirmu tundma valitseja ees".

1547. a. võttis 17-aastane Ivan pidulikult endale tsaari tiitli (tiitel „tsaar" tuleneb Rooma keisrite nimetusest „tseesar" ning on tähenduselt võrdne sõnaga „keiser"). Selle aktiga rõhutati Vene riigi tähtsust teiste Euroopa riikide hulgas ja Vene tsaari võimu piiramatust siseriigis.

Tagasiminek mõnede feodaalse killustatuse aja vanade valitsemisviiside juurde, mis toimus pärast Jelena Glinskaja surma, mõjus raskelt elanikkonna laiade hulkade olukorrale. See kutsus 1547. a. Moskvas välja ülestõusu Glinskite vastu. Ajendiks oli suur tulekahju, mis hävitas tunduva osa linnast. Moskva elanikud olid juba Glinskite ja nende käsilaste rõhumisest mee-

leheitele viidud. Nad süüdistasid tulekahju tekkimises oma rõhujaid ning karjusid, et tsaari vanaema, vürstinna Anna Glinskaja, on nõidumise teel süüdanud Moskva. Üks Glinskitest tapeti, teised põgenesid. Tsaar ise varjas end oma külas Vorobjovos (praegustel Lenini mägedel).

Aadli nõudmised. Kui ülestõus oli maha surutud, moodustas tsaar uue valitsuse, kes pidi korra jalule seadma. Mitte usaldades bojaare, pani tsaar valitsuse etteotsa mitte väga nimeka, kuid targa ja osava mehe — Aleksei Adaševi. Tsaarikoja mõjuka preestri Silvestri abiga lõi Adašev tugeva partei, kuhu astusid ka mõned suurbojaarid, ning selle toetusel viis läbi rea reforme. Oma pooldajaist ta moodustas „valitud raada", s. o. „lähedase duuma", ilma kelleta noor tsaar midagi ei otsustanud. „Valitud raada" järjekordseks ülesandeks oli tugeva võimu loomine.

Selleks oli tarvis rahuldada teenistuslaste peamassi — väikeste aadlike-mõisnike — nõudmisi. Teenistuslaste nõudmised leidsid sel ajal väljendust aadlik Ivan Peresvetovi teoseis. Peresvetovi arvates peab tsaar hoolitsema peamiselt „sõdurkonna", s. o. aadli eest. Ta peab kindlustama teda maa ja rahapalgaga. Et aga maast oli puudus, siis pidi asuma „paradiisiäärse maakese" — Kaasani khaaniriigi — vallutamisele. Aadli kindlustamiseks rahapalgaga soovitas Peresvetov koondada kõik riigitulud tsaari laekasse ja selleks kaotada „toitmised"; kohtupidamise korraldamiseks oli Peresvetovi arvates tarvis koostada seadustik ning panna kehtima kõige karmimad karistused altkäemaksuvõtmise eest. Kõiki neid korraldusi võis läbi viia ainult tugeva võimu olemasolu ja feodaalse killustatuse viimaste jäänuste kaotamise tingimusel. Aga selle vastu hakkavad võitlema „laisad varakogujad" — bojaarid, siis Peresvetov soovitas nende vastupanu maha suruda „hirmuga", s. o. terroriga, sest et, tema sõnade järgi, „ilma sellise hirmuta õigust riigis jalule seada ei saa". Seesugune oli aadli programm. Osa bojaarkonnast sai aru vajadusest teha järeleandmisi. See osa liitus Adaševi ümber ning aitas tal läbi viia rea abinõusid, mis

pidid tugevdama tsaari võimu, samaaegselt ka rahuldama aadli elulisimaid vajadusi.

1550-ndate aastate reformid. Kõigepealt asuti valitsemise reorganiseerimisele. Seda põhjustasid mitte üksi aadli nõudmised, vaid peamiselt riigis ilmnev tugev rahulolematuse kasv endiste valitsemisviiside vastu, mis leidis väljenduse Moskva ülestõusus 1547. a. Valitsevaid klasse ähvardas rahva meelepaha oht. On teada, et 1549. a. kutsuti Moskvas kokku sobor, s. o. vaimulike, bojaaride ja aadlike nõupidamine, millel arutati abinõusid maa rahustamiseks. 1550. a. anti välja uus Sudebnik, mis määras kohtupidamise korra ja karistused altkäemaksuvõtmise eest. Sudebnik piiras asevalitsejate võimu ja tugevdas tsaari võimu.

Juba Ivan IV noorpõlves olid röövlite kinnipüüdmise asjad ära võetud asevalitsejate menetlusest, kes selliseist asjust tegid endale tuluallika, ning olid usaldatud erilistele kohturingkonna vanemaile (sõnast ryбa — kohturingkond). Kohturingkonna vanemad valiti maakonna rahva poolt kohalike aadlike hulgast. Faktiliselt oli kogu valimiste asi koondatud aadli kätte. See andis aadlikele suure võimu maakonnas elavate talupoegade üle.

Suure surve tõttu kohtadelt kaotati 1555. a. „toitmised" täielikult. Asevalitsejad asendati elanikkonna poolt valitavate pea- ja kohtumeestega. Need pea- ja kohtumehed mõistsid kohut linlaste ja „mustade", s. o. riigitalupoegade üle ning kogusid neilt makse. Talupojad, kes elasid feodaalide maa-aladel, allusid maaomanike kohtumõistmisele. Tulud hakkasid laekuma vahetult riigikassasse. See abinõu, vastates täielikult Peresvetovi soovidele, oli üsna suureks sammuks valitsemise tsentraliseerimisel.

Üheaegselt võeti tarvitusele abinõusid aadlike teenistusliku olukorra parandamiseks ja nende võitlusvõime tõstmiseks.

1555. a. avaldati Sõjaväeteenistuse seadustik; määrati kindlaks mõisa normaalsuurus (150 ha ümber), millelt mõisnik pidi ilmuma sõjateenistusse „hobusega ja täies relvastuses". Kui

teenistuslasel oli rohkem maad, siis pidi ta vastavalt oma mõisa või pärusmaa suurusele sõjaväeteenistusse andma teatud arvu holoppe.

Et kindlustada aadlikke tööjõuga, kinnitas 1550. aasta Sudebnik keelu, mille järgi talupojad ei tohtinud maaomanike juurest lahkuda muul ajal kui ainult jüripäeval. Kõik nimetatud abinõud olid väike- ja keskfeodaalide (aadlike) huvides. Ühes sellega need abinõud suurendasid tsaarivõimu.

§ 38. Tsaar Ivan IV sõjad.

Volga-äärsete khaaniriikide vallutamine. Ivan IV valitsemise alguseks oli kogu Kirde-Venemaa juba ühendatud. Tema ajal algas naaberrahvaste allaheitmine ja nende maade vallutamine ning Vene riigi järk-järguline muutmine paljurahvuseliseks riigiks. Vassili III valitsemise ajal vabanesid Kaasani tatarlased Krimmi khaani toetusel Moskva sõltuvusest. Ivan IV asus Kaasani khaaniriigi täielikule vallutamisele. Peale vajaduse kindlustada aadlit maa ja pärisorjadega sundisid selleks veel teised põhjused: Kaasani tatarlased korraldasid alatasa rüüsteretki piiriäärseile Vene maadele, rüüstasid neid ja viisid kaasa suure arvu vange. Peale selle oli Kaasan võtmeks Volga veeteele, mis viis Kaspia merele ja teedele Uurali taha. 1550. a. võeti ette suur sõjakäik Kaasani vastu, mis lõppes ebaõnnestumisega. 1551. a. kevadel ehitati Svijažski linn mariide maal, Volga mägisel poolel, Kaasani linna vastas. Mägismaa marid, kes selle ajani maksid jassakki Kaasani khaanidele, olid sunnitud alistuma Moskva tsaarile. Järgmisel aastal Moskva väed, baseerudes Svijažskil, läksid üle Volga ja piirasid Kaasani ümber. Tatarlased osutasid meeleheitlikku vastupanu, kuid jõudude ebavõrdsus oli liigagi silmanähtav. Vene sõjavägi koosnes 150 000 mehest ning oli hästi varustatud artilleeriaga. Välismaa inseneride kaasabil suruti Kaasan kaevikute rõngasse, ta müüride juurde nihutati liikuvad tornid, müüride

Kaasan XVII s. *Olearіusest.*

alla kaevati õõnsusi. Tatari sõjaväge oli linnas ainult 30 000 meest. Partisanisalkade toetusel, kes tungisid Vene vägedele selja tagant peale, pidas Kaasan vastu poolteist kuud. Lõpuks lasti müürid õhku. 2. oktoobril 1552 vallutati Kaasan rünnakuga. Kuid võitlus ei lõppenud ka pärast Kaasani langemist. Kohalikud elanikud — tatarlased, marid, udmurdid, tšuvašid, mordvalased — jätkasid vallutajaile vastupanu osutamist. Ülestõusnud lõid rängasti Moskva vägesid ning isegi võtsid vangi nende vastu saadetud vojevoodi. Alles pärast viis aastat kestnud võitlust õnnestus kohalikke feodaale äraostmise teel Vene tsaari poole meelitada. Endise Kaasani khaaniriigi maad jaotati Moskva teenistuslastele ja vaimulikkonnale. Elanikkond muudeti pärisorjadeks. Volga-äärsete maade talupoegade ekspluateerimisest võtsid osa ka tatari feodaalid, kes säilitasid osa oma maadest ning olid tunnistatud võrdseiks

Moskva aadlikega. Sel viisil Volgamaade töötavad massid sattusid kahekordse — Moskva ja kohalike feodaalide — rõhumise alla. Kaasani vallutamisega alistusid ka baškiirid. Pärast Kaasani vallutamist tunnistas Siberi khaaniriigi valitseja Jediger end Moskva vasalliks ning kohustus maksma Moskva tsaarile iga-aastast maksu.

1556. a. tuli järg Astrahhani kätte: Moskva teenistuslased kihutasid kohaliku khaani minema ja võtsid linna endi alla. Sel viisil oli Volga kogu ulatuses Moskva käes.

Astrahhani liitmine avas tee Kaspia-äärseisse maadesse. Kasutades Põhja-Kaukaasia vürstikeste omavahelisi tülisid, käskis Ivan IV ehitada Tereki jõele linna, kuid Türgi pealesurumisel otsustas ta selle maha jätta; vene kasakad, s. o. sõjaline vabavägi ei alistunud sellele otsusele ja elas Terekil edasi.

Pärast Kaasani ja Astrahhani allaheitmist jäi vallutamata veel Krimmi khaaniriik. Igal aastal tegid Krimmi tatarlased laastavaid rüüsteretki piiriäärseile Vene maa-aladele ning viisid tuhandeina kaasa vange, kes müüdi edasi Türgimaale. Et kindlustada lõunapiire nende rüüsteretkede vastu, ehitati kindlustatud liin, niinimetatud Tula „tõkete joon", mis koosnes reast metstõkkeist, kindlustest ja teistest kunstlikest kindlustustest.

Tatarlaste valvamiseks saadeti steppi väesalgad ehk, nagu neid siis nimetati, staniitsad ja korraldati seal valvepunkte. Harilikult staniitsa sõdur luuras vaenlase tulekut kõrge puu otsast; puu all seisid staniitsa sõduri seltsimehed saduldatud hobustega. Niipea kui kaugemal oli märgata tolmupilve, mis tähendas tatarlaste ratsaväe lähenemist, kihutas üks staniitsa sõdureist selle teatega järgmise valvepunkti juurde, kust teade samal viisil jälle edasi anti. Nii jõudis teade tatarlaste tulekust väga ruttu Moskva ning võimaldas neile kiiresti vägesid vastu saata.

XVI sajandi 50-ndate aastate lõpul asus Moskva valitsus pealetungile Krimmi vastu. Vene väed laskusid laevadel alla mööda Doni ja Dnepri jõge ning laastasid Krimmi rannikut.

Vene jalasõjamees.
Relvade muuseum.

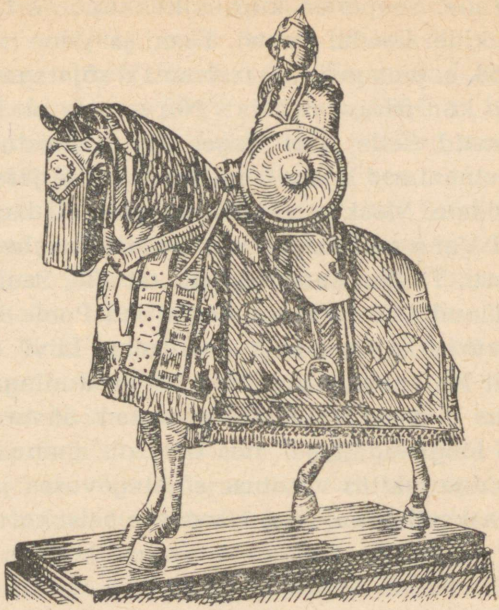

Vene ratsasõjamees.
Relvade muuseum.

1558. a. alanud sõda Baltimaade pärast takistas saavutatud edu kasutamast.

Liivi sõja algus. Elulised vajadused sundisid Moskvat otsima väljapääsu Balti merele. Moskva vajas ligipääsu merele nii kaubanduse arendamiseks kui ka kultuuriliste sidemete loomiseks Lääne-Euroopaga. Liivimaa ja Leedu poolt merest äralõigatuna sõltus Moskva oma suhtlemises Lääne-Euroopaga faktiliselt neist kahest riigist, kes olid huvitatud Vene riigi mahajäämuse säilitamisest ning kes kangekaelselt takistasid Lääne-Euroopa spetsialiste ja tehnikuid sõitmast teenistusse Vene tsaari juurde.

Pärast lüüasaamist Grünwaldi juures käis saksa rüütelkond üha rohkem alla ega suutnud enam säilitada oma valduste iseseisvust. Valitsemine Liivimaa üle tähendas valitsemist Balti

mere üle. Seepärast küpses kokkupõrge Liivimaa pärast naaberriikide: Leedu, Rootsi, Taani ja Vene riigi vahel.

1558. a. jaanuaris algas Ivan IV sõjategevust Liivimaa vastu. Mõne kuu pärast vallutati Narva, mis oli Liivimaa tähtsamaid sadamaid. Selle järel langes Tartu, muistne Vene linn Jurjev. „Germaanlaste linnad" andsid üksteise järel alla Moskva vojevoodidele. Moskva vägede hoopide all lagunes Liivimaa. Erutatud Vene relva võitudest, segasid naaberriigid end Liivimaa asjusse: Tallinn andis end Rootsi alla, Saaremaa — Taani alla, ülejäänud Liivimaa osa andis end Poola kuninga ning Leedu suurvürsti Sigismund-Augusti alla. Liivi ordumeister säilitas ainult Kuramaa, nüüd juba Poola kuninga vasallmaana. Nii lakkas olemast kunagi Venemaad ähvardanud Saksa Ordu selle löögi tagajärjel, mis talle oli andnud Ivan IV. Liivimaa jagamine tekitas viivituse sõjategevuses ja see asjaolu kajastus raskesti Vene riigi sisemises seisukorras.

§ 39. Opritšnina.

Opritšnina asutamine. Tsaar Ivan ei olnud rahul, et „valitud raada" ei pidanud sõda Liivimaaga küllalt energiliselt. Lahkhelid tsaar Ivani ja „valitud raada" vahel algasid juba varsti pärast Kaasani vallutamist. Adaševi parteisse kuuluvad bojaarid püüdsid piirata tsaari võimu. Adašev koos papp Silvestriga pidas kõigis asjus nõu oma pooldajate-bojaaridega, ilma tsaari teadmata. Nii õõnestati ainuvalitsust, ilma selleta aga oli võimatu tugevat riiki luua ja vaenlasi võita. Seepärast katse piirata tsaari võimu väikese bojaaride rühma huvides leidis suurt vastupanu teenistuslaste seisuse laiemate ringkondade poolt.

1560. a. algul eemaldas tsaar Adaševi Moskvast ja määras ta lihtsaks vojevoodiks ühes Liivimaa vallutatud linnas, kus ta varsti suri. Üheaegselt saadeti kloostrisse Silvester. Kuid nende poolehoidjad jätkasid õõnestustööd. Mõned neist hukati,

mõned põgenesid Leetu Vene riigi vaenlaste juurde. Vürst Kurbski, silmapaistev väejuht, kelle tsaar määras Liivimaal tegutseva väe ülemaks, murdis truudust ning Sigismund-Augustiga varem tehtud kokkuleppe järgi põgenes 1564. a. Leetu. Leedus sai Kurbski reetmise eest helde tasu (suured maavaldused) ning ta nimetati ühe armee juhatajaks, kes tegutses ta kodumaa vastu. Kurbski reetmine tõi kaasa uusi hukkamisi.

Bojaaride reetmised ja ebaõnnestumised Liivimaal tegid eriti teravaks tsaari kätte võimu koondamise ning bojaaride opositsiooni ja feodaalse killustatuse igandite täieliku likvideerimise küsimuse. Neid eesmärke taotleski riigivalitsemise reorganiseerimine, mille Ivan IV teostas 1565. a. algul. Mitte usaldades ümbritsevat bojaarkonda, sõitis tsaar äkki erilise aadlikest väesalga kaitsel Moskvast ära. Ta jäi peatuma kindlustatud Aleksandrovi alevikus ning saatis sealt metropoliidile kirja, milles loetles bojaaride reetmisi ja tegi etteheiteid vaimulikkonnale selle eest, et see on äraandjate kaitseks välja astunud. Tsaar teatas, et ta loobub troonist. Erilises kirjas Moskva kaupmeeskonnale ja rahvale kirjutas tsaar, et temal „nende peale mingit viha ei ole". Moskva linlaste survel saadeti Aleksandrovi alevikku vaimulikest ja bojaaridest koosnev saatkond palvega, et tsaar ei loobuks troonist. Ivan IV nõustus, kuid nõudis endale suuri volitusi võitlemiseks bojaarkonnaga. Pealinna elanikkond, hirmutatud võimuhaaramise võimalusest bojaaride poolt, tervitas uue korra loomist riigis ja terrorit bojaarkonna vastu.

Kogu riigi territoorium jagati kaheks osaks: zemštšinaks (maiskonnaks), milles valitsemine jäi bojaaride duuma kätte, mis töötas tsaari juhtimisel, ja opritšninaks, s. o. tsaari isiklikuks valduseks. Opritšnina valdusse kuulusid paremad, riigi keskuses asetsevad või suure kaubandusliku tähtsusega piirkonnad. Moskva linn oli jagatud zemštšina ja opritšnina vahel. Paralleelselt eksisteerisid opritšnina ja zemštšina bojaarid ja vojevoodid ning prikaasid, milledest ühed valitsesid zemštšinat, teised — opritšninat. Opritšnina pealinnaks oli

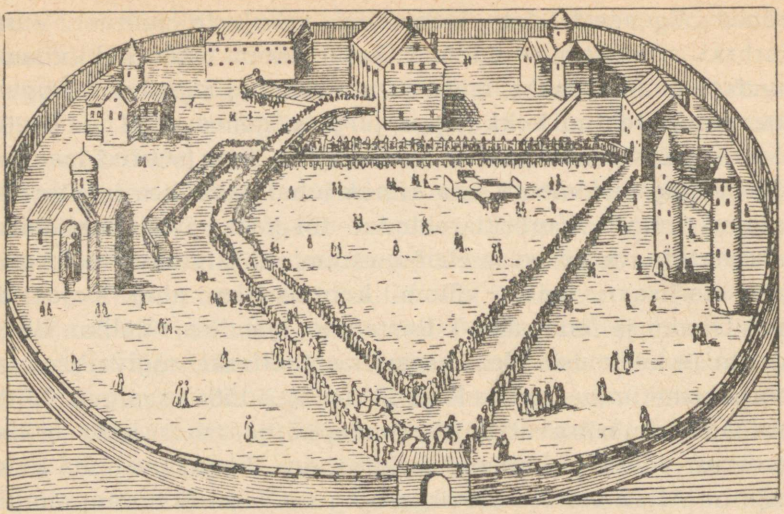

Aleksandrovi alevik. *Kaasaegne joonistus.*

Aleksandrovi alevik, kus tsaar tundis end suuremas julgeolekus. Opritšnina pidi lõplikult murdma suurfeodaalide võimsuse ning looma väikemõisade aadlikest kaadrid, kellele võiks tugineda tugev keskvõim.

Suurfeodaalid, eriti osastisvürstide järeltulijad, ei olnud veel kaugeltki kaotanud oma poliitilist mõjuvõimu. Lenin kirjutas: „. . . riik jagunes üksikuteks „maadeks", osalt isegi vürstiriikideks, kes säilitasid endise autonoomia elavaid jälgi, iseärasusi valitsemises, mõnikord isegi oma erilisi sõjavägesid (kohalikud bojaarid läksid sõtta oma polkudega), erilisi tollipiire jne."[1]

Selline olukord ei olnud kooskõlas kujuneva tsentraliseeritud feodaalriigi huvidega. Seepärast eemaldati opritšnina territooriumilt kõik vürstid ja bojaarid. Nende pärusmaad võeti „valitseja jaoks". Vastutasuks anti neile teised maad, kuid kaugeltki mitte samaväärtuslikud, kaugetes piirkondades,

[1] Lenin, Teosed, I köide, lk. 134, Tallinn, 1948.

kus neil ei olnud mingeid poliitilisi sidemeid. Nende endised pärusmaad jagati väikeaadlikele, kelledest formeeriti eriline „opritšnikute" korpus. Opritšnina peameheks pandi Maljuta Skuratov, kellel oli tsaari suur usaldus. Opritšnikute peaülesandeks oli feodaalse killustatuse jäänuste väljajuurimine. Selle ülesande teostanud opritšninal oli progressiivne tähtsus meie maa ajaloos. Opritšnikud värvati väikemõisade aadlist, kes enda huvides toetas tsaari tema võitluses bojaaride vastu. Opritšnikute abil teostas tsaar julmimat terrorit bojaaride vastu. Ivan IV hukkas halastamatult oma vaenlasi, hävitas feodaalide kõrgemad kihid, ta ei hukanud üksi neid „kogu suguseltsiga", koos väikeste lastega, vaid ei säästnud isegi nende teenreid ja talupoegi.

Suuremate ilmalikkude ja vaimulikkude vasallide katsed ühineda võitluseks tsaari vastu lõppesid ebaõnnestumisega. Metropoliit Filipp, kes kuulus nimekasse Kolõtševite suguvõssa, katsus bojaaride eest välja astuda, kuid ta tagandati ja saadeti kloostrisse, kus ta salaja surmati. 1567. a. paiku tekkis suur bojaaride vandenõu, kuid see avastati ning sellest osavõtjad hukati. Vandenõuga liitus Novgorod, kus veel olid elavad endise poliitilise iseseisvuse traditsioonid. Osa novgorodlasi ühes ülempiiskopiga oli valmis reetma ning end Leedu alla andma. 1570. a. jaanuaris korraldas tsaar suure karistusekspeditsiooni Novgorodi vastu. Novgorodist läks tsaar Pskovi vastu.

Opritšnina vastas väike- ja keskaadli klassihuvidele. Opritšnina abil aadlikud suurendasid oma maavaldusi, sest bojaaridelt konfiskeeritud pärusmaad jagati neile. Aadlikud kasutasid opritšninat ka talupoegadele surve avaldamiseks. Opritšnikud vedasid talupoegi võõrailt maa-aladelt omadele, rikkudes isegi määrusi, mis olid antud Sudebnikus, kusjuures võeti tarvitusele otsene vägivald ja põletati maha nende talupoegade elumajad, kes ei tahtnud vabatahtlikult üle minna.

Tsaari isevalitsusliku võimu kehtestamine. Suurte feodaalide

laostamine ja osaline hävitamine tõi kaasa tsaarivõimu suure tugevnemise ja isevalitsusliku korra kehtestamise.

Opritšnina all kannatada saanud bojaaride meeleolu väljendajaks oli vürst Kurbski. Vürst Kurbski astus Leedust kirjavahetusse Ivan IV-ga. Ta süüdistas tsaari tema arvates otstarbetus julmuses ning püüdis õigustada bojaare, keda süüdistati reetmises. Tsaar peab valitsema koos bojaaridega ning kuulama nende nõuandeid, — veenis Kurbski tsaari.

Oma vastustes Ivan IV tõendas, et tsaarivõim on seatud jumalast. Osutada tsaarile sõnakuulmatust on suurim patt, kõik tema alamad on tsaari orjad, kellele ta võib jagada armu, kuid keda tal „on vabadus" ka hukata. Igasugune katse tsaarivõimu piirata — on roim, sest see nõrgestab riigikaitset.

Võitlus feodaalide vahel mõjus rängalt kõigile elanikkonna kihtidele. Ebasoosingusse langenud bojaaride maade rüüstamisel kannatasid esijoones talupojad. Sõjakäiguga Novgorodi vastu kaasnes seesugune maa rüüstamine, millest talupoegade majapidamine pikal ajal ei suutnud paraneda. Üks sõjakäigust osavõtja, opritšninas teeninud sakslane Heinrich Staden kiitles, et ta läks Novgorodi sõjakäigule ühe hobusega, kuid jõudis tagasi 49 hobuse ja 22 koorma kokkuriisutud varandusega.

Liivimaal elasid Ivan IV sõjaväed üle nurjumisi. 1571. a. teostas Krimmi khaan Devlet-Girei ootamatu rüüsteretke. Khaan tungis takistamatult Moskvani, põletas maha kogu linna, välja arvatud Kreml, ning viis kaasa määratu suure arvu vange. Kui Devlet-Girei teisel aastal katsus retke korrata, peatati ta Oka jõel zemštšina vojevoodide poolt, kes seega päästsid Moskva teistkordsest rüüstamisest.

Tsaar mõistis, et on vaja ühendada kõik feodaalid võitluseks väliste vaenlastega. Opritšnina oli selleks ajaks oma töö juba teinud. Feodaalse killustatuse jäänused olid hävitatud. Bojaarkond oli küllaldaselt nõrgestatud. Opritšnina sai mitte ainult tarbetuks, vaid ka kahjulikuks. Opritšnikute keskel leidus äraandjaid. Algasid opritšnikute eneste hukkamised. 1572. a. opritšnina kaotati.

Hoolimata oma negatiivseist külgedest aitas opritšnina kaasa riigivõimu tsentraliseerimisele. „Ikkagi praegune suurvürst," Stadeni sõnade järgi, „on saavutanud selle, et kogu Venemaal, kogu riigis on üks usk, üks kaal, üks mõõt! Ainult tema üksi valitsebki. Kõik, mida ta käsib, täidetakse, ning kõik, mida ta keelab, jääb tõesti keelu alla. Keegi ei vaidle talle vastu: ei vaimulikud ega ilmalikud."

Isevalitsus soodustas tsentraliseeritud feodaalriigi tugevnemist ning suurendas ta kaitsevõimet. Seepärast võrreldes endise killustatusega oli see positiivseks nähtuseks. Isevalitsusliku korra kehtimapanek vastas feodaalide klassi suurema osa huvidele. Väike- ja keskaadel võis saavutada võimu talupoegade üle ja oma maavalduste suurendamist ainult tsaari piiramatu isevalitseja-võimu abil. Seepärast aadel hävitas halastamatult kõik, mis takistas isevalitsusliku võimu loomist.

Isevalitsuslik kord oli samuti ka kaupmeeskonna huvides, sest feodaalse killustatuse jäänused takistasid kaubanduse arenemist riigi eri piirkondade vahel. Seepärast kaupmeeskond toetas energiliselt kõiki tsaari algatusi riigi ühtsuse kõvendamise suunas. Teiselt poolt tugev riik soodustas uute turgude vallutamist idas ja läänes. Isevalitsuslik riik loodi töötavate talupojamasside arvel. Talupojale tõi isevalitsus pärisorjuse surve kõvenemist; see lubas aadlikel veel tugevamini kinnistada talupoegi oma maa külge.

§ 40. Liivi sõja lõpp.

Liivi sõja käik. Rootsi, Poola ja Leedu vahelesegamine Liivi sõtta tegi olukorra Baltimaades äärmiselt keeruliseks. Moskval tuli nüüd võidelda mitte enam nõrga Orduga, vaid kolme tugeva riigiga. Sellest hoolimata saavutasid Moskva sõjaväed 1563. a. üsna suure edu: Polotsk, suurim linn Zapadnaja Dvina kaldal, ühe endise Vene vürstiriigi kunagine keskus, andis alla. Kuningas Sigismund-August pöördus Moskva valitsuse

poole rahuettepanekuga ning nõustus ära andma kõik Vene vägede poolt vallutatud linnad ja maad Liivimaal. Kuid Ivan IV ei tahtnud rahu sõlmida; ta toetas Zemski Sobor'i — Maakogu (valitsevate klasside esindajate kogu), mille ta oli kokku kutsunud 1566. a. Maakogust võtsid osa kõrgemad vaimulikud, pealinna ametiasutiste teenijad, Leedu piiri äärsete maakon-

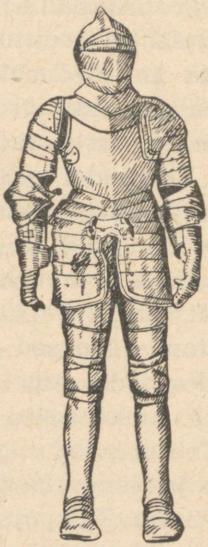

Lääne-Euroopa rüütli soomusrüü XVI s.
Ajaloomuuseum.

dade mõisnikud ja suurkaupmeeskond. Maakogu nõudis sõja jätkamist kuni kogu Liivimaa liitmiseni Venemaaga. Sõlmiti ainult vaherahu.

Hädaoht Moskva poolt sundis Leedut ja Poolat veel kõvemini liituma. Lublini seimil (1569) sõlmiti uus unioon, mille järgi Poola ja Leedu ühinesid Poola-Leedu riigiks valitava kuninga võimu all. Leedu suurfeodaalid ei astunud meeleldi seda sammu, mis ähvardas neid nende õiguste kärpimisega, kuid neil, nende eneste sõnade järgi, „oli vaenlane turjal".

Ivan IV saatkond Saksa riigipäevale Regensburgis.
Saksa värviline gravüür XVI sajandist.

Pealegi ei leidnud nad toetust mitte ainult valge-vene ja ukraina feodaalide poolt, kes allusid Leedule, vaid ka oma šlahta (aadli) poolt. See šlahta soovis lähenemist Poolaga, sest ta arvestas Poola abi Moskva vastu. Leedu šlahta püüdis samuti saada kõiki õigusi, mis olid poola šlahtal. Lublini unioon kõvendas tublisti Poola-Leedut sõdiva poolena võitluses Liivimaa pärast. Selleks ajaks astusid välja Vene riigi vastu Türgi ja ta liitlane Krimmi khaan.

Energiline Stephan Báthory, kes valiti 1576. a. mõlemate riikide — Poola ja Leedu — poolt kuningaks (pärast Sigismund-Augusti surma), reorganiseeris lühikese aja jooksul sõjaväe. Ta lõi väljaõpetatud jalaväe saksa ja ungari palgasõdureist ja samuti ka hea suurtükiväe ning muutis Poola-Leedu kaitsetaktika hoogsaks pealetungiks.

1579. a. ilmus Báthory ootamatult Polotski alla. Pärast pea-

aegu kuu aega kestnud vastupanu vallutati Polotsk. Báthory ei piirdunud venelaste poolt äravõetud linnade tagasivõtmisega; ta läks ka üle Vene riigi endise piiri, kuid seal ta edu lõppes. 1581. a. sügisel piiras ta 100 000-mehelise sõjaväega Pskovi ning, piiranud linna kaevikutega, hakkas seda pommitama. Kui müürisse oli lõhutud avaus, asusid piirajad rünnakule ning vallutasid kaks torni. Venelased lasksid ühe neist tornidest õhku ning teisest lõid vaenlase välja. Poolakad taganesid suure kaotusega. Piiramine võttis veniva iseloomu ning Báthory ei suutnudki Pskovi vallutada.

Samaaegselt tuli Ivan IV-ndal pidada sõda ka Rootsiga, kes samuti avaldas pretensioone Baltimaade peale ja oli haaranud endale Tallinna. Vene vägede katsed Tallinna vallutamiseks lõppesid nurjumisega. Rootsi sõjaväed sõdisid Vene-Karjala piirides ning vallutasid Vene linnu. Sel viisil tabasid Ivan IV-ndat äpardused igal rindel.

Rahu sõlmimine. Pskovi mehine kaitse võimaldas alustada rahuläbirääkimisi. Vaherahu Poolaga sõlmiti 1582. a. Ivan IV loobus kõigist vallutustest Liivimaal, Báthory andis tagasi tema poolt võetud Vene linnad. Järgmisel aastal sõlmiti vaherahu ka Rootsiga, kellele jäeti tema poolt vallutatud Vene linnad (Jam, Koporje, Ivangorod). Nii ei andnud 25-aastane sõda (1558—1583) Balti mere ranniku pärast mingeid tulemusi. Liiga raske oli Vene riigil võidelda üheaegselt mitme riigiga, kuna samal ajal siseriigis käitusid bojaarid reeturlikult ja takistasid Ivan IV võitu saavutamast. Kuid ühtlasi näitas see sõda Lääne-Euroopale uue riigi jõudu.

Ivan IV. Ivan IV suri aasta pärast sõja lõppu, 1584. a. Ta oli andekas ja tark inimene. Oma aja kohta oli ta hea haridusega, armastas ja oskas kirjutada, tal oli terav ja peen mõistus. Nii sise- kui ka välispoliitikas märkis ta tabavalt ja õigesti oma eesmärgid ning ülesanded ja taotles neid visaduse ja püsivusega. Tema mõte hädavajadusest vallutada Venemaale Balti mere rannik teeb au tema ettenägelikkusele, kuid see võis teostuda alles Peeter I ajal. Kokkupõrkes bojaarkonnaga astus

Ivan IV välja tsentraliseeritud feodaalse riigi huvide kaitsjana, mille eesotsas ta seisis. Ta kirjutas Kurbskile: „Kes suudab pidada sõda vaenlaste vastu, kui riik lõhkeb sisetülidest?" Ivan IV läks ajalukku hüüdnimega „Groznõi" (Julm). Kaasaeglasi hämmastas eriti tema julmus, mis ilmnes juba lapseeast peale ning kasvas kangekaelsete bojaaride vastu käiva ägeda võitluse tingimustes. Võitlus arendas temas ka haiglast umbusklikkust. Tasakaalutu ja äkiline meel kahjustasid Ivan IV. Vihahoos ta tappis oma vanema poja, tsareevitš Ivani, lüües teda sauaga.

Ivan IV. *XVI sajandi gravüür.*

Ivan IV valitsemine on väga tähtsaks perioodiks Venemaa ajaloos. Sel ajal Vene riik likvideeris feodaalse killustatuse jäänused ning liitus ühtseks tugevaks riigiks, mis on võimeline end kaitsema väliste vaenlaste vastu.

Rahvalauludes ja -juttudes on säilinud mälestus Ivan IV-ndast kui karmist tsaarist, kes karistas äraandjaid-bojaare.

§ 41. Lääne-Siberi rahvad XVI sajandi lõpul.

Stroganovide valdused. Ivan IV valitsemise viimaseil aastail algas Lääne-Siberi vallutamine Vene riigi poolt. Pealetungi alustasid soola-suurtöösturid Stroganovid. Kuus aastat pärast Kaasani vallutamist (1558) hankisid nad Moskva valitsuselt loa Kama-äärsete maade vallutamiseks. Põliselanikke mansse (voguleid) välja surudes hakkasid Stroganovid asutama soola-

puhastuse ettevõtteid ja asustama siia pärisorjuslikke talupoegi, kes töötasid tasuta nende soolatööndu ses. Oma valduste kaitseks ehitasid Stroganovid kindlustatud tõkkeid, varustasid need suurtükkidega ja palkasid sinna „tahtjaid inimesi". Tsaarilt said Stroganovid rea õigusi, mis tegid nad täieõiguslikeks valitsejaiks oma pärusmaadel. Mitmel korral mansid ja teised rahvad, kellelt Stroganovid võtsid ära nende tööndus likud alad, tungisid Stroganovide asulate kallale. Oli juhtumeid, millal nad ühinesid Stroganovide talupoegadega võitluseks ühiste ekspluateerijatega. Selles võitluses andsid mans sidele toetust nende hõimud, kes elasid ida pool Uuralit.

Siberi khaaniriigis valitses tol ajal mitte enam Moskva tsaari vasall ning maksumaksja Jediger, vaid khaan Kutšum, kes tappis Jedigeri ning vallutas Siberi. Kutšum püüdis tugevdada Siberi khaaniriiki. Tema ajal pandi kehtima muhamedi usk, mis pidi khaani võimu tugevdama. Kutšum püüdis laiendada oma valdusi ka Uuralist lääne poole.

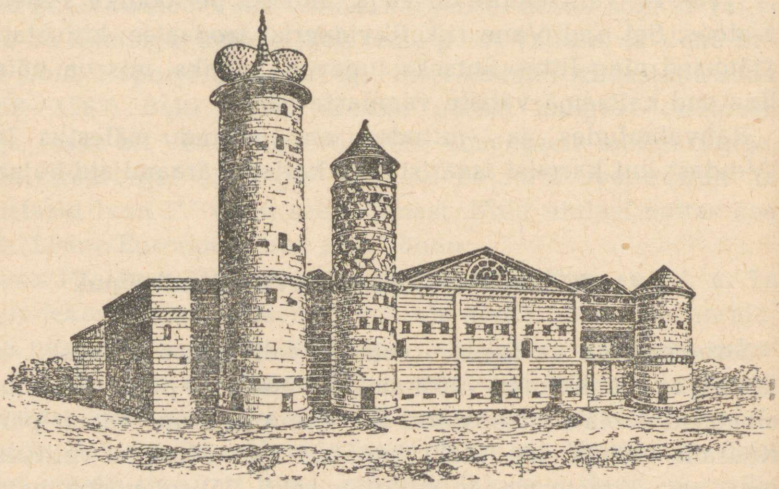

Stroganovide elamu Solvõtšegodskis. *XVIII sajandi joonis.*

Jermaki sõjakäik. XVI sajandil elas Doni-äärseis steppides Vene riigi piiril palju vabu kasakaid. Need olid peamiselt talupojad ja holopid, kes olid ära põgenenud feodaalide rõhumise alt. Nende hulgast värbasid Stroganovid teenistuslaste salku nii oma valduste kaitseks kui ka nende laiendamiseks kaugemale ida poole. 1581. a. saatsid Stroganovid palgatud kasakate väeosa Uurali taha ataman Jermak Timofejevitši juhtimisel, varustades neid toidumoona, relvade ja laevadega. Väeosa sõudis Kama jõe haru Tšussovajat mööda üles ning olles veetnud talve laagris, vedas kevadel laevad ühele Tura jõe harule, mis suubub Toboli jõkke. Maa oli väheasustatud, kasakad liikusid edasi peaaegu takistuseta. Sõudes Turalt Tobolile astusid nad Siberi khaaniriigi piiresse. Esimese tõsisema vastupanu leidsid kasakad Siberi khaaniriigi pealinna lähedal, Toboli jõe ühinemiskohal Irtõšiga. Siin Kutšum valmistas kindlustatud metstõkke ning kogus tatarlastest ja neile alluvaist manssidest ja hantidest suure sõjaväe, kes võttis kasakad vastu nooleterahega. Kasakad vastasid laskmisega tulirelvadest ning asusid metskindlustust ründama. Tekkis käsitsivõitlus. Handid ja mansid ei pidanud pealesurumisele vastu ning panid esimestena jooksu, ajades segi tatarlaste read. Kasakad jälitasid ja tapsid põgenevaid vaenlasi. Pärast seda lüüasaamist jättis Kutšum oma pealinna maha ning läks lõuna poole steppi; Jermak kasakatega asus tühja linna. Ümbruskonna elanikkond ruttas alistuma võitjale. Jermak teadis, et väikesel väeosal on võimatu kaua püsida vaenulikult meelestatud elanikkonna hulgas, ning saatis käskjalad Moskvasse tsaari juurde Siberi khaaniriigi vallutamise teatega ja abipalvega.

Oodates abi jätkasid kasakad ümbruskonna maade allaheitmist. Odade ja mõnel juhul isegi mitte rauast, vaid luust otstega nooltega varustatud elanikud ei suutnud seista tulirelvade vastu. Hoolimata kiirest edust kujunes Jermaki väikese väeosa olukord raskeks. Isegi tsaariväe abisalga kohalejõudmine ei aidanud. Toidumoona puudusel levis Vene teenistuslaste hulgas skorbuut. Jermak ise hukkus, sattunud lõksu,

kuhu teda oli meelitanud Kutšum; püüdes hüpata paati, komistas Jermak ja uppus Irtõši jõkke. Ellujäänud Vene teenistuslased olid sunnitud Siberist lahkuma. Tatarlased hõivasid jälle khaaniriigi pealinna.

Lääne-Siberi liitmine. Alles pärast Ivan IV surma saadeti Siberisse vojevoodid suure sõjaväega. 1586. a. ehitasid nad Tjumeni linna endise tatarlaste samanimelise linna varemeile ning algasid siit maa järk-järgulist vallutamist. Järgmisel aastal rajati Toboli jõel väike kindlustus Tobolsk, Kutšumi endise pealinna lähedal, mis oli elanike poolt lõplikult maha jäetud. Tobolsk sai tsaari valitsusvõimu keskuseks Lääne-Siberis. Järgnevail aastail alistati ümbruses asuvad mansi ja handi suguharud.

Kuid võitlus Kutšumiga polnud veel lõppenud. Kutšum jätkas rändlemist Baraba stepis ja piiriäärsete alade häirimist oma röövretkedega. Alles 1598. a. sai Kutšum täielikult lüüa, millest ta enam ei toibunud.

Võrdlemisi kiire võit Siberi khaaniriigi üle on seletatav peale Vene vägede tehnilise paremuse veel poliitilise ühtsuse puudumisega tatarlaste hulgas. Siberi khaaniriik oli jagunenud reaks väikesteks, omavahel nõrgalt liidetud valdusteks. Kutšumi esimesel ebaõnnestumisel jätsid vasallid ta maha. Veel nõrgem oli side Siberi khaaniriigi ja selle võimualuste ostjaki ja voguli väikevürstidega, kes võtsid khaani sõjaväest osa ainult sundkorras ning kes esimesel võimalusel jooksid laiali.

Tsarismi poolt vallutatud rahvad pandi maksma jassakki, mis läks tsaari laekasse. Jassakki maksti soobli- ja teiste kalliste karusnahkadega. Peale tsaari jassaki pidid Siberi rahvad andma kingitusi vojevoodidele ja teenistuslastele. Jassaki tasumisele sundimiseks võeti amanaate ehk pantvange. Valitsus kasutas ka kohalike väikevürstide äraostmist, kinkides neile igasugust tühja-tähja jassaki korrapärase toomise eest ning meelitades neid „valitseja armuga" — viinaga jms. Siberist tulnud nahad olid suure väärtusega. Riik müüs neid välismaale;

karusnahamüük oli üheks tuluallikaks riigi sõjaliste ja teiste kulude katteks.

Koos tsaari sõjavägedega tungisid Siberisse Moskva kaupmehed. Nad viisid kaasa odavaid kaupu (kellukesi, riidereste jms.). Vahetuseks võtsid nad Siberi rahvailt hinnalisi karusnahku. Kaupmehed jootsid häbematult taiga elanikke purju, et nendelt poolmuidu välja petta soobli- ja teisi nahku.

Seega oli XVI sajandil Moskva tsaaride võimu all peale venelaste terve rida teisi rahvaid: Kaasani ja Astrahhani tatarlased, mordvalased, marid, tšuvašid, udmurdid, baškiirid ja Lääne-Siberi rahvad. Nii hakkas Vene riik kord-korralt muutuma paljurahvuseliseks riigiks. Tugeva vene rahvaga liideti teised nõrgemad rahvad.

§ 42. Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil.

Ida-Euroopa ühinemine tsentraliseeritud paljurahvuseliseks riigiks oli võimalik ainult majanduslike sidemete olemasolu tõttu maade vahel, mis kuulusid riigi koosseisu. XVI sajandil on märgata kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemist, mis valmistas ette maa majanduslikku ühinemist ning kergendas tema poliitilise ühinemise protsessi.

Arenesid mitmesugused käsitööd. Linnades suurenes inimeste arv, kes tegelesid käsitööga ja kaubandusega ning olid maha jätnud põlluharimise. Linnad vajasid toiduaineid, vajasid samuti toorainet käsitööks. Sellepärast toodi suurtesse linnakeskustesse viljarikastest piirkondadest vilja, Põhja-Jäämere rannikult kalu ja soola, maagi töötlemise kohtadest rauda, Siberist kalleid soobli- ja teisi karusnahku. Tugevnesid kaubanduslikud suhted riigi eri osade vahel. Selle kaubanduslik-tööstusliku elavnemise keskuseks oli Moskva, kus Punase väljaku lähedale kerkisid kaubahoovid kaupmeeste ja käsitööliste arvukate poodidega ja ehitati erikaubahoov välismaistele kaupmeestele.

XVI sajandil arenesid tunduvalt Vene riigi kaubandussuhted Ida ja Läänega. Kaasani ja Astrahhani vallutamisega sattus Moskva kätte kogu veetee Kaspia merre. See soodustas kauplemise suurenemist Aserbaidžani, Pärsia ja Buhhaaraga.

Vene kaupmees XVI s. *Herbersteinist.*

Läbikäimine Lääne-Euroopaga oli raskendatud selle tõttu, et nende vahel olid vaenulikud maad — Poola, Leedu ja Saksa Ordu valdused.

1553. a. algasid Vene riigi kaubanduslikud suhted Inglismaaga Valge mere kaudu. XVI sajand oli Inglise kaubanduse õitsengu sajandiks. Inglise kaupmeeskond astus ägedasse võitlusse hispaanlaste ja portugallastega, kes seni valitsesid merel. Meretee Indiasse (ümber Aafrika) oli portugallaste käes. Inglise kaupmeeskond korraldas ekspeditsiooni, et leida teed

Indiasse Põhja-Jäämere kaudu, s. o. seda suurt Põhja-mereteed, mis sai laevatatavaks alles nõukogude võimu ajal. Ekspeditsioon äpardus. Kuid üks laev kapten Chancellori juhtimisel aeti tormist Valgesse merre Severnaja Dvina suudmesse. Chancellor astus ühendusse lähima linna, Holmogorõ vojevoodiga, kes teatas Ivan IV-ndale inglise kapteni saabumisest. Chancellor kutsuti pealinna. Ivan IV taipas kogu kasu, mida annab vahetu läbikäimine ühe Euroopa rikkaima kaubandusliku maaga. Tee ümber Skandinaavia poolsaare Lääne-Euroopasse oli venelastele tuttav, nad kasutasid seda kaubanduslikuks ja diplomaatiliseks suhtlemiseks. Ivan IV andis inglastele õiguse kaubelda Vene riigis kõige soodsamail tingimustel. Vene riigi oma tööstus oli nõrgalt arenenud. Inglismaalt sai Venemaa kalevit ja muid kangaid, metalle ja metalltooteid, samuti ka vürtse ja muid kaupu, mis tuli Aasiast, Aafrikast ja Ameerikast. Vahetuseks inglise kaupmehed võtsid vene tooraineid: karusnahku, kanepit, rasva jne. ning omandasid samuti Idamaa kaupu, eriti Aserbaidžani siidi.

Inglaste järel hakkasid ka hollandlased kasutama põhjateed Moskvaga kauplemiseks. Varsti pärast Ivan IV surma ehitati Severnaja Dvina suudme lähedale Arhangelski linn. Siin peeti igal aastal laata, kus kohtusid välismaa kaupmehed vene kaupmeestega. Kuid Valge meri on suure osa aastast kaetud jääga. Läbikäimine võis toimuda selle mere kaudu ainult suvekuudel. Seepärast Venemaa püüdiski nii visalt vallutada Balti merę rannikut.

Tugevnenud kaubandussuhted Lääne-Euroopa ja Idamaaga kutsusid välja suure elavnemise Vene siseturul. Ettevõtjad tungisid itta, Uurali taha kallihinnaliste nahkade järele; korraldati mere-ekspeditsioone Obi lahte, et otsida soobli pesitsemise kohti.

Linnades ja külades oli XVI sajandil levinud väikekäsitööstuslik tootmine. Suurtes linnades, näit. Novgorodis ja Kaasanis, leidus XVI sajandil üle 100 käsitööstuse eriliigi. Oli meistreid, kes spetsialiseerusid kõrvarõngaste, nööpnõelte ja naelte

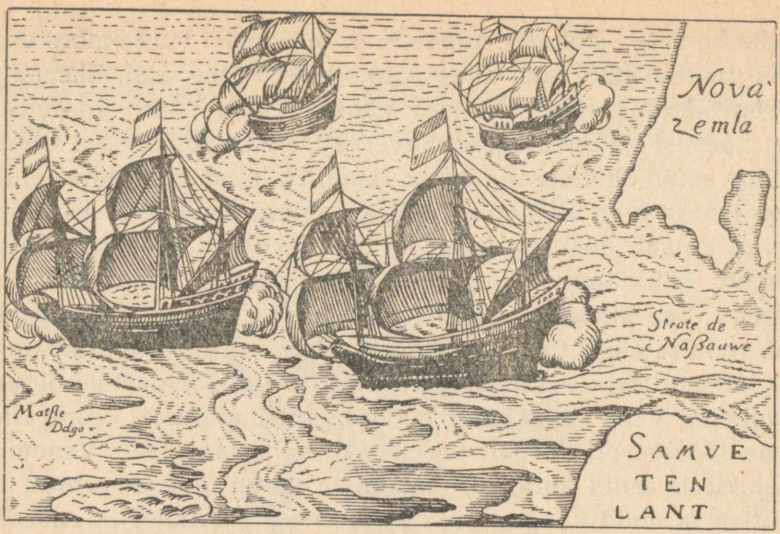

Hollandi laevad Põhja-Jääameres Venemaa rannavetes.
Kaasaegne gravüür.

väljatöötamises, sarafanide, mantlite ja pihtkasukate õmblemises jms. Kaupmehed ostsid käsitöötooteid kokku, viisid need Siberisse ning vahetasid karusnahkade vastu, mida hiljem müüsid välismaalastele. Nii kujunesid sidemed üksikute turgude vahel, mis valmistas ette nende ühinemist üheks ülevenemaaliseks turuks.

§ 43. Kultuur XVI sajandil.

XVI sajandi haridus. Kauakestnud mongoli-tatari ike pidurdas tugevasti kultuuri ja hariduse arenemist Venemaal. Kirjaoskus oli vähe levinud. Isegi preestrite hulgas oli inimesi, kes vaevalt „veerisid silphaaval". Raamatud olid käsikirjalised, maksid väga kallist hinda ning olid harulduseks. Harimatud ümberkirjutajad tegid palju õigekirja- ja muid vigu, mis sageli

Esimene Venemaal trükitud raamat „Apostol" (1564. a.).

moonutasid mõtte. Raamatule vaadati kui nõiduslikule, maagilisele vahendile. Nõudmist oli peamiselt igasuguste ennustamisraamatute järele. Oli levinud kõige toorem ebausk.

Vene riigi ühinemine Moskva ümber soodustas kõigi kultuuriavalduste kiiremat arengut. Kõigepealt võeti tarvitusele abinõud harimatusega võitlemiseks. 1551. a. kutsuti Moskvasse kokku kirikukogu (vaimulikkonna koosolek), mille eesmärgiks oli kindlustada kiriku seisundit. Koosolekul nõudis tsaar abinõude tarvitusele võtmist kõige kisendavamate pahede kõrvaldamiseks vaimulike elust (joomine jms.) ja hariduse levitamiseks elanikkonna hulgas. Vaimulikele tehti ettepanek avada koole lastele kirjaoskuse õpetamiseks. Kirikukogu otsused moodustasid terve raamatu, nimega „Stoglav", kuid ellu neid otsuseid ei viidud. Ivan IV-ndal ei läinud korda koole

luua, sest Vene riigis oli liiga vähe inimesi, kes olid küllaldaselt haritud selleks, et olla õpetajaks.

Vene hariduse tõstmiseks on palju korda saatnud metropoliit Makari. Ta koondas enda ümber ringikese haritud inimesi. Nende kaasabil koostati mitu selle aja kohta väärtuslikku teost kirjanduse ja ajaloo alalt, milles toonitati Venemaa riikliku ühtsuse mõtet.

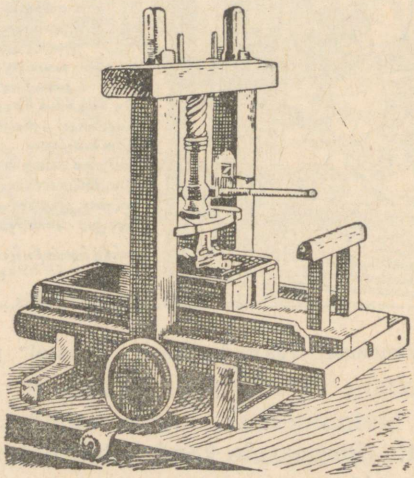

Trükipress XVI s.

Hariduse laiendamise eesmärgiga asutas Ivan IV Moskvasse trükikoja. Ehitati „trükkimise koda", mis laskis välja mõne jumalateenistuse raamatu. „Trükkimise kojas" töötas kaks vene meistrit — Ivan Fjodorov ja Pjotr Mstislavets. Esimene nende trükitud raamat ilmus 1564. a. Tehnilisest küljest oli see raamat valmistatud hästi. Poolkirjaoskamatud raamatute ümberkirjutajad kartsid, et trükikunsti arenemisega nemad võivad jääda ilma oma teenistusest. Sellepärast levitasid nad kuuldusi, et trükitud raamatud olevat saatana sünnitused. Ülesässitatud rahvahulk purustas „trükkimise koja". Ivan Fjodorov

Vassili Blažennõi (Vassili Õndsa) kirik Moskvas (1555—1559).

ja tema seltsimehed sõitsid Leetu. Nad jätkasid oma kasulikku tegevust Valge-Venes ja Ukrainas ning aitasid seal palju kaasa trükikunsti arendamisele. Esimene ebaõnnestumine ei peatanud Ivan Groznõid ning ta asutas uue trükikoja Aleksandrovi alevikku.

Hoolimata laiade rahvamasside vähearenenud kirjaoskusest oli XVI sajandil Moskva ühiskonna kõrgemates kihtides ka haritud inimesi. Nende hulgast tuli mitu silmapaistvat kirjanikku. Metropoliit Makari kaitse all tekkis väike ringike kirjanikke, kes töötas tema tellimise peale. Koostati rida teoseid, mis pidid tooma kuulsust Vene riigile, nende hulgas „Suguvõsa raamat" — Moskva riigi tekkimise ajalugu, mis algab Kiievi vürstist Vladimirist ja tema vanaemast Olgast ning lõpeb Ivan IV-ga. Tsaar Ivan IV oli ise andekas kirjanik. Bojaaridest oli silmapaistvaks kirjanikuks vürst Kurbski, kes oli väga haritud inimene. Tema on kirjutanud „Loo Moskva suurvürstist" — mälestused Ivan IV valitsemisest, mis on kirjutatud bojaaride kaitseks ja on tsaari vastu teravasti vaenulik. Kurbski kirjad tsaar Ivanile on silmapaistvad oma aja kohta suure kirjandusliku väärtuse poolest. Ivan Peresvetov kirjutas mitu poliitilist teost. Moskva djakid koostasid kroonikaid.

Kunst. XVI sajandil kujuneb Moskva riigis algupärane ja selgelt rahvuslik kunst. Tolle aja ehituskunsti näiteks on Vassili Blažennõi kirik — vana vene kunsti tõeline meistriteos, mis meie ajal on muudetud muuseumiks. Selle ehitasid vene meistrid — pihkvalane Postnik Jakovlev ja Barma. Teiseks samaväärtuslikuks meistriteoseks on kirik Kolomenskoje külas Moskva lähedal, mis on ehitatud pisut varem. Maalikunstnikena olid kuulsad Pskovi meistrid.

Hariduse arenemisele Vene riigis oli takistuseks see asjaolu, et ta oli Liivi Ordu, Poola ja Leeduga eraldatud Lääne-Euroopa kultuursemaist maist. Poola ja Leedu feodaalid ning saksa rüütlid takistasid igapidi alalise läbikäimise kujunemist Vene riigi ja Lääne-Euroopa vahel, kartes, et hariduse levimisega saab Venemaa liiga tugevaks.

Isevalitsuse kindlustamine Vene riigis, talurahva sõjad ja rõhutud rahvaste ülestõusud XVII sajandil.

XIV peatükk.

Talurahva sõda ja võitlus Poola ja Rootsi interventsiooniga Vene riigis XVII sajandi algul.

§ 44. Vene riik talurahva sõja eel.

Pärisorjus. XVI sajandi teisel poolel muutus talupoegade seisukord väga raskeks. Vajades raha laiendasid mõisnikud mõisade külvipinda ning suurendasid talupoegadelt võetavaid rahalisi ja naturaalmakse. Varem määrati talupoja koormiste hulk tava järgi: talupoeg haris härraste põllumaad ning maksis obrokit „nagu vanasti". XVI sajandil mõisnikud ei arvestanud enam tava, vaid määrasid ise oma talupoegade maksude ja koormiste määrad. Tsaari käskkirjad kohustasid talupoegi kuulama igas asjas mõisniku sõna ning tegema iga tööd, milleks mõisnik neid „obrokistab" (rendiga kohustab). Liivi sõda tekitas suuri kulusid. Rahalisi makse talupoegadelt ja linnade kaubanduslik-käsitööstuslikult elanikkonnalt suurendati mitmekordselt.

Püüdes pääseda raskest tööst, maksudest ja näljast, jätsid talupojad massiliselt maha oma majad ja külad ning läksid itta, Volga taha, ja veel enam lõunasse, Oka jõe taha. Seal laius peaaegu asustamata mustmullastepp, kus oli raske ärajooksnud talupoegi kinni püüda. Talupoegade äraminekuga tühjenes riigi keskosa.

Töökätest ilma jäädes sattus mõisniku feodaalmajapidamine väga raskesse olukorda. Vajades talupoegi, meelitasid maaomanikud neid üksteise juurest enese poole. Igal aastal jüripäeva eel algas võitlus talupoegade pärast. Suuremal osal talupoegadest ei olnud raha enese lahtiostmiseks mõisnikult. Siis maksid teiste mõisnikkude kiltrid nende eest kõik neile määratud maksud ning viisid talupojad oma isandate maadele. Rikkad ja võimukad maaomanikud isegi korraldasid retki oma naabrite maadele; retkedel pandi talupoegi ahelaisse ning viidi uutele kohtadele. Kesk- ja väikeaadlikud kaebasid, et nad ei saa enam oma inimtühjadest mõisadest sõjaväeteenistust täita.

1581. a. keelas tsaar Ivan IV ajutiselt „kuni valitseja käskkirjani" talupoegade kohavahetuse jüripäeval. Aastaid, millal talupoegade kohavahetus jüripäeval oli keelatud, hakati nimetama „keeluaastaiks" (sõnast заповедь — keeld). Talupojad kinnistati üha kõvemini mõisniku maa külge.

Kasakad. Doni alamjooksul elasid juba XV sajandil kasakad. Sõnaga „kasakad" hüüti türkide keeles vabu, oma rahvast eraldunud inimesi. Vene ärajooksnud talupojad ja holopid, kes asusid Doni äärde, hakkasid ka end nimetama kasakaiks. Vene elanikkonna juurdevool Doni-äärseile aladele suurenes eriti XVI sajandi lõpul, ühenduses pärisorjusliku surve suurenemisega Vene riigi keskosades.

Lindudest ja loomadest rikas stepp ja kalarikkad jõed võisid toita Doni-äärseil aladel võrdlemisi suure elanikkonna. Kasakad tundsid siin end julgeina mõisnike ja tsaari vojevoodide omavoli eest. Põlluharimisega nad ei tegelnud, vili veeti sinna Vene linnadest.

Kasakad tegid röövretki tatari ja türgi valdustesse Aasovi ja Musta mere rannikuil ning õnnestumise korral võtsid kaasa suure saagi. Mõnikord kasakad riisusid ka vene kaupmehi Volga jõel. Kõik üldised küsimused, mis puutusid sõjakäikudesse, saagijagamisse ja läbikäimisse Moskvaga, otsustasid kasakad koosolekul, mida nimetati „ringiks". Neil koosolekuil valisid nad ka oma ülemad — atamanid.

Tsaar Fjodor Ivanovitš. Pärast tsaar Ivan IV Groznõi surma jäid tema poegadest elusatena järele: Fjodor — esimesest naisest Anastassia Romanovast, ja alaealine Dimitri — viimasest naisest Maria Nagaja'st. Tsaariks sai Fjodor Ivanovitš (1584—1598). Tsareevitš Dimitri koos oma ema ja sugulaskonna Nagoidega saadeti väikesse Uglitši linna, mis anti väikesele vürstile „osastiseks" (в удел).

Fjodor Ivanovitš. *Portree XVII s. alg. Ajaloomuuseum.*

Tsaar Fjodor oli haiglane ja nõrga mõistusega inimene, täiesti võimetu riigi valitsemiseks. Päevade kaupa ta palvetas kirikuis, armastas helistada kirikukelli või vaadelda, kuidas narrid tegid lõustu ja kaklesid tema ees. Rahva hulgas räägiti avalikult, et uus tsaar on „loll". Võimu ja valitsemise riigi üle haarasid enda kätte tsaari sugulased ja temale lähedal seisvad bojaarid. Nende hulgast kerkis kiiresti esile bojaar Boris Fjodorovitš Godunov.

Godunovide suguvõsa ei kuulunud oma põlvnemiselt väga vanasse aadlisse. Boris Godunov sai tsaarile lähedaseks Ivan IV viimaseil eluaastail, peamiselt sugulussidemete tõttu. Fjodor Ivanovitš oli abielus Godunovi õe Irinaga. Boris Godunovil oli suuri vaimuandeid, kuid ta ei olnud saanud (oma aja kohta) head haridust. Ta ei pidanud nagu suurest soost bojaarid kinni kõigest vanaaegsest ega võõristanud välismaalasi. Boris Godunov eemaldas kõigepealt tsaarikojast need bojaarid, kes olid takistuseks tema võimule. Oma majas lõi ta korra, mis meenutas tsaaripalee elu, ning võttis ise vastu välismaa saadikuid.

Fjodori viimaseil eluaastail juhtis Boris Godunov kõiki asju riigis. Ta tegi palju riigivõimu kindlustamiseks aadlikkude huvides. Boris Godunov mõistis kiriku tähtsust selles asjas. Venemaa õigeusklikku kirikut valitses Moskvas elav metropoliit. Kõrgeimaks Vene kiriklikuks võimuks oli Konstantinoopoli patriarh. Patriarhid elasid Türgi sultanile alistatud maal. XVI sajandi lõpul hakkasid nad sõitma Moskvasse „almust" paluma — rahas või sooblinahkades. Boris Godunov kasutas Konstantinoopoli patriarhi Jeremiase „almuse" järele tulekut ning saavutas temalt nõusoleku eri patriarhaadi loomiseks Vene kiriku jaoks. 1589. a. sai esimeseks Vene patriarhiks Boris Godunovile lähedal seisev metropoliit Hiiob.

Eriti tülitas valitsust mõisnikkude kindlustamise küsimus talupoegadega, sest talupoegade äraminek oma maaomanike juurest jätkus. Ärajooksnud talupoegade tagasitoomiseks pidi mõisnik tõestama, et kinnipüütud talupoeg enne põgenemist tõesti elas tema maa peal. Selle ülesande kergendamiseks teostati uus maade ja elanikkonna üleskirjutus, mis viidi lõpule 1592.—1593. a. Kõiki sel üleskirjutusel teatud mõisniku järgi raamatusse sissekirjutatud talupoegi hakati lugema tema pärisorjadeks. 1597. a. anti välja seadus, mis määras viieaastase tähtaja ärajooksnud talupoegade otsimiseks (ülesnuuskimiseks). Viie aasta jooksul leidmata jäänud talupojad jäid elama uutele kohtadele.

XVI sajandi teisel poolel elanikkonna laostumise tagajärjel paljud vaesunud inimesed laenasid raha tingimusel, et protsentide maksmise asemel nad töötavad ja teenivad laenuandja majapidamises. Niisuguseid sõltuvaid inimesi nimetati „võlaorjadeks". Pärast oma isanda surma lasti nad vabaks. Selle poolest nad erinesid täielikest holoppidest, keda anti pärandusena edasi. Varem vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest, võis igal ajal peremehe juurest ära minna, kui ta ainult ei andnud enese kohta „võlaorjuse kirja". See kord tühistati. 1597. a. seaduse kohaselt iga vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest üle kuue kuu, sai tema holopiks. Seega Boris Godunov kõvendas mõisnike huvides veel rohkem talupoegade ja holoppide pärisorjuslikku sõltumust.

Vene riigi majanduslikuks arenemiseks ja tema poliitilise seisundi kindlustamiseks oli vaja omada Balti mere rannikut. See oleks andnud võimaluse jalule seada palju soodsamat suhtlemist Lääne-Euroopa maadega.

Pärast Venele ebaõnnestunud Liivi sõda vallutas Rootsi Moskva valdustele lähima Balti mere ranniku osa. Rootsi lõikas Venemaa ära merest, majanduslikest ja kultuurilisist sidemeist Lääne-Euroopaga.

1590. a. algas sõda Rootsiga väljapääsu pärast merele. 1595. aastal sõlmitud rahulepingu järgi vanad Vene maad Soome lahe ja Laadoga järve ääres (Ivangorod, Jam, Koporje, Karjala) läksid uuesti Vene riigi külge.

Tsaar Boris Godunov. Tsaar Fjodor Ivanovitš suri 1598. a. Tema surmaga lõppes Vene tsaaride dünastia, mis põlvnes Rjurikust.

Tsaari noorem vend, tsareevitš Dimitri, kes elas koos emaga Uglitšis, hukkus 15. mail 1591. Selle päeva hommikul mängis üheksa-aastane Dimitri ühes omavanustega lossi õuel noaga „torkamist", amme ja lapsehoidja järelevalvel. Nende jutustuse järgi juhtus Dimitrile peale tulema langetõvehoog ning mahalangemisel ta kukkus kõriga noale, mida hoidis käes. Naiste kisa peale jooksis välja tsareevitši ema Maria Nagaja.

Ta hakkas karjuma, et Dimitri tapsid Godunovi poolt saadetud inimesed. Kokkujooksnud rahvas tappis Moskva djaki Bitjagovski ja veel mitu inimest. Moskvast saadeti kohale uurimiskomisjon eesotsas vürst Vassili Ivanovitš Šuiskiga, kes tunnistas, et tsareevitš ise kogemata haavas ennast surmavalt. Tsaarinna Maria Nagaja pühitseti nunnaks, tema sugulased ja paljud uglitšlased saadeti asumisele omavoli ja mässu pärast. Rahva keskel levis kuuldus, et tsareevitš tapeti Boris Godunovi korraldusel. Võimatu on kindlaks teha tsareevitš Dimitri surmajuhtumi kõigiti usaldusväärset tõelist põhjust; kas ta hukkus õnnetu juhtumi tagajärjel või tapeti kohale saadetud isikute poolt — on teadmata.

Pärast tsaar Fjodori surma ei olnud Boris Godunovil, kes toetus aadlile, kardetavaid võistlejaid. Kokkuastunud Maakogu, kus arvuline enamus kuulus aadlikele ja kaupmeeskonnale, valis aastal 1598 Boris Godunovi tsaariks. Saades tsaariks jätkas Boris Godunov Ivan IV poliitikat riigikorra kindlustamise suunas. Tema jälitas samuti nimekate vürsti- ja bojaariperekondade järeltulijaid. Ta kartis eriti surnud bojaari Nikita Romanovitš Zahharjini poegi, või, nagu neid nimetama hakati, Romanoveid. Romanovid olid tsaar Fjodori sugulased ning vanemal neist, Fjodor Nikititšil, oli palju poolehoidjaid aadlikkude ja osa linnarahva hulgas. Boris Godunov kasutas pealekaebusi Romanovite vastu, süüdistas neid kurjasepitsuses tsaari vastu ja saatis kõik vennad asumisele Põhja-Venemaale. Vanim neist, Fjodor Romanov, pühitseti mungaks „vanakese Filareti" nime all. Boris Godunov pühitses võitu oma vastaste üle bojaaride leerist. Kuid sel ajal hakkas tõusma uus ähvardav hädaoht — talurahva liikumine.

1601. aastal algas maal nälg. Vihmad ja varased sügiskülmad hävitasid lõikuse. Järgmisel kevadel taliviljapõldudel rukis ei tärganud üldse. Talupoegadel polnud isegi seemet uue külvi jaoks. Nälgiv elanikkond toitis end rohu ja kasekoorega. Terved külad surid välja. Isegi Moskva tänavail vedeles koristamata laipu. Hirmus nälg kestis kolm aastat (1601—1603).

Mõisnikud, kloostrid ja kaupmehed, kelledel olid suured viljatagavarad, kasutasid kõrget viljahinda ning teenisid suuri varandusi. Bojaarid ja aadlikud ei tahtnud toita oma teenijaskonda, mis koosnes holoppidest, ning ajasid selle enda juurest minema. Näljarahutusi kartes käskis Boris Godunov jagada rahvale vilja riigi viljaaitadest. Kuid vili ei sattunud niivõrd näljaste kui jagajate eneste kätte. Riigi viljatagavarasid polnud küllaldaselt, et toita kõiki näljaseid. Maaomanikel, nende hulgas ka patriarhil, olid terved aidatäied vilja, kuid nad ootasid, et viljahind tõuseks veel kõrgemale.

Näljased talupojad ja holopid hakkasid kogunema salkadeks ning tungima mõisnike ja kaupmeeste kallale. Teised läksid Donimaale või Ukraina piiri äärseisse linnadesse. 1603. aastal suur salk talupoegi ja holoppe jõudis Hlopko eestvedamisel juba pealinna ümbrusse. Toimus äge lahing, milles tsaari vojevood Ivan Basmanov sai surma. Suure vaevaga õnnestus tsaari vägedel ülestõusnud talupoegi pealinna alt eemale paisata. Üleni haavades Hlopko võeti vangi ning ta suri varsti. Tsaari vojevoodid poosid palju vangivõetud talupoegi ja holoppe üles teeäärsete puude otsa. Julmade hukkamistega tahtsid nad rahvamasse hirmutada.

§ 45. Poola panide katse Vene riiki orjastada.

Poolakate käsilane Vale-Dimitri I. Poola ei olnud rahul Liivi sõja tulemustega. Üsna varsti pärast vaherahu sõlmimist Moskvaga töötas Stephan Báthory välja uue plaani Vene riigi vallutamiseks. Pärast Stephan Báthory surma (1586. a.) ei lubanud Poola siseolud alustada avalikku sõda. Seepärast uue kuninga Sigismund III ajal otsustas Poola kasutada Vene riigi nõrgenemist ja elanikkonna alamkihtide viha Boris Godunovi valitsuse vastu. Selle eesmärgiga Poola nihutas esile isehakanu — Vale-Dimitri I.

Kuuldus, et tsareevitš Dimitri ei olnud tapetud Uglitšis, vaid

pääses ja elab Poolas, hakkas levima varsti pärast Borisi tsaariks saamist. Sel ajal Ukrainas ühte lossi, mis kuulus pan Adam Wiśniowieckile, ilmus mees, kes nimetas end Ivan IV pojaks Dimitriks. Kuulnud isehakanu ilmumisest Poolas, teatas Moskva valitsus, et Vale-Dimitri pole keegi muu kui endine munk Grigori Otrepjev, kes põlvneb Kostroma väikeaadlist. Nooruses ta hulkus mööda kloostreid, käis Moskvas, kuid siis põgenes koos kolme mungaga Poolasse. Vale-Dimitri isiku küsimus pole veel nüüdki lõplikult selgitatud.

Teade Vale-Dimitri ilmumisest võeti poola panide poolt vastu vaimustusega. Vale-Dimitri viidi üle Wiśniowiecki sugulase, vojevood Jüri Mniszeki juurde, kes elas Samboris. 1604. aasta kevadel kuningas Sigismund III võttis Vale-Dimitri Krakovis vastu. Pärast läbirääkimisi panide ja šlahtaga otsustati mitte alustada avalikku sõda Vene riigi vastu, vaid lubada kõigil soovijail šlahtitšitel astuda Vale-Dimitri väkke. Kõik ettevalmistused sõjakäiguks tehti Samboris. Selle organiseerijaiks olid Poola suurmagnaadid, kes ihkasid uusi maadevallutusi. Nendega liitusid meeleldi väikešlahtitšid, kes unistasid rikkast saagist Venemaal.

Vale-Dimitri andis laialdasi lubadusi kuningale ja panidele. Ta võttis vastu katoliku usu ning kohustus alistama vene elanikkonna rooma kirikule. Kuningale lubas ta anda Smolenski ja Severski- (Tšernigovi-) maa. Mniszekite perekonnale tahtis Vale-Dimitri anda valitsemiseks Novgorodi ja Pskovi maa-alad, samuti anda neile raha ja aardeid tsaari laekast. Selle tingimusega Jüri Mniszek andis nõusoleku oma tütre Marina abiellumiseks Vale-Dimitriga; Marina pidi saama Vene tsaarinnaks.

1604. a. hilissügisel läks Vale-Dimitri koos 4000-mehelise Poola väesalga ja mõnesaja vene kasakaga Kiievi lähedal üle Dnepri. Esimesed linnad alistusid Vale-Dimitrile peaaegu vastupanuta. Tema juurde kogunesid kasakad, ärajooksnud talupojad, holopid, väiksemad teenistuslased — kõik, kes polnud rahul Boris Godunoviga. Petetud talupojad esmalt usku-

sid, et Vale-Dimitri on tõesti Ivan Groznõi poeg, ning lootsid, et ta vabastab nad pärisorjusest. 1604. a. lõpul läks tsaari sõjavägi päästma Novgorod-Severski linna, mis oli ümber piiratud poolakate ja Vale-Dimitri poolt. Selle linna lähedal toimus lahing, mis aga ei andnud otsustavat tagajärge.

Püüdes mööda minna tsaari vägedest, suundus Vale-Dimitri Sevski poole. 1605. a. jaanuaris Dobrõnitši küla juures Sevski lähedal löödi Vale-Dimitri vägi puruks ning ta põgenes ülejäänud vägedega Putivli.

Võidust hoolimata halvenes Boris Godunovi seisund ikka enam, sest paljudes kohtades tekkisid uued ülestõusjate salgad. Tsaari armee peajõud olid kinni väikese kindluse Kromõ piiramisega, milles asus varjus üks Doni kasakate salk, kes oli üle läinud Vale-Dimitri poole. Kuid tsaari sõjaväed keeldusid sõdimast ning paljud sõjamehed lahkusid sõjaväest ja läksid koju.

1605. a. aprillis suri äkitselt tsaar Boris Godunov. Tsaariks kuulutati tema alles üsna noor poeg Fjodor. Boris Godunovi surm kergendas Vale-Dimitri võitu. Järelejäänud tsaari sõjaväed, eesotsas Pjotr Basmanoviga, läksid Kromõ juures üle Vale-Dimitri poole.

Bojaarid nägid ette nende poolt vihatud Godunovide peatset kadu. Seepärast nad kiirustasid teostama riigipööret surmast pääsnuks peetava tsareevitš Dimitri kasuks, et siis hiljem haarata võimu enda kätte. Vürst Vassili Ivanovitš Šuiski taganes oma endistest tunnistustest tsareevitš Dimitri surma kohta Uglitšis ning hakkas rääkima, et tsareevitš on elus ja liigub pealinna poole. Kui Vale-Dimitri käskjalad jõudsid Moskvasse tema kirjaliku läkitusega rahvale, puhkes linnas ülestõus. Tsaar Fjodor Borissovitš ja ta ema tapeti. Leidmata enam vastupanu, jõudis Vale-Dimitri Moskva alla ning 1605. a. juunis marssis Vene pealinna. Ees sammusid võitjaina Poola sõjaväe salgad.

Vale-Dimitri Moskvas. Pärast seda, kui Vale-Dimitri oli poolakate abiga kätte saanud tsaaritrooni, paljastas ta varsti

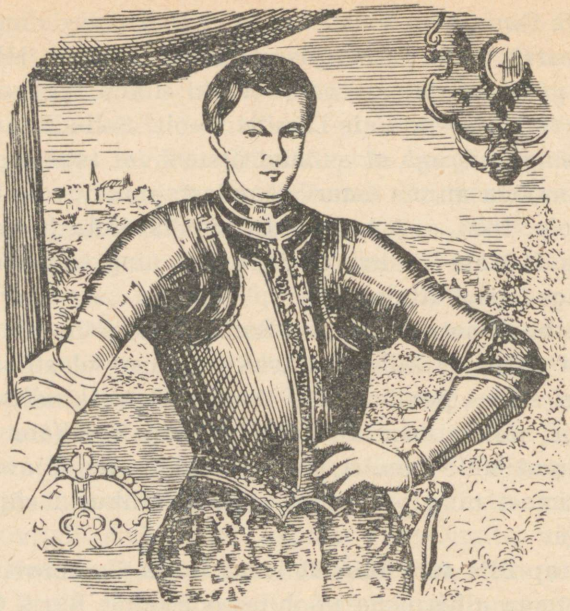

Vale-Dimitri I poola riietuses. *Kaasaegne portree. Ajaloomuuseum.*

oma tõelised eesmärgid. Talupojad ei saanud mingit kergendust. Ärajooksnud talupoegi, välja arvatud need, kes jooksid ära nälja-aastail, kui neil polnud endisel kohal võimalik ennast toita, hakati tagasi saatma oma endiste mõisnikkude juurde. Šlahtitšid, kes tulid koos Vale-Dimitriga, kutsusid välja vene elanikkonna üldise pahameele. Nad käitusid ülbelt ja toorelt. Vale-Dimitri ümbritses end palgalise välismaalastest valvega. Ta saatis palju raha Poolasse. Moskvas nuriseti avalikult tsaari üle.

1606. a. kevadel sõitis Moskvasse Marina koos määratu suure saatjaskonnaga ja uute poola šlahtitšite sõjasalkadega. Pärast Vale-Dimitri ja Marina pulmi algasid kärarikkad pidustused, mis kestsid mitu päeva. Purjus šlahtitšid lubasid endile uusi ulakusi. Viha poolakate vastu, kes nii jultunult talitasid

Vene pealinnas, küündis selle määrani, et iga päev võis oodata rahva ülestõusu.

Elanikkonna rahulolematust kasutasid bojaarid. Vürst V. I. Šuiski eestvõttel nad lõid vandenõu.

17. mai koidikul aastal 1606 löödi kokkuleppe kohaselt tornikella ning lühikese aja pärast kõlas ärev alarmikell üle kogu pealinna. Moskvalased karjusid üksteisele: „Minge leedulaste kallale, tapke leedulasi!" („leedulasteks" venelased nimetasid poolakaid). Vale-Dimitri sai hädaohust teada alles siis, kui rahvahulk oli täitnud palee-esise platsi. Katsudes põgeneda hüppas ta aknast välja, kuid sai kukkumisel raskesti vigastada. Ta leiti üles ja tapeti. Mõne päeva pärast põletati ära Vale-Dimitri laip; laiba tuhk pandi suurtükki ja lasti välja selle ilmakaare suunas, kust Vale-Dimitri oli tulnud. Vahepeal rüüstasid rahvahulgad mitmes kohas Moskva linnas oma majadesse sulgunud poola pane ja šlahtitšeid. Moskvalased ründasid nugade ja kividega maju, mis olid hästirelvastatud poolakate poolt muudetud väikesteks kindlusteks. Umbes 2000 poola šlahtitšit ja sõdurit löödi maha, ülejäänud andsid alla.

Bojaarid kartsid rahva ülestõusu ning kiirustasid seda peatama. Enne kõike oli neil tarvis taastada tsaarivõim. Seepärast tõstsid nad tsaariks bojaari V. I. Šuiski, kes põlvnes vanast vürstisoost. Bojaarid ei tahtnud tsaari valimiseks Maakogu kokku kutsuda, sest nad kartsid, et suurem osa aadlikke ja linlasi asub Maakogus bojaaride vastu. Seepärast sündis Vassili Šuiski tsaariks kuulutamine ilma igasuguse valimiseta. Tema nimi hüüti välja 19. mail Kremli ette kogunenud rahvahulgale, kelle seas oli palju Vassili Šuiski pooldajaid.

Sel viisil lõppes täieliku nurjumisega poolakate katse panna Moskva troonile oma käsilane: vene rahvas ei lasknud seda sündida.

Tsaar Vassili Šuiski (1606—1610). Tsaariks saades andis Vassili Šuiski lubaduse valitseda maad ühel nõul bojaaridega. Koostati „ristisuudlemise kiri" (vanne), mille järgi tsaar ei tohtinud kedagi surma mõista ja ilma bojaaride duuma nõusole-

kuta ära võtta varandust süüdimõistetu sugulastelt. Linnadesse saadeti läkitused, milledes Šuiski tõendas oma õigusi tsaaritroonile. Rikkad bojaarid ruttasid enda kätte võtma paremaid ja tulusamaid ametikohti.

Vassili Šuiski tsaariks saamine kutsus välja uue rahulolematuse puhangu üle maa. Aadlikud ei tahtnud leppida võimu haaramisega bojaaride poolt. Moskvas eneses tekkisid rahutused vaese linnarahva hulgas. Kartes pealinnas ülestõusu, korraldasid bojaarid kiiresti Kremli kaitset; selle seintele seati üles suurtükid, lõhuti ära alaline sild, mis oli ehitatud kindluse värava juurde üle vallikraavi.

§ 46. Talurahva ülestõus Bolotnikovi juhtimisel.

Bolotnikovi liikumine. Vassili Šuiski valitsemise ajal puhkes kogu Vene riigis talurahva sõda. See algas 1606 sügisel edelapoolseis linnades, kuhu kogunes hulk ärajooksnud talupoegi ja holoppe. Nendega liitusid kasakad ja väiksemad teenistuslased. Oka alamjooksust ida pool tõusis koos venelastega üles ka mordva rahvas. Lõuna pool puhkes ülestõus Astrahhanis. Loode pool Moskvat levis liikumine Tveri, Pskovi ja Novgorodi maades. Niiviisi oli üsna suur osa riigist lühikese ajaga haaratud rahva ülestõusude laia vööndiga.

Liikumine kandis üksikute kohalike väljaastumiste iseloomu. Sel ajal, kui ülestõus ühes piirkonnas alles algas, teises rajoonis see juba lõppes. Seepärast said ülestõusnud harva anda üksteisele abi. Kõige tugevam oli talurahva, holoppide ja kasakate liikumine Ivan Bolotnikovi juhtimisel.

Noores eas oli Bolotnikov bojaari holopp. Ta põgenes kasakate juurde Donimaale, kuid sattus tatarlaste kätte vangi, kes müüsid ta türklastele. Mõnd aega töötas Bolotnikov aerutajana galeeril, kus tema nagu teisedki vangid olid needitud ahelatega pingi külge ja kus teda „ergutati" piitsaga. Kuid Bolotnikovil õnnestus vabaneda Türgi vangipõlvest. Pärast seda,

läbinud mitmeid Euroopa maid, jõudis ta Vene riigi piirile. Sel momendil algasid edelapoolseis piiriäärseis rajoonides ülestõusud Šuiski vastu. Bolotnikov astus ülestõusnute etteotsa.

Kaasaeglaste jutustuse järgi oli ta kõrget kasvu, omas suurt füüsilist jõudu ning paistis silma oma kartmatuse ja vahvusega. Välismaalased nimetasid Bolotnikovi julgeks ja kogenud vägilaseks. Lahinguis tsaari vägede vastu ilmutas ta suuri sõjalisi võimeid.

Kõikjal, kuhu ilmusid Bolotnikovi salgad, tõusid talupojad üles mõisnike vastu ja liitusid ülestõusnutega. Tema poole läksid üle ka linna kehvikud. Bolotnikovi armee lähenes Putivlist ruttu Moskvale Kromõ, Serpuhhovi ja Kolomna kaudu, purustades teel tsaari väesalku. Jeletsis leidsid ülestõusnud suured relvatagavarad, mis olid sinna muretsetud Vale-Dimitri I poolt. Teel Moskva poole liitusid Bolotnikoviga bojaaride valitsusega rahulolematud Tula aadlikud, eesotsas Istoma Paškoviga; vennad Prokopi ja Zahhar Ljapunovid tõid endaga kaasa Rjazani mõisnikud. Võtnud hulka aadlike salgad, sai Bolotnikovi armee küll arvukamaks, kuid vähem ühtlaseks.

1606. a. oktoobri keskel jõudis Bolotnikov Moskva alla. Pealinn oli hästi kaitstud kolme kivimüüri reaga. Bolotnikov ei suutnud seda rünnakuga vallutada; algas piiramine. Bolotnikov kirjutas ja levitas rahva hulgas üleskutseid, mida siis nimetati „meelitavaiks" (sõnast прельщать — meelitama) kirjadeks. Nendes ta kutsus talurahvast ja holoppe üles hävitama bojaare ja mõisnikke ning lubas anda talurahvale maa, mille feodaalid olid enda kätte kiskunud.

Aadlikud, kes olid Bolotnikovi armees, mõistsid, et talupojad, s. o. nende klassivaenlased, on neile hädaohtlikumad kui bojaaride valitsus. Rjazani aadlikud eesotsas vendade Ljapunovidega läksid üle Šuiski poole.

Detsembri algul tsaari sõjaväed, saades suuri abivägesid, ründasid Bolotnikovi laagrit Kolomenskoje küla juures Moskva all. Kui lahing oli täies hoos, läksid Tula aadlikud, kes tegutsesid Istoma Paškovi juhtimisel, samuti üle Šuiski poole ning

kergendasid oma reetmisega tsaari sõjavägede võitu. Bolotnikov läks oma sõjavägede riismetega lõuna poole ja kindlustas end Kalugas. Tsaar Vassili Šuiski, püüdes aadlikke enda poole meelitada, pikendas tähtaega, mille jooksul võis põgenenud talupoegi taga otsida, 5-lt aastalt kuni 15 aastani. 1607. a. kevadel alustas suur tsaari armee Kaluga piiramist, kuid Bolotnikovile tulid abiks värsked ülestõusnute salgad. Šuiski väed said lüüa ning lõpetasid piiramise. Bolotnikov siirdus Tulasse, kus ühines kasakate värskete salkadega. Nende hulgas oli uus isehakanu, kes nimetas end Fjodor Ivanovitši pojaks Peetriks. Tegelikult tsaar Fjodoril poegi ei olnud.

Sama aasta suvel kogus Šuiski uue suure armee.

Neli kuud kaitses Bolotnikov Tulas end vaenlase vastu, kes arvuliselt mitmekordselt ületas Bolotnikovi sõjaväe. Näljast ja laskemoona puudusest hoolimata võtsid ümberpiiratud iga päev ette julgeid äkkrünnakuid väljapoole kindlust ning tekitasid tsaari armeele suuri kaotusi. Tsaari vojevoodid kartsid, et nende sõjaväed ei kannata välja talvist piiramist. Siis ehitati Tula lähedusse pais, mis peatas Upa jõe jooksu. Vesi tungis linna ning ujutas üle viimased toidu- ja püssirohu-tagavarad. Alles pärast seda astusid piiratud läbirääkimisse allaandmise üle. Tsaar Vassili Šuiski lubas kõik ülestõusnud vabadusse lasta. Kuid ta ei pidanud seda lubadust. Ivan Bolotnikov saadeti põhja poole, Kargopoli linna, ning uputati seal. Palju ülestõusust osavõtnuid tehti holoppideks ja pärisorjuslikeks talupoegadeks ning jagati aadlikele.

Bolotnikovi ülestõus, nagu kõik muudki talurahva ülestõusud feodalismi ajajärgul, lõppes ülestõusnute lüüasaamisega. Talurahva ülestõusud neil aegadel kandsid stiihilist iseloomu; talupojad ja holopid olid halvasti relvastatud, ei olnud sõjaliselt välja õpetatud ning ei suutnud välja kannatada kauast võitlust paremini organiseeritud ja relvastatud tsaari sõjavägedega. Talupojad tundsid feodaalvõimu ebaõiglust ja raskust, kuid ei teadnud, millega seda asendada. Seepärast nad uskusid seda, et „hea" tsaar võib parandada rahva olukorda.

Bolotnikov hukkus, tema väesalgad valgusid laiali, kuid ülestõus Šuiski vastu jätkus. Veel sel ajal, kui Bolotnikov seisis Moskva all, tõusid Volgamaal üles tsarismi poolt orjastatud rahvad — mordvalased ja marid (tšeremissid). Ühinedes vene talupoegade ja holoppidega nad piirasid ümber Nižni-Novgorodi. Tsaari sõjaväed, õiendanud arved Bolotnikoviga, lõid ülestõusnud linna alt tagasi. Kuid 1608. a. sügisel olid kõik Volga keskjooksu maad uuesti haaratud ülestõusust.

§ 47. Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile.

Uus Poola käsilane Vale-Dimitri II. Äpardumised Vale-Dimitri I-ga ei lõpetanud Poola anastuslikku tegevust. Juba Vale-Dimitri I surmasaamise päeval lasksid poolakad Moskvas lendu kuulujutu, nagu oleks tema asemel tapetud teine inimene. Aga esialgu poolakad ei saanud Vene riiki uusi sõjavägesid saata, sest Poolas eneses tõusis osa šlahtast üles kuninga vastu, nurisedes kuninga katsete üle šlahta vabadusi piirata. 1607. a. löödi ülestõusnud šlahta puruks kuninga sõjavägede poolt. See võimaldas Sigismund III pöörduda uuesti Vene asjade juurde. 1607. a. sügisel ilmus Moskva riigi piiril uus Poola käsilane, kes jällegi oli võtnud endale tsareevitš Dimitri Ivanovitši nime — Vale-Dimitri II. Keegi ei teadnud, kes ta tõepoolest oli. Poolakad saatsid uuele Vale-Dimitrile suured sõjajõud, mis olid kogutud kuninga loal. Nende hulgas olid ka Poola regulaarväed. Leedu kantsleri sugulane Jan Sapieha tõi kaasa sõjasalga, arvult 7500 meest (jala- ja ratsaväge). Hetman Rožinski tuli 4 tuhandest sõjamehest koosneva väesalgaga. Vale-Dimitri II juurde kogunesid ka Doni ja Zaporožje kasakate väesalgad.

1608. a. kevadel löödi tsaari väed kahepäevases lahingus Bolhovi all puruks. Vale-Dimitri II peajõud suundusid Moskva poole Kaluga ja Možaiski kaudu. Nad tegid katset vallutada Moskvat, kuid löödi tagasi. Siis poolakad ehitasid pealinna

lähedal Moskva jõe kõrgel kaldal Tušino küla lähedal kindlustatud laagri. Selle Tušino laagri nime järgi Vale-Dimitri II hakati nimetama „Tušino tsaariks" või „Tušino vargaks". (Varasteks nimetati Venemaal kõiki kurjategijaid.)

Tušinos Vale-Dimitri II sõjavägi, mis koosnes peamiselt poolakate ja kasakate väesalkadest, seati korda. Kasakaid hakkas käsutama Ivan Zarutski, sünnilt šlahtitš, kuid sõjategevuse juhatamise ja üldjuhtimise jätsid poolakad enda kätte.

Moskva seisukord läks väga raskeks. Linnas algas nälg. Rahulolematus tsaari vastu suurenes. Isegi paljud bojaarid ja aadlikud, nähes ette Vassili Šuiski peatset langemist, läksid Tušino laagrisse. Seal nad said Vale-Dimitri II ametlikud kirjad mõisade ja teiste tasude kohta. Mõned bojaarid käisid mitu korda Moskvast Tušinosse ja tagasi. Sääraseid inimesi nimetati „ülejooksikuiks".

Piirates Moskvat hakkasid Tušino väesalgad pealinna juurest igale poole laiali valguma. Kangelaslikku vastupanu Poola vallutajaile osutas Troitse-Sergijevi klooster (70 km Moskvast, praegu Zagorsk), mille kõrgete kindlustatud müüride taga oli paos ümbruskonna talupoegadest elanikkond. Pidades vastu ägedale pommitamisele suurtükkidest, lõid kloostri kaitsjad mehiselt tagasi kõik vaenlase rünnakud ja tekitasid talle äkkrünnakutega väljapoole kindlust suuri kaotusi. Seevastu tušinlastel läks korda saavutada tähelepandavaid tulemusi Volga ülemjooksu aladel. Rikkad Volgaäärsed ja põhjapoolsed linnad — Jaroslavl, Vologda, Kostroma ja teised — tunnustasid Vale-Dimitri II võimu. Nende kohtade elanikkond ei teadnud veel, mis on Tušino tsaarikese võim. Paljud arvasid, et nad võitlevad vihatud bojaaride tsaari vastu, „tsareevitš Dimitri" eest.

Partisanisõda poolakate vastu. Aegamööda tuli pettus avalikuks. Linnades võtsid poolakad kaupmeestelt kaubad ära ning panid elanikkonna peale rasked maksud. Külades tušinlaste salgad riisusid talupoegi, võtsid ära vilja ja heinad, tap-

sid elanikke, põletasid hooneid. Panid võtsid enestele Vene linnu „palgaks", s. o. kogusid nendest sissetulekuid enda kasuks. Talupojad külades ja väikekäsitöölised, teenistuslased ja kauplejad linnades hakkasid ise vallutajate vastu võitlema. Tekkisid talupoegade sõjasalgad, keda juhtisid kas talupojad ja holopid ise või sõjaväelised teenistuslased. Nad tungisid julgesti hästirelvastatud Poola sõjavägede kallale. 1608. a. lõpust peale algas juba kõikjal üle maa partisanisõda.

Tsaar Vassili Šuiski, veendunud selles, et tema üksi ei saa toime tušinlastega ja rahutustega riigis, pöördus Rootsi kuninga Karl IX poole abipalvega. Sõlmitud lepingu järgi anti Rootsile Keksholmi (Käkisalmi) linn ühes maakonnaga. Rootsi omalt poolt lubas saata Vassili Šuiskile sõjalist abi, et välja ajada Poola väesalgad ja jalule seada tema võim riigis. Tegelikult ootas Rootsi ammu soodsat juhust, et vallutada piiriäärseid Vene maid ja uuesti Venemaad merest ära lõigata. Sõlminud Vassili Šuiskiga kasuliku liidu, saatis Rootsi kuningas kevadel 1609. a. Novgorodi tugeva väesalga Jakob de la Gardie' juhtimisel. Väesalk koosnes 15 000 palgasõdurist — rootslastest, sakslastest, inglastest, šotlastest, prantslastest jt. Sellega ühines tsaari õepoeg vürst M. Skopin-Šuiski ühes vene sõjameestega. Vene-Rootsi väesalk läks Novgorodist Tveri kaudu Moskva poole, vabastades teel tušinlaste poolt vallutatud linnad.

Poola sõja algus Vene riigiga. Vene rahva vastupanu poola anastajaile näitas panidele ja šlahtale, et nende poolt isehakanutele antud toetus ei saavuta eesmärki. Samal ajal aga oli Venemaa mitmeaastasest sõjast laastatud. Vassili Šuiski valitsus püsis vaevu võimul. Poola šlahta otsustas seepärast, et on saabunud soodus moment Vene riigile lõpliku löögi andmiseks. Senaatorid soovitasid kuningal mitte lasta mööda minna juhust Poola riigi valduste suurendamiseks. 1609. a. varakevadel algasid ettevalmistused sõjaks. Kogu suvi tungisid Poola väesalgad Vene piiriäärsete maade kallale ning riisusid Valge-Vene talurahvast. Sügisel läks suur Poola armee kunin-

gas Sigismund III-ga eesotsas üle piiri ja alustas Smolenski piiramist.

Pärast seda, kui Poola alustas Vene riigiga avalikku sõda, polnud Vale-Dimitri II talle enam tarvilik. Seepärast kutsus Sigismund III poolakaid, kes teenisid Vale-Dimitri II juures, oma armeesse Smolenski alla. Samal ajal, 1609. a. talvel, jõudsid Vene-Rootsi sõjaväed Skopin-Šuiski ja de la Gardie' juhtimisel Novgorodist tulles Moskva lähedale. Nende lähenemisel poolakad lõpetasid Troitse-Sergijevi kloostri piiramise. 1610. a. jaanuari algul põgenes Vale-Dimitri koos kasakatega Tušinost Kalugasse. Tema järel läks ka osa poolakaid, kes veel lootsid Vale-Dimitri II abiga vallutada Moskvat. Vale-Dimitri II juures teeninud bojaarid ja aadlikud otsustasid kokku leppida Poola kuningaga. Nad nõustusid tunnistama Poola kuninga poega Vladislavi Moskva tsaariks ning sõlmisid 4. veebruaril 1610 lepingu Sigismund III-ga. Sigismund kohustus Vladislavi nimel Moskva riigikorda mitte muutma, säilitama aadlike võimu ja maavaldused ning neile tagasi andma ärajooksnud talupojad. Nii lagunes Tušino laager lõplikult. 1610. aasta märtsis astus Skopin-Šuiski Vene-Rootsi vägedega Moskvasse. Varsti pärast seda Skopin-Šuiski suri äkitselt.

Poolakate poolt piiratud Smolensk kaitses end visalt mehise bojaari Šeini juhtimisel. Kuningas jätkas Smolenski piiramist, kuid otsustas saata Moskva vallutamiseks sõjaväe poola hetmani Žolkiewskiga eesotsas. Moskvale lähenevale Žolkiewskile saadeti vastu sõjaväed tsaari venna Dimitri Šuiski juhtimisel. Kohtumine sündis 1610. a. juunis Klušino küla lähedal. Lahingu ajal palgasõdurid — sakslased ja rootslased — käitusid reetlikult ja läksid üle poolakate poole. Tsaari sõjaväed purustati, tee Moskva oli avatud. Poolakad lasksid ületulnud rootslastel ära minna ning need siirdusid Novgorodi piirkonda ja hakkasid valmistuma Novgorodi anastamiseks.

1610. a. juulis tõusis Moskva nälgiv elanikkond üles Vassili Šuiski vastu. Sel ajal Vale-Dimitri II tuli Kalugast uuesti Moskva alla. Siis bojaarid ja aadlikud vangistasid Vassili

Šuiski ja pühitsesid ta vägivaldselt mungaks. Moskvas loodi ajutine bojaaride valitsus, milles oli seitse meest, kes kuulusid vanadesse, enamasti vürstisuguvõsadesse. Seda bojaaride valitsust hakati nimetama „semibojarštšinaks" (seitsme bojaari valitsuseks).

Moskva anastamine poolakate poolt ja Novgorodimaa anastamine rootslaste poolt. Bojaaride valitsus, kartes rahva ülestõusu ja pealinna anastamist Vale-Dimitri II kasakate poolt, ruttas sõlmima kokkulepet Žolkiewskiga. Ta nõustus tunnistama Vladislavi Moskva tsaariks, tingimusel, et ta valitseb koos bojaaridega. Sõlminud selle kokkuleppe, laskis bojaaride valitsus reetlikult Poola väed Moskvasse. Rahu sõlmimiseks saadeti Sigismund III juurde Smolenski alla suur saatkond. Kuid Poola kuningas tahtis ise saada Moskva tsaariks, et alistada Vene riiki Poolale. Aadlikud, kes kuulusid saatkonda, saatsid Moskvasse kirju, milledes kirjeldasid saatkonna armetut ja alandavat olukorda; nad kutsusid venelasi üles mitte alistuma kuningale ja tema pojale-printsile. „Pidage selles kõva nõu endi vahel," kirjutasid nad, „saatke Novgorodi, Vologdasse ja Nižnisse (Nižni-Novgorodi) meie kiri, et kõikidel oleks teada."

Poolakad areteerisid Moskva saadikud ja saatsid nad Poolasse. Moskva bojaaride valitsus oli kõige alandavamas seisukorras. Bojaarid pidid kõiges alistuma Poola sõjaväe ülemale, kelleks ärasõitnud Žolkiewski asemele sai pan Gonsiewski. Mõned bojaaridest katsusid vastu panna, kuid nad areteeriti kohe ja pandi poolakaist valvurite valve alla. Poolakad varastasid Kremlist tsaari laeka väärtesemed. Nad riisusid pealinna elanikke ning mõnitasid neid. Parem polnud olukord ka teistes linnades. Suur Poola sõjavägi kuningaga eesotsas jätkas Smolenski piiramist. Rootslased haarasid Vene riigile kuuluva Soome lahe lõunaranniku ning ähvardasid Novgorodi. Kaubavahetus linnade vahel jäi peaaegu seisma. Käsitöölised ja väikekaupmehed kiratsesid. Aadlikud olid samuti laostunud, sest polnud kedagi, kes oleks harinud nende põldu. Terved

maa-alad olid laastatud. Vene riik lagunes koost üksikuiks osadeks. Kuid vene rahvas sel raskel ajal ei alistunud anastajaile ja jätkas võitlust nendega.

§ 48. Vene rahva võitlus poola anastajate vastu.

Esimene maakaitseväg i. Poolakad püüdsid Moskvas kõigi abinõudega sundida kogu pealinna elanikkonda Poola kuningale truudust vanduma. Kuid rahvas ei tahtnud alistuda ei kuningale ega tema pojale-printsile ega teistele Poola võimudele. Elanikkonna hulgas levitati üleskutseid, milles nimetati äraandjaks neid Moskva bojaare, kes astusid kokkuleppesse poolakatega. Poolakate vastu astus välja ka Vene kiriku pea patriarh Hermogen. 1610. a. lõpul ta hakkas mööda linnu laiali saatma läkitusi, kutsudes üles venelasi ühinema ja pealinnale appi minema. Saanud kuulda neist läkitustest, panid poolakad Hermogeni vangi, kuid nad ei suutnud murda tema meelt.

Patriarh Hermogeni üleskutsed suurendasid veelgi rahvaliikumist anastajate vastu. Linnast linna levitati läkitusi üleskutsega relvastuda ja ühineda võitluseks vaenlaste vastu.

1611. a. jaanuaris asus Rjazani vojevood Prokopi Ljapunov organiseerima maakaitseväge Moskva vabastamiseks. Selle maakaitseväe põhituumaks olid peamiselt lõunapoolsete maakondade aadlikkude salgad. Ljapunov pöördus samuti üleskutsega kasakate ja holoppide poole, lubades kasakaile „palka" ja holoppidele vabadust. Sellele üleskutsele reageerisid need kasakad, kes enne olid Tušino laagris. Mitmed linnad saatsid üksteisele läkitusi, kutsudes üles Moskva alla minema. Saanud teateid vene maakaitseväe kogumisest, sundisid poolakad pealinna elanikkonda tööle linna kindlustamiseks. Kuid venelased mitte ainult ei tahtnud aidata poolakaid, vaid viskasid müüridelt maha juba ülesseatud suurtükid. Poola šlahtitšid hakkasid moskvalasi mõõkadega raiuma ja tapma. Elanikkond kaitses end meeleheitlikult. Üks väesalk, keda juhatas vürst Dimitri

Mihhailovitš Požarski, hakkas poolakaid tagasi suruma. Õigel ajal jõudsid appi maakaitseväe eelsalgad. Siis poolakad ja koos nendega äraandjad-bojaarid süütasid Moskva põlema. Lahing kestis lõõmavate hoonete vahel, kuid suits ja tuli sundisid Vene vägesid tagasi tõmbuma pealinna aguleisse. Selles lahingus sai haavata vürst Požarski. Mõne päeva pärast, märtsikuu keskel, jõudsid kohale maakaitseväe peajõud, kes seisid mitu kuud Moskva all, kuid ei suutnud seda vabastada.

30. juunil koostati tingimused („otsus"), mis määrasid kindlaks valitsuse korraldamise ja sõjaväe organisatsiooni. Maakaitseväe etteotsa, mis koosnes aadlikest ja kasakaist, pandi kolm „ülemat": aadlike poolt Ljapunov ja enne Tušino laagris olnud kasakate juhid — vürst Dimitri Timofejevitš Trubetskoi ja ataman Ivan Zarutski. Aadlikud muretsesid eriti enese kindlustamise eest maaga ja talupoegadega. „Otsus" määras anda mõisnikele tagasi pärisorjuslikud talupojad, kes olid mõisnike juurest ära läinud talurahva sõja ajal. 30. juuni „otsus" teravdas seesmist võitlust maakaitseväes. Aadlike ja kasakate vahel juhtus alatasa kokkupõrkeid. Kasakad tapsid Prokopi Ljapunovi. Pärast tema surma maakaitsevägi lagunes lõplikult. Aadlike salgad läksid laiali. Moskva alla jäi püsima ainult osa kasakavägesid Trubetskoi ja Zarutski juhtimisel.

Mehine Smolenski garnison, kellega ühinesid linlased ja relvastatud talupojad ümberkaudsetest küladest, lõi peaaegu kahe aasta jooksul tagasi Poola rohkearvulise sõjaväe raevukad rünnakud. Ei äge pommitamine ega haigused, ei toiduainete puudus ega meelitavad lubadused kuninga poolt ei suutnud murda piiratute visadust. Kõigile alistumise ettepanekuile vastasid venelased, et nemad on otsustanud võidelda surmani. 1611. a. juuni alguses õnnestus poolakail osa kindluse müüri õhku lasta. Viimane vihane võitlus käis juba põleva linna tänavail. Elanikud kaitsesid ennast meeleheitlikult kuni viimase võimaluseni, paljud viskusid ise tulle, et mitte langeda vaenlase kätte. Lasti õhku suur püssirohukelder, kus oli veel kuni 150 puuda püssirohtu. Plahvatuse ajal sai kokkuvarisenud

majade rusude all surma palju poolakaid ja venelasi. Ainult väike arv Smolenski kaitsjaid võeti vangi.

Smolenski visal kaitsmisel oli suur tähtsus, sest see hoidis kindluse müüride all kinni Poola sõjaväe peajõud. See kergendas vene rahva võitlust oma kodumaa vabastamise eest.

D. Požarski mõõk, mille ta sai autasuks Moskva vabastamise eest.

Minini ja Požarski maakaitsevägi. Esimene maakaitsevägi, mis koosnes peamiselt aadlikest ja kasakate väeosadest, lagunes koost 1611. a. sügiseks. Kuid vene rahva võitlus poola vallutajate vastu ei nõrgenenud. Uue rahvaarmee organiseerimise etteotsa astus Nižni-Novgorodi linlane Kuzma Minin, kes oli linnaelanike poolt valitud Nižni-Novgorodi maavanemaks. Ta pöördus elanikkonna poole hoogsa üleskutsega tõusta üles kodumaa kaitseks, mitte säästa tema vabastamiseks oma elu ega varandust. Nižni-Novgorodi elanikud koostasid „otsuse", mille kohaselt kohustusid olema sõnakuulelikud ülemaile, andma raha sõjameestele palgaks ja mitte hoidma oma elu. Minini ettepanekul kutsuti rahvaarmeed juhtima vürst Dimitri Mihhailovitš Požarski, keda juba tunti lahingust poolakatega Moskva all, kus ta sai haavata.

Nižni-Novgorodist saadeti teistesse linnadesse läkitusi üleskutsega liituda võitluseks kodumaa vabastamise eest, saata inimesi, relvi ja raha. Tõusis üles kogu maa Jäämere äärest kuni Rjazanini. Poolakad olid Moskvas väga ärevil suure rahvaväe kogumise teateist. Nendega koos töötavad bojaarid, kartes rahva-maakaitseväge, püüdsid veenda elanikkonda alistuma Poola printsile Vladislavile. Kuid neil bojaaride üleskutseil ei olnud mingeid tulemusi.

1612. a. varakevadel läks maakaitsevägi Nižni-Novgorodist üle Jaroslavli. Teel võttis elanikkond maakaitseväelasi vaimustusega vastu, linnade elanikud andsid neile raha, igast küljest tuli juurde uusi sõjameeste salku. Jaroslavlis seisis maakaitsevägi ligikaudu neli kuud. Viimase juurde organiseeriti maa ajutine valitsus. Asusid tegutsema prikaasid, mis juhtisid mitmesuguseid riigivalitsemise alasid. Maakaitseväe juhid Minin ja Požarski tegid palju sõjajõudude organiseerimiseks. Maakaitsevägi koosnes arvukaist ebaühtlastest salkadest; selle hulka kuulus mitmete linnade aadlikke, linlasi, streletse, kasakaid, talupoegi. Peale venelaste oli maakaitseväes tatarlasi, marisid, tšuvašše jt. Senikaua kui maakaitseväe peajõud seisid Jaroslavlis, vabastasid igale poole väljasaadetud maakaitseväe salgad koos kohalike elanikega suurema osa maad Poola väesalkadest ja samuti ka kasakaist, kes enne teenisid Vale-Dimitri II ega tahtnud tunnustada maa valitsust.

Mitmes kohas jätkas elanikkond ise võitlemist Poola väesalkadega. Maad mitte tundes sundisid poolakad jõuga kohalikke talupoegi neile teejuhiks minema. Kuid paljud neist teejuhtidest, ohverdades oma elu, eksitasid poolakate väesalku metsapadrikuisse või juhtisid poolakate väesalgad Vene sõjajõudude juurde. Selliste tegude hulka kuulub Kostroma talupoja Ivan Sussanini kangelastegu, keda poola šlahtitšid tahtsid sundida teejuhiks hakkama. Ivan Sussanin eksitas poolakate väesalga põlisesse metsa ning ta raiuti seal šlahtitšite poolt surnuks.

1612. aasta augustikuu lõpul saabusid maakaitseväe peajõud Moskva alla. Ataman Zarutski, kes oli üle jooksnud poolakate poole, põgenes osa kasakatega lõunasse. Ülejäänud kasakad, kes seisid Moskva all vürst D. Trubetskoiga, kuigi ei liitunud kohe maakaitseväega, ometi ei takistanud teda. Sel ajal, kui maakaitsevägi lähenes Moskvale, ruttas poolakaile appi relvade ja toidumoonaga varustatud Poola sõjavägi hetman Chodkiewiczi juhtimisel. Arvuliselt polnud see väiksem Minini ja Požarski maakaitseväest. Chodkiewicz tormas kogu oma jõu-

dudega maakaitseväelaste peale. Ka Moskvas asunud poolakad korraldasid äkkrünnaku linnast välja. Maakaitseväe seisukord oli väga raske. Kogu päeva käis vihane võitlus. Maakaitseväelased tulid maha oma hobuseilt ning võitlesid käsitsi. Osa Trubetskoi kasakasadakondadest, ilma ülemuse luba ära ootamata, liitus ise maakaitseväelastega ja nendega koos tõrjus poolakad tagasi. Päev hiljem poolakad uuendasid pealetungi. Nad püüdsid läbi murda Moskva jõe ülekäigukohtadele. Kuzma Minin võttis siis Požarski käest neli sadakonda ning läinud üle jõe, ründas äkitselt poolakaid tiivalt. Poolakad ei pidanud vastu ja põgenesid oma laagri juurde. Terve voor (400 vankrit toidumoonaga) sattus võitjate kätte. Poola sõjaväe jäänused põgenesid. Moskvas viibiv Poola väesalk jäi ilma abi ja toidumoonata; poolakad hakkasid kannatama nälga. 26. oktoobril 1612 andsid nad alla. Moskva oli vabastatud.

XV peatükk.

Isevalitsuse tugevnemine Venemaal XVII sajandil.

§ 49. Tsaar Mihhail Romanovi valitsusaeg.

Mihhail Romanovi tsaariks valimine. Pärast Moskva vabastamist valitsevad klassid — mõisnikud ja linnarahva jõukad kihid — ruttasid haarama võimu enda kätte. Kohe kutsuti kokku Maakogu tsaari valimiseks.

Maakogu koosnes peamiselt aadlikest ja linnakodanikest, väikese grupi moodustasid bojaarid ja vaimulikkond; palju oli kasakate esindajaid, peamiselt kasakate ülemkihist — atamane. Bojaaride hulgas oli veel Vladislavi pooldajaid; nende hulgas oli ka Rootsi printsi poolehoidjaid. Kuid Maakogu põhihulk oli interventide vastu, seepärast otsustati mitte kedagi välismaalastest tsaariks valida. Bojaaridest oli aadlike ja kasaka-atamanide hulgas suurim populaarsus Romanovitel, tsaar Ivan IV ja Fjodori sugulastel. Neilt ootasid aadlikud ja kasaka-atamanid maid, talupoegi ja igasugust soosimist. Selle suguvõsa vanim esindaja, Rostovi metropoliit Filaret oli Poolas vangis. Tema 16-aastane poeg Mihhail oli nõrga iseloomuga ja piiratud mõistusega noormees.

Valimised toimusid 1613. a. alguses.

Maakogu valis tsaariks Mihhail Romanovi. Uus tsaar oli liiga noor ja mitte küllalt tark, et valitseda iseseisvalt. Faktiliselt valitsesid riiki tema ema ja sugulased.

Uus võim ei saanud end riigis kohe kindlustada. Zarutski koos Marina Mniszekiga ja osa kasakatega põgenes Astrahhani ning kuulutas enda tsaar Dimitriks ning Marina väikese poja

tsareevitš Ivan Dimitrijevitšiks. Kasakate põhimass ei toetanud Zarutskit ja Astrahhani elanikud tõusid tema vastu üles. Siis Zarutski läks Jaiki jõele, kuid seal kasakad võtsid tema ja Marina kinni ning andsid nad välja Moskva võimudele. Zarutski hukati Moskvas. Marina suri vanglas ning tema väike poeg poodi üles.

Viidi edukalt läbi maa puhastamine väikestest poolakate ja leedulaste väesalkadest, kes jätkasid elanikkonna riisumist ja rüüstamist.

Uuel valitsusel seisis ees raske ülesanne purustada interventsioon ja likvideerida selle tagajärjed. Jätkus veel sõjategevus rootslaste poolt, kes olid hõivanud Novgorodi. Rootsi kuningat, kuulsat väepealikut Gustav Adolfi, tabas a. 1615 Pskovi all ebaõnn. See andis võimaluse astuda Rootsiga rahuläbirääkimistesse.

1617. a. algul sõlmiti Stolbovos rahu. Rootslased said endale kogu Soome lahe ranniku ühes Vene linnade Orešeki, Ivangorodi, Jami ja teistega, kuid selle eest nad lahkusid Novgorodi piirkonnast. Vene riik oli jällegi Balti merest ära lõigatud.

Sõda Poolaga jätkus. Vladislav ei tahtnud loobuda Moskva troonist. 1618. a. ta tuli Moskva alla, kuid poolakate rünnak löödi tagasi. Taganedes Moskva alt läks Vladislav Troitse-Sergijevi kloostri juurde ning nõudis selle allaandmist. Kloostri müüridelt põrutati suurtükkidest Poola sõjaväe pihta ning ta sunniti lahkuma.

1618. a. lõpul Moskva ja Poola volinikud sõlmisid Deulino külas (Troitse-Sergijevi kloostri lähedal) vaherahu $14^1/_2$ aastaks. Smolensk ühes juurdekuuluva territooriumiga ja Severski- (Tšernigovi-) maa tuli loovutada Poolale.

Riigi taastamine. Pikaajalise sõja ja interventide tegevuse tagajärjel oli maa laastatud. Mihhaili valitsemise esimesel aastakümnel osutasid riigivalitsemise restaureerimises valitsusele suurt kaasabi maakogud, kes tegutsesid pidevalt. Neis arutati läbi kõik riigi jooksvad vajadused, määrati kindlaks

uued maksud jne. Üldise laostumise olukorras oli raske elanikkonnalt makse koguda. Maakogu saatis abiks tsaari maksukogujaile kohtadele oma esindajad. Pärast rahu sõlmimist Poolaga saabus Poola vangist tagasi tsaari isa Filaret Romanov. Moskvas tehti ta kohe patriarhiks ning ta hakkas faktiliselt riiki valitsema. Kõik ukaasid anti tsaari ja ta isa poolt. Filaret võttis endale isegi „suure valitseja" tiitli. Tema isikus oli ühendatud ilmalik ja vaimulik võim — tsaari ja patriarhi võim. Seetõttu keskvõim tugevnes väga palju.

Tugeva keskvõimu jaluleseadmist kasutasid mõisnikud, et lõplikult talurahva liikumist alla suruda ja taastada oma võimu pärisorjusliku küla üle.

Atamanidele ja muile jõukaile kasakaile jagas valitsus heldelt maid ühes talupoegadega. Kasakate ülemkiht muutus sel viisil mõisnikeks. Kehvikkasakatega saadi üsna ruttu toime. Tsaari vojevoodid jälgisid ja purustasid igal pool kasakate väesalku.

1616. a. puhkes üsna tugev liikumine Nižni-Novgorodi maakonna talupoegade ja holoppide hulgas. Ülestõusnud tapsid aadlikke, põletasid suuremaid ja väiksemaid külasid. Samal aastal oli rahutusi ka tatarlaste ja mariide hulgas Kaasani maakonnas. Nad tungisid linnade juurde ning püüdsid ühineda Nižni-Novgorodi piirkonna ülestõusnutega. Ülestõus suruti maha.

Olles õiendanud arved ülestõusnutega, kasutasid mõisnikud oma võitu veel suuremaks talupoegade pärisorjastamiseks. Aadlike ja kloostrite survel suurendas valitsus rea seadustega ärajooksnud talupoegade ülesotsimise tähtaega kuni 15 aastani endise 5 aasta asemel. Sellega oli ette valmistatud ärajooksnud talupoegade ülesotsimise kindla tähtaja („урочных лет") täielik ärakaotamine.

§ 50. Välispoliitika pärast talurahva sõda.

Sõda Poolaga Smolenski pärast. Vene riik ei võinud leppida vana vene linna Smolenski ja selle ümbruse kaotamisega. Smolensk oli esmajärguline kindlus, mis kaitses ülekäiku üle Dnepri ning omas suurt kaubanduslikku tähtsust. Seepärast Moskva valitsus valmistus kogu Deulino vaherahu tähtaja jooksul aktiivselt uue sõja vastu.

XVII sajandi alguse sündmused olid selgeks tõenduseks Vene riigi tehnilisest mahajäämusest. Tsaar Mihhaili valitsus püüdis kiires korras tõsta Vene sõjaväe lahinguvõimet ja tehnikat. Välismaalt osteti suur hulk relvi. „Värvatavaist" (s. o. kloostrimaadelt ja mõnedelt mõisamaadelt antud nekrutitesttalupoegadest) ja „tahtjaist" (vabatahtlikest) moodustati „välismaise riviga" Vene polgud, kusjuures kasutati Lääne-Euroopa sõjavägede kogemusi.

1632. a. hakkas Moskva sõjavägi Smolenskit piirama. Armee eesotsas seisis bojaar Šein, kes oli kuulsaks saanud Smolenski kangelasliku kaitsmisega 1610.—1611. a. Poolas suri sel ajal Sigismund III, uus kuningas polnud veel valitud ning maal valitses segadus. Smolensk oli tugevasti kindlustatud ning piiramine venis pikale. Vene sõjaväeteenistuses olevate välismaalaste hulgas oli distsipliin väga halb; nad vaenutsesid omavahel ning sageli läksid üle vaenlaste poole.

Poola valitsus ostis ära Krimmi tatarlased, et nad tungiksid Venemaa piiridesse. Aadlikud, kelle maad olid lõunapoolsetes maakondades, lahkusid omavoliliselt armeest, et kaitsta tatarlaste eest oma mõisu. See nõrgestas sõjaväe lahinguvõimet.

Šein ei tulnud toime oma ülesandega ning laskis mööda soodsa momendi kindluse vallutamiseks. Poolas valitud uus kuningas Vladislav IV, Sigismund III poeg, ruttas sõjaväega Smolenskisse Poola garnisoni päästma. Venelased suruti Vladislavi sõjaväe ja Smolenski kindlustuste vahele. Pärast mõningaid läbimurdekatseid kaotas Šein julguse ja nõustus sõja-

tegevuse lõpetama ning kõik suurtükid vaenlasele üle andma. Neil tingimustel lasti vene väed koju.

Moskvas süüdistati Šeini reetmises ja ta hukati. Poolakate edaspidine edu peatati Belaja kindluse all. Alistumise ettepanekule vastas kindluse väike garnison, et ta kaitseb kindlust kuni surmani. Ähvardav sõda Türgiga ja Belaja all osutatud vastupanu sundisid kuningas Vladislavi ruttama rahu sõlmimisega. Rahu sõlmiti piiriäärsel Poljanovka jõel 1634. a. Poolale jäid alles Smolensk ja teised linnad, mis olid anastatud interventsiooni ajal, kuid Poola nõustus tunnustama Mihhaili Vene tsaariks. Vladislav loobus lõplikult oma nõudlustest tsaaritroonile.

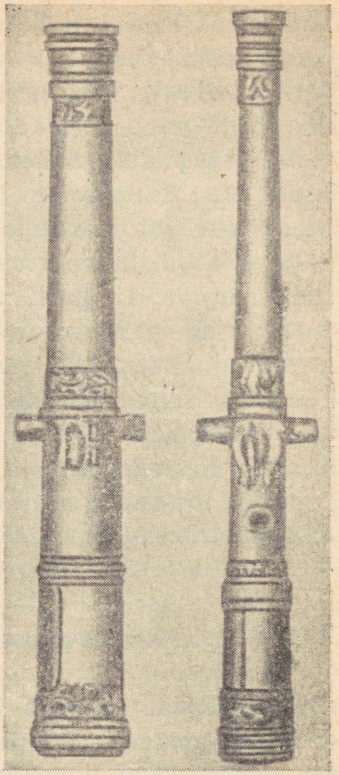

XVI—XVII sajandi tulirelvad. *Relvade muuseum.* Vasakul — 52-naelane arkebuus „Troid". Paremal — 38-naelane arkebuus „Karu", 1590. a.

Suhted Krimmi ja Türgimaaga. Üheks Vene sõjavägede ebaõnne põhjuseks Smolenski all olid Krimmi tatarlaste kallaletungid lõunapoolseile maakondadele. Pärast sõja lõppu asus Moskva valitsus väga energiliselt „tõkkejoone" (kindlustuste) parandamisele ja ehitamisele, mis kaitses lõunapiiri tatarlaste röövretkede eest. Need kindlustused tagasid viljarikka stepi valdamist, mida hakkasid endale ahnitsema vene maaomanikud.

1637. a. ründasid Doni kasakad türklaste käes olevat Aasovi kindlust. See kindlus kaitses väljapääsu Doni jõelt Aasovi merele ning takistas Doni kasakaid tegemast röövretki Krimmi

rannikule. Pärast kahekuulist piiramist vallutasid kasakad Aasovi rünnakuga.

1641. a. saatis Türgi sultan Aasovi juurde suure, tugeva suurtükiväega armee. Väike kasakate salk, kes asus Aasovis, lõi mehiselt tagasi 24 rünnakut ning sundis türklasi piiramist lõpetama. Uusi kallaletunge oodates saatsid kasakad saadikuid Moskvasse abi paluma.

Tsaar Mihhaili valitsus ei julgenud Aasovi pärast alustada sõda Türgiga, kindlustamata endale toetust Maakogu poolt. 1642. aastal Maakogusse kokkutulnud teenistuslased ja kaupmeeskond rääkisid küll Aasovi tsaarivõimu alla võtmise poolt, kuid ühes sellega kaebasid kibedalt maksukohustuste raskuse üle, altkäemaksuvõtjate djakkide, vojevoodide tagakiusamiste ja teiste korratuste üle riigi valitsemises. Veendunud, et raske on arvestada isegi valitsevate klasside aktiivset toetust, käskis valitsus kasakatel Aasovi maha jätta.

§ 51. Feodaal-pärisorjuslik majandus XVII sajandil.

Talupoegade olukord. XVII sajandil, nagu feodalismi eelmistelgi sajandeil, jagunes iga feodaalvalduse maa mõisa- ja talumaaks. Talupojad harisid ja majandasid oma krunte, mis andis neile ülalpidamist. Peale selle harisid talupojad oma inventariga mõisniku maad (härraste põlde), mille saak läks täielikult mõisniku kasuks. Nagu näitas V. I. Lenin, on selle majandussüsteemi olemasoluks, mis kandis „teoorjusliku majanduse" nime, vajalikud järgmised tingimused: „... esiteks, naturaalmajapidamise domineerimine. Pärisorjuslik mõis pidi endast kujutama ennastvarustavat, suletud, muu maailmaga väga nõrgas seoses olevat tervikut."[1] Teiseks on selliseks majapidamiseks vajalik, et talupoeg oleks varustatud maaga ja kinnistatud selle külge, et ta ei saaks mõisniku juu-

[1] Lenin, Teosed, III köide, lk. 140.

rest ära minna. Kolmandaks tingimuseks on talupoja isiklik sõltumus mõisnikust. „Kui mõisnikul poleks olnud otsest võimu talupoja üle," kirjutas Lenin, „siis ta poleks saanud enda kasuks töötama sundida inimest, kel on oma maa ja kes juhib oma majapidamist."[1] Neljandaks teoorjusliku majanduse tingimuseks (ja tulemuseks) on „...äärmiselt madal ja rutiinne tehnika seisund, sest majandamine oli viletsusest rõhutud, isiklikust sõltumusest ja vaimupimedusest alandatud väiketalurahva käes."[2]

Talupoegade sõltumus maaomanikest, mis tekkis feodaalmajanduse ilmumisega, muutus aja jooksul üha raskemaks. XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel tsaarivalitsus tegi seaduspäraseks ja suurendas rea ukaasidega veelgi mõisnike võimu talupoegade üle. Talupojad kaotasid õiguse jüripäeval isandat vahetada, mõisnikud hakkasid ärajooksnud talupoegi otsima ja tagasi tooma esmalt viie, siis aga isegi 15 aasta jooksul. Kuid seegi ei rahuldanud mõisnikke, kes nõudsid ärajooksnute otsimise ja tagasitoomise tähtaegade täielikku kaotamist. Nad saavutasid selle. Tsaar Aleksei Mihhailovitši „Uloženije" („Seadustiku") järgi (1649) anti põgenenud talupojad nende kinnipüüdmise korral kogu oma perekonna ja varandusega endistele omanikkudele tagasi, ükskõik kui palju aega talupoegade pagemise momendist oli möödunud. Mõisnikud viisid oma heaksarvamise järgi talupoegi ühest valdusest teise. Sagenesid talupoegade müügi juhtumid lahus maast. Seega talupoegade feodaalne sõltumus avaldus riigi seadustega vormistatud pärisorjuse kujul.

XVII sajandil jagunes maarahvastik Vene riigis mitmesse kategooriasse. Eraomanikele kuuluvad talupojad elasid kloostrite, kirikute, bojaaride või mõisnike maadel. Talupojad, kes olid kantud registrisse tsaari õukonna järgi ning varustasid tsaari toiduainetega, said nimeks „õukonnatalupojad". Ülejää-

[1] Lenin, Teosed, III köide, lk. 140.
[2] Sealsamas, lk. 141.

Põllumajanduslikud tööd. *Kogust „Hingerohi", XVII sajandist.*

nud maad kuulusid riigile ja nendel elavaid talupoegi nimetati „mustadeks" ehk „mustadranikeks". Kõik talupojad olid koormatud raskete tsaarimaksudega.

XVII sajandil eraomanikele kuuluvate talupoegade arvu kasvamine jätkus. Esimeste Romanovite soost tsaaride valitsus jagas õukonna aristokraatidele ja aadlikele suure hulga maid koos nendel maadel elavate „mustadranike" ja „õukonnatalupoegadega". Suuri maamassiive ahnitsesid endale tsaari sugulased. Selle sajandi lõpuks oli endine vahe mõisade ja pärusmaade vahel peaaegu kadunud, sest suurem osa mõisu hakkas üle minema pärimise teel.

Eraomanikele kuuluvate talupoegade olukord oli eriti raske. XVII sajandil mõisnikud jätkasid talupoegade tööjõul haritavate mõisa-künnimaade suurendamist. Peale selle maksid talupojad maaomanikule obrokit natuuras, mis koosnes mitmesuguseist põllumajandus- ja maatööndussaadustest. Talupoegadelt saadud produktid läksid mõisniku perekonna ja ta teenijaskonna toitmiseks. Peale majapidamissaaduste pidid talupojad mõisnikule maksma ka rahalist obrokit, harilikult 50 kopikast kuni 1 rublani talundilt.

Sügise tulekul, kui lõppes viljasaagi koristamine, hakkasid paljud talupojad tegelema mitmesuguste käsitöödega: kooti linast lõuendit, vanutati vilti, töödeldi nahku, valmistati kindaid, treiti puunõusid, valmistati rauast põllutööriistu jne. Osa

neist esemeist jäi talupoja majapidamisse või anti obrokina mõisnikule. Teine osa müüdi ära lähimal turul.

Vajades raha tsaarimaksude ja mõisnikule rahalise obroki maksmiseks, sidusid talupojad end üha rohkem turuga, sest ainult oma saaduste müügist võisid nad saada vajaminevat raha.

Talupoegade kaubanduse arenemisega suurenes ka kihistumine talupoegade eneste hulgas. Külades tekkisid talupojad-ülesostjad. Mõned neist jätsid talupidamise hoopis maha ning hakkasid kaupmeesteks.

XVII sajandil mõisnikud ei rahuldunud enam nende saadustega, mis nad said talupoegadelt või oma holoppidelt ja käsitöölistelt. Rikas bojaar ja pealinna aadlik lasksid õmmelda endale ülikonna itaalia sametist või inglise kalevist, nad kandsid sooblinahast mütse, armastasid kalleid ehteid, jõid imporditud veini ning muretsesid välismaisi tarbeasju oma kodudesse. Kõiki neid asju võisid nad osta ainult turult raha eest, mis oli saadud talupoegadelt või talu majapidamissaaduste müügist.

Pärisorjuslik majandus hakkas kohanema XVII sajandil areneva turuga.

Pärisorjusliku suurmajapidamise näiteks oli XVII sajandi keskel bojaar Boris Ivanovitš Morozovi majapidamine. Morozovil oli oma laialdastes valdustes ligikaudu 300 suuremat ja väiksemat küla. Neis elas üle 40 000 pärisorjusliku talupoja. Ainuüksi rahalist tulu sai Morozov aastas talupoegadelt kuni 10 tuhat rubla (umbes 170 000 rubla XX sajandi alguse rahakursi järgi). Rohkearvulistes aitades seisid sajad tuhanded puudad vilja. Sõja ajal Poolaga kasutas Morozov kõrgeid viljahindu ning ajas kokku määratu suure varanduse. Morozovi härrasmõisas elas ligi 700 inimest sulaste ja teenijatena, kelle ülalpidamiseks pärisorjuslikud talupojad andsid suure hulga igasuguseid produkte. Morozov seadis sisse rauavalmistamis- ja potasetehased ning sundis oma talupoegi tegema neis kõige raskemat tööd. Potas (eriliselt valmistatud tuhk) müüdi välismaa kaupmeestele.

Manufaktuurid. Linnades elavad käsitöölised, peale väheste erandite, ei olnud seotud talumajapidamisega. Nad ostsid turult tooraineid ja müüsid oma valmistooteid. Igas suuremas linnas oli kümneid mitmesuguseid käsitööalasid.

Moskva saapakauplus XVII sajandil. *Oleariusest.*

Kõrvuti käsitööstusliku tootmise arenemisega XVII sajandil tekkisid Venemaal esimesed manufaktuurid. Käsitööline valmistab üksi oma toote. Manufaktuurides töötab üheskoos, olenevalt ettevõtte suurusest, teatud arv töölisi. Nad täidavad

ühise töö eri osi. Töö manufaktuuris sünnib käsitsi lihtsate tööriistade abil (nimetus „manufaktuur" tuleneb ladinakeelseist sõnadest: *manus* — käsi, *factus* — välja töötatud).

Võrreldes käsitöölise tööga annab manufaktuur kõrgema tööviljakuse. 1632. a. sai hollandi kaupmees Andreas Vinius loa rauamaagi töötlemiseks Tula lähedal ning ehitas esimese rauavalmistamise manufaktuuri, mis pani aluse tulevastele Tula rauavalmistamistehastele. Mõne aasta pärast asutati Moskva lähedal klaasivabrik. XVII sajandi teisel poolel asutati riigi, kaupmeeste ja maaomanike poolt rauavalmistamise, vasesulatamise, klaasi-, paberi- ja nahatöötlemise manufaktuurid. Tööliste põhikaader selle aja manufaktuurides koosnes talupoegadest (pärisorjadest) või teistest sõltuvatest inimestest. Nende hulka tekkisid ka palgalised vabad „tööinimesed", kes olid pärit linnarahva vaesemaist kihtidest.

Kaubandus. Varem olid väikesed turud, mis tekkisid linnades ja mõnedes suurkülades, üksteisega vähe seotud. XVII sajandil tekkisid turgude vahel külades ja linnades alalised kaubanduslikud suhted. Selle tõttu mõnedes kohtades linna- ja külarahvas hakkas spetsialiseeruma ühe või teise kauba valmistamise alal. Mustmulla-rajoonid varustasid oma viljaga riigi keskseid piirkondi. Jaroslavli linn oli kuulus peeglite tootmise poolest, mida veeti isegi Siberisse. Vologda valmistas igasuguseid raudesemeid, Kaluga oli tuntud kunstipäraste puutööde poolest jne. Lõunapoolseis linnades võis kohata kaupmehi Valge mere äärest; põhjapoolseisse linnadesse kogunes mitmesuguseid kaubandusinimesi, kes ostsid kaupa kokku väljaveoks Arhangelskisse, Siberisse ja teistesse kohtadesse. Nii kaotasid maakonnad ja linnad oma endise majandusliku isoleerituse.

XVII sajandil toimus, nagu näitab Lenin, väikeste turgude liitumine üheks „ülevenemaaliseks turuks"[1]. Kaubavahetuse arenemisega eri piirkondade vahel teostus kõigi, kunagi üksi-

[1] Lenin, Teosed, I köide, lk. 134, Tallinn, 1948.

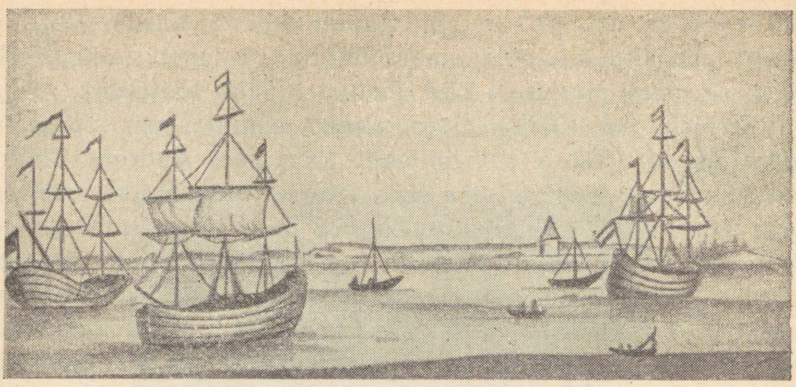

Arhangelski sadam XVII sajandil.

kute vürstiriikide koosseisu kuulunud maade faktiline ühtesulamine üheks tervikuks. Igal pool kadusid endisest ajast jäänud kohalikud iseärasused ning kujunes välja ühine kord kogu Venemaa jaoks. Suurimaks kaubanduslikuks keskuseks kujunes Moskva.

Suuri kaubanduslikke operatsioone tehti laatadel (Nižni-Novgorodi ja Brjanski lähedal, Lääne-Siberis ja mujal).

Kaubandus sidus Vene riigi paljude välisriikidega. Kõige suuremaks sadamalinnaks Lääne-Euroopaga kauplemises kujunes Arhangelsk. Igal suvel tuli Arhangelski sadamasse suur hulk Inglise, Hollandi ja Saksa laevu mitmesuguste kaupadega: kalevite, siidikangaste, kallite nõude, relvade, metallidega jne. Selleks ajaks sõitsid Severnaja Dvina jõge mööda kohale vene kaupmehed Siberi karusnahkade, nahkade, kanepi, lina, tõrva, potase, rasva ja talupoegade ning linnakäsitööliste toodetega.

Kauplemine Idaga toimus peamiselt Astrahhani kaudu, kuhu Buhhaara ja Pärsia kaupmehed tõid Idamaa kaupu.

Linnad. Käsitööstusliku tootmise ja kaubanduse arenemine soodustas linnade kasvamist. XVI—XVII sajandil koosnes Vene riigis linn mitmest otsast. Linna keskosa oli tavaliselt piiratud puust seintega ja mõnedes suurtes linnades ka laske-

avade ja tornidega varustatud kivimüüridega. Kindlustuste müüride taga asusid administratiivasutised, hoiti toidumoona ja püssirohu tagavarasid ning olid ka erilised majad elanikkonna jaoks piiramise puhuks. See linnaosa kandis kremli, kindluse või lihtsalt „linna" nimetust. Kindlustatud linnaga külgnesid käsitööliste ja väikekaupmeeste asulad, mis moodustasid „eeslinna". Kaugemal eeslinna taga, aasade ja põldude vahel, olid hajali üksikud alevikud ja külad, mis kuulusid kloostreile või bojaaridele.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine soodustas kaupmeeste seisuse arenemist. Kaupmeeskonna kõrgeim kiht, kes kasutas suuri privileege, kandis „külaliste" nimetust. See nimetus anti eriliste tsaari kirjadega.

Vene kaupmeeskond pidas võitlust välismaa (Inglise, Hollandi, Saksa ja teiste) kaupmeestega, kes püüdsid haarata vene turgu enda kätte. Vene kaupmehed saavutasid valitsuselt välismaa kaupmeeste tollita kauplemise keelu.

Linnaelanikud olid koormatud rahaliste ja naturaalkoormistega, mis kokku moodustasid „linna maksukoormuse". Kõiki, kes maksid maksu, nimetati maksualuseiks. Neist koormisist oli vaba elanikkond, kes asus kiriku, aadlike või bojaaride maadel. Linnakodanikud jagunesid mitmesse kategooriasse, olenevalt nende jõukusest. Kõrgeim kategooria koosnes suurkaupmeestest. Käsitöölised ja väikekaupmehed, samuti ka juhuslikust tööst elatuvad inimesed kuulusid eeslinna alamaisse kihtidesse. Rikkad eeslinna koormisealused ehk „parimad inimesed" olid valitavail kohtadel ning püüdsid koormist endale kergemaks teha.

Linnaelanikkonna alamate kihtide olukord oli väga raske: nad olid rikaste kaupmeeste orjuses, nendel lasusid rasked riigimaksud.

§ 52. Linnade ülestõusud XVII sajandi keskel.

Tsaar Aleksei Mihhailovitš. Pärast tsaar Mihhaili surma astus Moskva troonile tema poeg Aleksei Mihhailovitš (1645—1676). See oli veel üsna noor mees, kes väga armastas kullijahti ja teisi lõbustusi. Valitsemise võttis enda kätte tema djadka (kasvataja), bojaar Boris Ivanovitš Morozov. Ta määras tähtsaimaile kohtadele enesele lähedased inimesed. Et kindlustada oma mõju, naitis Morozov tsaari ühe mittenimeka bojaari Miloslavski tütrega, ise aga abiellus tema teise tütrega.

Tsaar Mihhaili surma ajal oli olukord Vene riigis raske. Ebaõnnestunud sõda Poolaga laostas hoopis maa, mis veel ei olnud jõudnud paraneda interventsiooni tagajärgedest. Morozov asus esijoones rahaasjade kindlustamisele. Kokkuhoiu eesmärgiga ta vähendas teenistuslaste palka. Tulude suurendamiseks seati sisse uus, väga kõrge toll soolale. Tuhanded puudad kala mädanesid, kuna võimatu oli muretseda soola. Valitsusel tuli soolatoll ruttu tühistada. Hakati sisse seadma teisi makse. Kõrged maksud langesid kogu oma raskusega elanikkonna kehvemaile kihtidele, eriti linna käsitöölistele, mustatöölistele ja väikekaupmeestele.

Teistsuguses olukorras olid rikkad „külalised" (kaupmehed), kelle hulgast nimetati maksude ja tollide kogujad; nad rikastusid kehvikute arvel. Koormistest hoidusid kõrvale ka talupojad-kaubitsejad, kes kuulusid bojaaridele või kirikule. Paljud neist tegid üsna suuri kaubatehinguid, kuid mingeid makse ei maksnud, sest nad olid pärisorjad. Linnade lähedal olid suured alevikud, mis kuulusid bojaaridele ja kloostreile. Kogu elanikkond neis alevikes tegeles kauplemise ja käsitööga ning võistles edukalt linlastega jagamata nende koormist.

Linnade ülestõusud ja 1649. aasta Sobornoje Uloženije (Seaduste kogu). Linnaelanike alamate kihtide, sealhulgas eeslinnade elanike raske olukord kutsus välja Aleksei Mihhailovitši valitsemise esimesil aastail reas linnades ülestõuse ja rahutusi. 1. juunil 1648 oli tsaar palverännakult Moskvasse tagasi

tulemas. Vastutulnud rahvas pöördus tema poole kaebustega Morozovile lähedaste inimeste peale. Kaebajad aeti piitsadega laiali. Järgmisel päeval tungis rahvahulk Kremli ning suundus paleesse, nõudes Leonti Pleštšejevi väljaandmist, kelle käes seisis politseivõim pealinnas. Rahva hulgas oli Pleštšejev tuntud kui julm rõhuja ja riisuja. Bojaarid, kes tulid paleest välja rahvast rahustama, olid sunnitud põgenema. Algasid bojaaride ja djakkide majade rüüstamised. Üks kõige mõjukamaid djakke tapeti.

Ülestõus võttis üha ähvardavama ulatuse. Puhkesid tulekahjud, mis haarasid suure osa linnast. Heitunud tsaar andis rahvahulgale välja elanikkonnas kõige enam vihatud võimukandjad — Pleštšejevi ja Trahhaniotovi. Nad tapeti. Ülestõusnud nõudsid Morozovi enda pead. Tsaar saatis Punasele väljakule bojaare, kes kinnitasid tema nimel vandega, et Morozov kõrvaldatakse valitsemisest. Öösel ta viidi Moskvast ära ühte kaugesse kloostrisse.

Ülestõus võttis seetõttu ähvardavama ulatuse, et seda kasutasid ka teenistusse kokkusõitnud aadlikud. Linlased ja aadlikud andsid tsaarile palvekirja Maakogu kokkukutsumiseks — uue seadustekogu, uue „Uloženije" koostamiseks.

Pärast ülestõusu Moskvas tekkisid kohe rahutused terves reas teistes linnades: Kurskis, Solvõtšegodskis, Ustjugis ja teistes. 1648. a. sügisel ruttas valitsus Maakogu kokku kutsuma. Maakogu oli väga osavõturohke. Määratu suure enamiku moodustasid selles maakondade aadlikud ja linlased. Kõik nende nõudmised võeti vastu. 1649. a. jaanuaris kinnitati uus „Uloženije", s. o. seaduste kogu. „Uloženije" määras täpselt ära üksikute seisuste kohustused ja õigused: aadlike teenistustingimused ja linlaste koormise. Aadlike meeleheaks otsustati viimaks ära mõisnike poolt mitmel korral ülestõstetud küsimus „урочных лет" kaotamise kohta, s. o. ärajooksnud talupoegade ülesotsimise tähtaegade kaotamine ja talupoegade täielik pärisorjastamine. Ülesleitud talupojad anti endistele omanikele

tagasi koos naiste ja lastega, ühes kogu varandusega — peksetud ja peksmata („püstiseisva") viljaga. Mõisnikele jäeti täielik võim talupoja-pärisorja elu ja vara üle. Mõisnik ei kandnud võõra talupoja tapmise eest kriminaalvastutust, ta oli ainult kohustatud kahjutasu maksma. Linlased saavutasid seda, et kõik bojaaride ja kirikute alevikud liideti linnade külge. Nende alevikkude elanikud võrdsustati koormiste poolest linlastega. Linlased ise kinnistati lõplikult linnade külge, kus nad elasid. „Uloženije" ühes sellega suurendas tsaarivõimu, pani kehtima surmanuhtluse süüteo eest tsaari isiku vastu ja karmid karistused tsaari solvamise eest.

Liikumine, mis veeres üle Vene riigi linnade 1648. a. suvel, ei vaibunud kohe. Aastal 1650 puhkesid tugevad ülestõusud Novgorodis ja Pskovis.

Eriti tugev oli ülestõus Pskovis. Pskovi elanikud tagandasid tsaari vojevoodi ning organiseerisid ise oma valitsuse. Nad saatsid Moskvasse palvekirja, milles muu hulgas nõudsid oma esindajate osavõttu vojevoodikohtus. Vastuseks saadeti Moskvast kiri noomitusega: „Kunagi pole olnud, et lihtmehed oleksid koos bojaaride ja vojevoodidega kohtuasjade juures olnud, ja seda ei tule ka edaspidi." Üheaegselt saadeti Pskovi vastu sõjaväed.

Pskovi elanikud kaitsesid end mehiselt peaaegu kolme kuu jooksul ja tekitasid tsaari vägedele suuri kaotusi. Pskovi maakonnas tapsid ülestõusnud talupojad mõisnikke. Ülestõus võttis sedavõrd tõsise iseloomu, et tsaar kutsus uuesti Moskvas kokku Maakogu. Maakogu saatis Pskovi delegatsiooni amnestia lubadusega. Pskovis ei olnud täielikku üksmeelt. Rikkad inimesed püüdsid veenda linna alamrahvast vastupanu lõpetama ja tsaarile truudust vanduma. Amnestia lootuses pihkvalased alistusid, kuid neid peteti julmalt. Kui rahutus oli vaibunud, algasid hukkamised ja asumisele saatmised. Rikkad pihkvalased ise aitasid kaasa tsaari ametkonnal ülestõusust osavõtjatega arveid õiendada ja andsid välja nende eestvedajaid.

§ 53. Vene riigi valitsemisorganid.

Tsaarivõim. XVII sajandil Romanovite ajal kujunes lõplikult välja Vene feodaal-pärisorjusliku riigi riigikord. Lenin annab järgmise pärisorjusliku riigi iseloomustuse: „Et säilitada oma ülemvõimu, et säilitada oma võimu, pidi mõisnikul olema aparaat, mis oleks ühendanud tema alluvusse määratu suure hulga inimesi, mis oleks alistanud need teatud seadustele, reeglitele, — ning kõik need seadused taotlesid põhiliselt ühte eesmärki — hoida mõisniku võimu pärisorjusliku talupoja üle."[1] Vene riigi eesotsas seisis isevalitseja tsaar, kes ise oli esimeseks mõisnikuks. Aadlikele oli vaja tugevat tsaari, kes oleks suutnud kaitsta nende klassihuve. Tsaari tahe oli seaduseks kogu riigile. Kõik teenistuslased, isegi kõige nimekamad bojaarid nimetasid ennast tsaari holoppideks; koormisealused inimesed — linlased ja talupojad — ei võinud ennast nimetada isegi mittę holoppideks, nad olid tsaari „orvud" või „orvukesed". Pöördumisel tsaari poole pidid kõik nimetama end diminutiivvormis: „Petruška", „Ivaška" jne. Tsaari ees kummarduti maani nagu jumaluse ees. Seepärast, kui taheti tsaarilt midagi paluda, siis öeldi: „lüüa tsaari ees laubaga" (s. o. lüüa laubaga vastu maad).

Tsaarivõim toetus ka toredusele, millega ta end ümbritses. Pidulikel juhtudel, välismaa saadikute vastuvõtul või kirikusse minnes ilmus tsaar toredas „suurvormis": brokaadist, pärlitega kaunistatud kaftanis, „barmad" (lai brokaadist krae pühakute kujutustega) õlgadel, Monomahhi müts peas ja valitsuskepp käes.

Bojaaride duuma. Tähtsamate küsimuste otsustamiseks oli tsaari juures nõukogu lähikondseist bojaaridest, mida nimetati „bojaaride duumaks". Kuid nõupidamine bojaaride duumaga polnud tsaarile kohuslik. Ta võis piirduda nõupidamisega mõnede eriti usaldusväärsete isikutega või kellegagi nõu pida-

[1] Lenin, Teosed, XXIV köide, lk. 372.

mata teha selle või teise otsuse. Bojaaride duuma oli aristokraatlik asutis, sinna määrati inimesi „suurest soost". Kuid XVII sajandil sattus bojaaride duumasse üha tihedamini ka võrdlemisi mittenimekaid isikuid.

Prikaasid. Jooksvaks valitsemistööks olid erilised asutised — prikaasid. Iga prikaasi eesotsas seisis bojaar, abideks oli tal üks või kaks djakki. Kantseleitööd tegid alamdjakid. Djakid ja alamdjakid olid alamast seisusest inimesed, kes elasid tsaarilt saadavast palgast ja altkäemaksudest. Nad olid tsaarivõimu kuulekaiks tööriistadeks ja valitsemise tsentraliseerimise teostajaiks. Prikaase oli üle 40. Asjaajamine jagunes nende vahel väga ebaühtlaselt. Eriline saadikute prikaas juhtis suhtlemist välisriikidega. Sõjaasjandus oli jagunenud mitme prikaasi vahel. Koosseisude prikaas täitis peastaabi funktsioone, streletside prikaas juhtis streletse, välismaa prikaas — Vene teenistuses seisvaid välismaalasi, reitarite prikaas — reitarite (mõõkade ja muskettidega varustatud, „välismaise rivi" järgi õpetatud ratsaväelaste) polke, suurtükkide prikaas juhtis relvade valmistamist ja hoidmist. Mõisade jagamine aadlikele toimus mõisade prikaasis. Samuti olid mitme prikaasi vahel jaotatud rahandusasjad. Oli prikaase, mis valitsesid üksikute, mõnikord väga suurte piirkondade üle: Siberi prikaas — Siberi üle, Väike-Vene prikaas — Venemaaga liidetud Ukraina osa üle. Kindlat süsteemi asjade jaotuses prikaaside vahel ei olnud ning see raskendas äärmiselt valitsemist. Saadikute prikaas näiteks ei tegutsenud üksi diplomaatiliste asjadega, vaid kogus ka makse temale alluvailt linnadelt.

Iga prikaas teostas kohtumõistmist ja määras karistusi. Kohtuprotseduur oli sel ajal väga karm. Süüaluseid piinati julmalt. Väikeste eksimuste eest süüalust peksti pikali maas keppidega, s. o. jämedate vitsadega. Tõsisemate üleastumiste eest peksti halastamatult nuudiga mööda paljast selga. Laialdaselt tarvitati keele väljalõikamist, käe maharaiumist, surmanuhtlust. Usuvastaste süütegude pärast põletati elusalt.

Sel viisil hoiti Vene riigis ülal tsaari ja feodaalide võimu.

Muide, sellised julmad karistused olid XVI—XVII sajandil tarvitusel ka Lääne-Euroopa maades.

Kohalik valitsemine. Vene riigi linnade valitsemiseks saadeti bojaaride ja aadlike hulgast kohale vojevoodid. Vojevood valitses linna garnisoni üle, mõistis kohut ning kogus makse linna ja oma maakonna elanikelt. Valitavad vanemad muutusid vojevoodile allutatud agentideks. Kohturingkonna vanemad olid endiselt ametis, kuid vojevoodide abidena. Sel kombel koondusid vojevoodide kätte kõik valitsemisharud ning see avas laialdased võimalused kuritarvitusteks. Vojevoodid vaatasid oma ametile kui toitmisele.

Sõjavägi. Vana aadli-ratsavägi kaotas kord-korralt oma endise sõjalise tähtsuse. Rahuajal aadlikud majandasid oma mõisu. Ainult aeg-ajalt korraldati aadlike ülevaatusi, et selgitada igaühe lahingukõlblikkust. Sõja puhul aadlikud pidid ilmuma teenistusse „hobuste, inimeste ja relvadega", s. o. ratsahobusel oma inimestega ja täieliku relvastusega. Aadlikud olid relvastatud väga mitmekesiselt, mõnikord „tulirelvaga", teinekord aga „viburelvaga", s. o. vibu ja nooltega. Aadlike maakaitseväe distsipliin oli nõrk. Paljud hoidusid mitmesuguste ettekäänete all teenistusest kõrvale. Neid, kes ülevaatusel osutusid „puudujaks", peksti hiljem keppidega ja mõnikord jäeti ilma mõisast. Aadlikkude maakaitseväe nõrkuse tõttu organiseeriti juba XVI sajandil streletside sõjavägi. Streletsid said rahalist palka, olid varustatud tulirelvadega (arkebuusidega) ning läksid lahingusse „rivis", s. o. reeglipärases korras. Streletsid moodustasid alalise, kuid mitte regulaarväe. Nad elasid Moskvas ja teistes suurtes linnades omaette alevikes ning tegutsesid rahuajal käsitöö ja väikekauplemisega. Eluviiside poolest erinesid streletsid väga vähe linnade alamrahvast. Seepärast nad võtsid sageli osa linnaelanike ülestõusudest.

Valmistudes Smolenski pärast sõjaks Poolaga, palkas Moskva valitsus oma teenistusse mitu välismaalastest sõdurite polku. Kuid Smolenski piiramise kogemused 1632. a. tõendasid distsiplineerimata palgasõdurite täielikku kõlbmatust ja

mitteustavust, sest nad müüsid oma relva sellele, kes maksis rohkem. Seepärast mindi Aleksei Mihhailovitši ajal üle teisele meetodile, mis oli ära proovitud juba tema isa ajal. Võeti kokku polgud vene „värvatavaist meestest" ja „tahtjaist"; „välismaise" rivikorra õpetamiseks kutsuti välismaa instruktoreid. Nii loodi „välismaise riviga" polgud — reitarite (ratsa-) ja sõdurite (jalaväelaste) polgud, milledes ainult ohvitserid olid välismaalased.

Lähemail aastail pärast Aleksei Mihhailovitši surma oli Vene sõjaväes 63 uut viisi formeeritud polku, mis moodustasid 60% kogu sõjaväest, kasakad kaasa arvamata. Niiviisi algas XVII sajandil sõjaväe ümberkorraldamine, mis tõstis selle lahinguvõimet. Aleksei Mihhailovitši ajal tehti katset luua sõjalaevastikku. Välismaised meistrid ehitasid laeva „Orjol", kuid see hävitati Volgal Razini ülestõusu ajal.

§ 54. Nikoni kirikureform ja kiriku lahknemine.

Kirikureform. Isevalitsuslikule Vene riigile oli vaja tugevat kirikut, mis oleks veel rohkem kindlustanud tsaarivõimu ja aadlikkude domineerimist. Selleks oli vaja kõrvaldada erinevused kiriklikes talitustes ning allutada kõik kiriklikud organisatsioonid rangemalt kiriku kõrgemale võimule.

Aleksei Mihhailovitši ajal sai patriarhiks Nikon, kel oli suur mõju tsaarile. Nikon valitses määratu suuri patriarhi ja kloostrite maavaldusi nagu oma isiklikke maid. Nikoni rikkused olid väga suured. Alluvaid vaimulikke kohtles Nikon väga karmilt. Papid nimetasid teda „tigedaks metsloomaks".

Nikoni korraldusel võeti ette üldine kirikuraamatute ja kirikukommete revideerimine, eesmärgiga viia need täielikule ühtlustamisele. Selleks oli eeskujuks kreeka kirik. Kirikuraamatute ja -kommete revideerimine toimus kreeklaste ja Kiievi õpetatud munkade juhtimisel. Nikon andis korralduse, et ristimärgi ettelöömine peab toimuma mitte kahe sõrmega nagu

varem, vaid kreeklaste kombel kolme sõrmega, et ikoonid tuleb maalida kreeka eeskujude järgi jne. Nikon ei piirdunud mõnede kirikukommete muutmisega. Ta väitis, et kirikuvõim peab olema tsaarivõimust üle. Patriarhivõimu ta võrdles päikesega taevas ja tsaarivõimu — kuuga, mis saab valguse päikeselt. Nikon võttis endale „suure valitseja" tiitli, segas end riigivalitsemise asjadesse ning tegi isegi sõjategevusse puutuvaid korraldusi.

Nikoni liigne tugevnemine kutsus õukonna aristokraatias ja aadlike hulgas esile suure rahulolematuse. Tsaar toetas kõiki Nikoni abinõusid kiriku kindlustamiseks, kuid ei soovinud oma võimu nõrgendamist. Tsaari ja Nikoni vahel algasid kokkupõrked, mis varsti lõppesid täieliku lõhenemisega. Tahtes hirmutada tsaari ja bojaare, heitis Nikon eneselt ootamatult maha patriarhi ametirüü ning sõitis Moskvast Voskressenski kloostrisse (Uus Jeruusalem). Nikon ootas, et tsaar kutsub teda tagasi, kuid need lootused ei täitunud. 1666. a. kokkukutsutud kirikukogu, millest võttis osa kaks kreeka patriarhi, tunnistas süüdlaseks Nikoni enese, aga tema kirikureformid tunnistas õigeks. Nikon saadeti lihtmungana ühte põhjapoolsesse kloostrisse.

Nii lõppes ebaõnnestunult Nikoni katse tõsta vaimulikku võimu üle ilmaliku. Patriarhi ja tsaari vahelises võitluses olid kõik eelised tsaari pool. Tsaari toetasid maaomanikud-aadlikud, sest määratu suurt territooriumi valdava kiriku rippumatu seisund tähendas neile teatud hädaohtu.

Õigeusu kiriku lahknemise algus. Nikoni reformid kutsusid välja kiriku „lahknemise", s. o. kirikureformide vastaste lahkulöömise kirikust. Nad ei tahtnud Nikoni poolt sisseseatud muudatusi tunnustada ning nõudsid vanade kommete säilitamist. Neid hakati seepärast nimetama „lahkusulisteks" ehk „vanausulisteks".

Kõrgem vaimulikkond ja kloostrid, kel oli suuri maid rohkearvulise pärisorjadest elanikkonnaga, ekspluateerisid julmalt oma talupoegi, kogusid suuri rikkusi ning petsid rahvast

„imettegevate" ikoonide, pühakute säilmete jms. abil. Kloostrid ja kõrgem vaimulikkond olid, vähesed erandid välja arvatud, Nikoni reformide poolt, mis kõvendasid veel tugevamini kiriklike feodaalide võimu.

Alam vaimulikkond oli hoopis halvemas olukorras ning kannatas ise kirikuülemuse omavoli all. Alamast vaimulikkonnast tekkisid esimesed Nikoni reformide vastased. Selliseks oli ülempreester Avvakum. Nikoni ja tema kirikureformide vastu väljaastumise eest Moskvas saadeti Avvakum Ida-Siberisse, kus ta peaaegu 10 aasta jooksul oli tsaari vojevoodide igasuguste mõnituste objektiks. Moskvasse tagasi tulnud, jätkas Avvakum võitlust kirikureformidega. Ta saadeti põhja poole, Pustozerskisse, kus ta pandi muldvanglasse (sügavasse auku). 1681. a. Avvakum põletati tuleriidal. Kõik Avvakumi väljaastumised olid suunatud „vanaaja", vanade kirikukommete ja tavade säilitamisele ning olid iseloomult reaktsioonilised. Kuid võitlust uudsuse vastu Avvakum ühendas võitlusega vägivalla ja kuritarvituste vastu võimukate inimeste ja kõrgema kirikuvõimu poolt.

„Vana usu" kaitsjad linna alama rahva — käsitööliste, kauplejate ja teenistuslaste — hulgast võitlesid peamiselt valitseva kiriku suure võimu ahnete vaimulikkude poolt pealepandud liigsete maksude vastu. Talupoegade hulkades võitlus valitseva kirikuga ühines võitlusega feodaal-pärisorjusliku süsteemi vastu. Talupojad ja alamad linlased läksid pärisorjuse surve eest põhjapoolseisse metsadesse, lõunapoolseisse steppidesse ja Doni äärde ning asutasid seal lahkusuliste kogudusi. Sel teel nad lootsid pääseda feodaal-pärisorjuslikust rõhumisest.

Nikoni kirikureformid leidsid vastuseisu ka õukonna aristokraatia väikese konservatiivse rühma poolt, samuti ka osa kõrgemate vaimulikkude seas. Seda põhjustas kartus, et kiriklikud uuendused võivad vapustada kiriku seisundit.

XVI peatükk.

Ukraina ja Valge-Vene rahva võitlus panide-Poola rõhumise vastu.

§ 55. Ukraina ja Valge-Vene Poola valitsuse all.

Ukraina ja Valge-Vene maade anastamine poola panide poolt. Pärast Lublini uniooni sõlmimist Leedu ja Poola vahel aastal 1569 läks suurem osa Ukraina maid (Volõõnia, Kiievi- ja Tšernigovimaad) üle Poolale. Poola suurmaaomanikud-panid hakkasid hoogsalt Ukraina ja Valge-Vene maid enda kätte kiskuma. Enne anastasid nad Dnepri paremal kaldal Ukraina läänepoolse osa maad, siis aga juba XVI sajandi lõpul siirdusid poola mõisnikud ka Dnepri vasakule kaldale. Ukraina territooriumil tekkisid laialdased poola magnaatide Žolkiewskite, Potockite jt. valdused.

Põllumajanduse kiiret arengut poola mõisnikkude juures põhjustas suurenenud vilja-väljavedu Poolast ja Leedust Lääne-Euroopasse. Mõisnike valdustest veeti vili jõgesid mööda Baltimere sadamateni, millede hulgas vilja väljaveokaubanduses suurim tähtsus kuulus Danzigile.

Oma Ukraina ja Valge-Vene valdustes seadsid poolakad sisse Poola korra. Talupoegade olukord Poolas oli tol ajal raskem kui üheski teises Euroopa riigis. Poola mõisnikud likvideerisid talupoegade kogukonnad, milledele kuulusid suured maatükid. Poola panid anastasid parimad kogukonnamaad, kuid talupojad pandi väikestele jaosemaadele ning koormati raskete maksude ja koormistega.

Ukraina talupojad. *XVIII s. joonistus.*

Poola mõisnikul oli täielik võim oma valduste elanikkonna üle. Ta võis talupojalt ära võtta tema varanduse, määrata talle ükskõik missugust karistust ja isegi surmata. Talupojad ei tohtinud kellelegi kaevata rõhumise ja ülekohtu pärast. Mõisnikud nimetasid neid põlgavalt holoppideks ja elajateks.

Poola panid kiusasid taga ukraina ja valge-vene rahvuskultuuri. Oma seisundi kindlustamiseks Ukrainas ja Valge-Venes kasutasid poolakad katoliku kiriku abi. Katoliikluse levitamine leidis tugevat vastupanu mitte ainult talupoegade ja linnaelanike poolt, vaid ka osa Ukraina ja Valge-Vene mõisnike poolt. Jesuiitide ettepanekul koostati siis katoliku ja õigeusu kirikute ühendamise (uniooni) kava: enamik kirikukombeist jäi õigeusulistele endiseks, kuid õigeusu kirik pidi alluma Rooma paavstile ja tema poolt määratud piiskoppidele. Uniooni sõlmimise küsimuse otsustamiseks tuli 1596. a. Bresti linnas kokku kirikukogu. Osavõtjate enamik ei tahtnud uniooni ning kaitses õigeusu kiriku täielikku iseseisvust. Sellest hoolimata

Valge-Vene talupoeg. *XVIII s. joonistus.*

väikesearvuline uniooni pooldajate hulk, ignoreerides enamiku arvamist, kuulutas uniooni välja ning Poola kuningas kinnitas uniooni sõlmimise erilise seadusega. Unioon pidi kaasa aitama Ukraina ja Valge-Vene maade alistamisel Poolale.

Poola rõhumise all kannatas samuti ka linnaelanikkond. Juba XV—XVI sajandil said paljud Ukraina ja Valge-Vene linnad omavalitsuse. Poola maavalduse kasvamisega Ukrainas ja Valge-Venes sattusid linnad sõltumusse Poola võimust ja poola mõisnikest. Poola seaduse järgi oli kõigil mõisnikel õigus vedada oma majapidamise saadusi välismaale ilma tollita ja samuti ka osta endale vajalikke kaupu. See mõisnike eesõigus lõi linnade kauplemisele raske hoobi. Poola võimud lakkasid arvestamast linnaomavalitsusi, poola mõisnikud aga võtsid linnadelt ära maad ja ahistasid tööndusi ning kaubandust.

Ukraina ja Valge-Vene elanikkond linnades ühines „vennaskondadeks", mis kiriklike liitude ettekäände all (vennaskonnad tekkisid kirikute juures) kaitsesid rahvuslikku kultuuri ja pidasid võitlust katoliku kirikuga. Vennaskonnad asutasid koole, trükikodasid, andsid välja raamatuid ja abistasid oma kaasliikmeid. Kuigi osa Ukraina ja Valge-Vene feodaale hakkas poola panidele ja šlahtitšitele järele aimama, rääkis poola keelt ja jäljendas poola kombeid ja eluviise, jäi rahvamass siiski truuks oma emakeelele ja kodumaale. Panide-Poolal ei õnnestunud hävitada ukraina ja valge-vene rahvuskultuuri.

Ukraina ja valge-vene talupojad, päästes end poola mõisnike rõhumise eest, läksid lõuna poole, Dnepri alamjooksule, kus stepp oli veel asustamata, samuti nagu vene talupojadki samal ajal põgenesid Donimaale. Hortitsa saarel, Dnepri kärestike lähedal tekkis kasakate ja Ukrainast ärajooksnud talupoegade kindlustatud laager. Neid hakati nimetama Zaporožje kasakaiks, sest nad elasid kärestike taga. Kaitseks pealetungide vastu olid ehitatud tõkked maharaiutud puudest. Ukrainakeelsest sõnast „sitš" (tõke) sai kindlustatud kasakate laager nimeks „Setš". Peategevusalaks oli kasakail kalapüük, küttimine ja mitmesugused käsitööd. Sageli kasakad varitsesid röövretkedelt Krimmi tagasipöörduvaid tatarlasi ja võtsid neilt ära vangid ning kokkuröövitud saagi. Mitte piirdudes Ukraina stepiala kaitsega, käisid kasakad kaugetel sõjaretkedel Krimmis ja Musta mere äärsetes Türgi linnades.

Zaporožjes peaaegu ei olnudki alalisi elanikke. Kasakad kogunesid „Setši" varakevadel, kohe pärast suurvee lange-

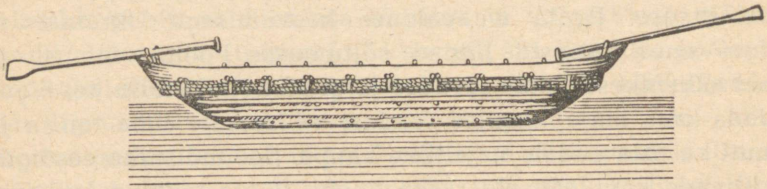

Zaporožlaste paat („kajak"). *XVII s. joonistus.*

Zaporožlaste vapp. *XVII s. „Värssidest".*

mist. Siis muutus saar kära- ja rahvarikkaks laagriks. Kasakad valisid atamani ja teised juhid. Sajad inimesed ehitasid pajust ja pärnast pikki kasakapaate, mida nimetati „kajakaiks". Teised samal ajal parandasid relvi ja valmistasid tagavarasid. Kui kõik ettevalmistused olid lõppenud, ujusid sajad kasakate „kajakad" kiiresti mööda Dneprit alla ja läksid välja Mustale merele. Harilikult kasakad suundusid Türgi rannikuile, mõnikord isegi sultani pealinna — Konstantinoopoli alla. Kasakad sõudsid sellise kiirusega üle mere, et sultani valvepostid harva said sultanile teatada lähenevast hädaohust. Kasakate jõud seisis julguses ja pealetungi ootamatuses. Talvel Zaporožje Setš oli tühi. Kasakad läksid Ukraina ja Poola linnadesse, kus müüsid röövretkedelt kaasatoodud saaki ja oma tööndussaadusi. Hortitsa saarele jäid ainult vahid. Suurtükid, püssid, paadid — kõik peideti hoolikalt järgmise kevadeni.

Kasakate arv suurenes märksa XVI sajandi lõpul. Kuningas Stephan Bathory ajal kanti osa kasakaid erilistesse nimestikkudesse (registritesse) ja neid hakati nimetama „registrikasakaiks". Poola valitsus püüdis neid kasutada Poola piiriäärsete maade kaitseks ja sõjaks. Seepärast said registrikasakad kunin-

galt palka ja nad paigutati linnadesse. „Registritesse" sattus ainult jõukam, tähtsusetu osa Ukraina kasakaist. Ülejäänud kasakaid tahtis Poola valitsus teha pärisorjuslikeks talupoegadeks ja saata neid mõisnikele tagasi.

Juba XVI sajandi lõpul algas registrikasakate hulgas kihistumine. Tekkis jõukam kiht kasakaid, kes muutusid väikemõisnikeks. Nad muretsesid endale talud, pidasid oma pärisorje-talupoegi ja valdasid mitmesuguseid tööndusi. Nende kasakate hulgas levis kergemini poola kultuur.

Registri-kasakate sõjaväe eesotsas seisis kuninga poolt kinnitatav hetman; hetmanit ümbritses jõukas „peavanemkond", kes koosnes mitmesuguseist kasakate poolt valitavaist ülemaist.

Rahva ülestõusud Poola vastu. Poola rõhumine Ukrainas ja Valge-Venes kutsus XVI sajandi lõpust alates välja rea stiihilisi rahva ülestõuse. Harilikult nende ülestõusude ajal Zaporožje kasakad ühinesid talupoegade salkadega. Mõnikord liitus nendega ka osa registrikasakaist. Ülestõusude ajal talupojad põletasid losse, kuid mõisnikud, kui neil õnnestus pääseda, põgenesid Poolasse. Hiljem tulid nad tagasi koos Poola sõjavägedega ja karistasid talupoegi julmalt. Laialdased ja tihedad metsad Dneprimaa keskosas kaitsesid ülestõusnuid jälitamise eest ning võimaldasid pidada pikka partisanisõda.

Esimesed suuremad ülestõusud toimusid XVI sajandi 90-ndail aastail. 1595. a. astus Volõõnias alanud ülestõusu etteotsa käsitöölise-nahkuri poeg Semerin Nalivaiko. Volõõniast Nalivaiko salgad siirdusid Valge-Venesse ja kiskusid kaasa ülestõusule ka Valge-Vene talupojad. Ülestõusnud vallutasid mitu linna — Slutski, Mogiljovi, Pinski.

Poola kuningas Sigismund III saatis ülestõusnute vastu suure sõjaväe hetman Žolkiewski juhtimisel. Lubnõ linna lähedal piirati Nalivaiko salk ümber. Vaherahu ajal poolakad tapsid relvadeta ülestõusnud reetlikult ära, aga ülestõusu juhi Nalivaiko saatsid Varssavi ja piinasid seal surnuks. Talurahva liikumine panide vastu jätkus ka XVII sajandi alguses.

XVII sajandi 30-ndail aastail tõusis Zaporožskaja Setš uuesti üles poola feodaalide vastu. Vanemate reetmise tõttu suruti ülestõus maha. Pärast seda poola panid ehitasid prantsuse inseneri abiga ülalpool kärestikke Kodaki kindluse, mis pidi takistama Zaporožje läbikäimist Ukrainaga. Poola hetman kutsus kasakad nende vastu võitlemiseks ehitatud kindlust vaatama. — „Kuidas teile näis Kodak?" küsis ta pilkavalt. „Mis on tehtud inimeste kätega, see ka lõhutakse inimeste kätega," vastas temale sadanik Bogdan Hmelnitski. Mõne aasta pärast algas uus ülestõus ning kasakad tõesti purustasid Kodaki kindluse.

Alles 1638. a. surusid Poola sõjaväed maha rahva ülestõusu Ukrainas. Poola seim kaotas „igaveseks ajaks" kõik kasakate soodustused ja omavalitsuse. Hetmani asemele tuli Poola valitsuse komissar. Registri-kasakate arvu vähendati. Neid hakkasid juhtima poola šlahtitšid. Ukraina linnadesse asusid Poola garnisonid.

§ 56. Ukraina rahva vabadusvõitlus 1648—1654. a.

Bogdan Hmelnitski. Pärast 1638. a. ülestõusu mahasurumist ei olnud Ukrainas ega Valge-Venes kümne aasta jooksul uusi rahutusi. Poola šlahtitšid nimetasid seda aega „kuldseks rahuks". Sel ajal Ukraina ja Valge-Vene rõhutud elanikkonna viha Poola võimu vastu suurenes veel enam.

1648. a. kevadel tõusis Ukraina uuesti üles panide rõhumise ja Poola võimu vastu. Liikumist alustasid Zaporožje kasakad. See oli Ukraina rahva vabadusvõitluse algus väljapaistva riigitegelase ja väejuhi, ukraina rahva poja Bogdan Hmelnitski eestvõttel.

Bogdan Hmelnitskit tunti Ukrainas hästi. Ta oli haritud inimene, õppis Kiievi akadeemias ning oskas ladina keelt. Mitmel korral oli ta julgete mereretkede osavõtjaks ja juhiks. Umbes kaks aastat veetis Bogdan sõjavangina Türgis.

Kasakad valisid teda sageli läbirääkimisteks Poola valitsusega, kelle ees Bogdan kaitses kasakate huve. Energiline ja tark poliitikategelane Hmelnitski oskas juhtida ukraina rahva võitlust Poola panide rõhumisest vabanemise eest, oskas leida väljapääsu tol ajal väljakujunenud olukorrast ja tagada oma kodumaale teed edasiseks ajalooliseks arenguks.

Bogdan Hmelnitski.

Bogdan Hmelnitski oli jõukas kasakas ning seisis registriväes. Tšigirini lähedal asus temale kuuluv üksiktalu. Ukraina hädad Poola valitsuse all tekitasid Hmelnitskis pahameelt ja viha. Sel ajal kasvas pahameel ka jõukate registrikasakate hulgas, kes olid talupoegade ja lihtkasakate massiga võrreldes paremas seisukorras. Varsti sai Bogdan Hmelnitski ise tunda Poola võimude metsikut omavoli. Poola šlahtitš Czaplinski sai Poola võimudelt ebaseaduslikult valdusõigusekirja Bogdan Hmelnitski talule ning ootamatult talu enda alla võttes pani ahelaisse kõik Hmelnitski kodused. Kui Bogdan Hmelnitski sol-

vaja kohtusse kaebas, peksis Czaplinski surnuks Hmelnitski kümneaastase poja. Bogdan Hmelnitski pöördumine kuninga kohtu poole seadusliku kaitse saamiseks ei andnud mingeid tulemusi. See juhtum näitas kasakate vanemkonnale selgesti ukrainlaste kaitsetust ja õigusetust Poola riigis.

Jõudnud pärast ebaõnnestunud õiguseotsimist Varssavist kodumaale tagasi, kogus Bogdan Hmelnitski endale lähedased kasakad salajasele nõupidamisele. Sel nõupidamisel astus ta esmakordselt välja üleskutsega alustada ülestõusu Poola võimu vastu. „Kas tõesti jätame viletsusse oma vennad?" ütles ta. „Igal pool ma olen näinud hirmsat rõhumist. Õnnetu rahvas palub abi". Vanad kasakad vastasid temale: „Aeg on haarata mõõk, aeg on heita endast Poola vangiahelad." Poola panid, kuuldes reeturite kaudu Hmelnitski kavatsustest, areteerisid tema ja panid vangi. Kuid Hmelnitskil õnnestus põgeneda Zaporožjesse, kus ta kindlustas end ühel saarel. Vahepeal algasid Ukrainas talurahva rahutused. Ei olnud ainustki külakest ega suurküla, kus poleks kõlanud kutsed ülestõusuks. Üks poola pan võttis oma talupoegadelt ära mitu tuhat nende poolt ärapeidetud püssi. Panid lahkusid kiiresti oma lossidest, jätsid maha varanduse ning püüdsid päästa end põgenemisega Poolasse. Kõik tundemärgid ennustasid Ukrainas rahva üldise ülestõusu lähenemist, mis muutus edaspidi vabadussõjaks.

Bogdan Hmelnitski sai aru, et võitlus hästirelvastatud ja suurearvuliste Poola sõjavägedega tuleb raske. Seepärast ta otsustas astuda liitu Krimmi khaaniga. Bogdan Hmelnitski läks Zaporožjest Krimmi pealinna — Bahtšisaraisse. Krimmi khaan sel ajal polnud rahul Poola kuningaga, kes mitu aastat polnud maksnud talle andamit. Khaan saatis Hmelnitskiga salga tatarlasi ühe oma murza (vürsti) juhtimisel. Zaporožskaja Setš võttis Krimmist tagasitulnud Bogdani rõõmuga vastu. Kokkukogunenud kasakad kuulutasid tema kasakaväe hetmaniks ning andsid tema kätte võimu sümboli — suure hetmanikepi.

1648. a. kevadel Hmelnitski astus kasakatega Zaporožjest välja. Poola sõjaväed hetman Potocki juhtimisel liikusid neile

vastu. Mai algul Kollaste vete jõekese lähedal Hmelnitski purustas ettenihkunud poolakate salga. Selles teenivad kasakad tulid juba enne lahingut Hmelnitski poole üle. Teade lüüasaamisest sundis Potockit kiiresti taganema. Hmelnitski jälitas vastast ning mai keskel lõi teda täielikult Korsuni all. Hetman Potocki võeti vangi. Kasakate ja tatarlaste kätte langes suur saak.

Talupoegade ülestõusud. Pärast hiilgavaid võite, mis kasakad said Bogdan Hmelnitski juhtimisel Poola vägede üle, haaras ülestõus kogu Ukraina. Talurahvas kihutas välja poola šlahta, ukraina mõisnikud ja vaimulikud nende mõisadest ja hävitas oma orjastajad. Mõisnikud jätsid maha lossid ja varanduse ning põgenesid Poolasse. Ülestõusnud talupoegadele võrsusid vaprad juhid, kelle hulgast eriti silmapaistev oli Maksim Krivonoss või, nagu teda nimetati rahvalauludes, „Perebiinoss". Rikas Poola-Ukraina magnaat, vürst Jeremias Wiśniowiecki katsus ülestõusu uskumatute julmuste abil maha suruda. Kuid ta ei pidanud vastu kokkupõrgetel Maksim Krivonossi kasakate-talupoegade väesalkadega, kes ilmusid imesteldava kiirusega sinna, kus oli vaja purustada kokkukogunenud šlahtitšeid. Ukraina järel tõusis üles ka Valge-Vene, kus samuti tekkisid kümned talupoegade väesalgad. Julgesti ja osavasti tegutsesid valge-vene talupoegade väesalgad Krivošapka, Nebaba ja Garkuša juhtimisel.

Hmelnitski mõistis, et Ukrainal üksi on raske šlahtitšite Poolat võita ja juba tol ajal (alates 1648. a. juulist) pidas ta läbirääkimisi Vene valitsusega abi üle sõjas Poola vastu.

1648. aasta septembris andis Hmelnitski ühes temaga liitunud Krivonossiga uue, veel hirmsama löögi Poola kuninglikele vägedele Piljavka jõel. Alustades võitlust Poolaga, kaitses Bogdan Hmelnitski peaasjalikult registrikasakate huve. Ta nõudis registrikasakate sõjaväe arvulist suurendamist, kasakailt äravõetud õiguste tagasiandmist, kinnipeetud palga väljamaksmist, õigeusu kiriku tagakiusamise lõpetamist. Talupoegade massiline ülestõus ja linnaelanike abi näitasid Hmelnitskile, et võit-

lust Poolaga peavad mitte ainult kasakad, vaid kogu ukraina rahvas.

Võit Piljavka jõel Poola peajõudude üle avas Hmelnitskile tee Varssavi. Kuid ta tungis kuni Lvovi ja Zamostjeni, siis aga pöördus tagasi Kiievisse, kus ta võeti elanikkonna poolt vastu suure pidulikkusega ja tervitati kui Ukraina vabastajat Poola orjuse alt.

Pärast lüüasaamist Piljavka jõel saatis Poola valitsus Kiievisse saadikud rahu sõlmimiseks, et võita aega uue sõjaväe kogumiseks. Hmelnitski, võttes arvesse talupoegade ülestõusude saavutusi, ei nõustunud väikeste järeleandmistega, vaid nõudis Ukraina vabastamist Poola sõjavägedest. „Ma kisun kogu Ukraina rahva Poola orjuse alt välja," ütles ta Poola saadikuile. Rahuläbirääkimised ei andnud mingeid tulemusi.

Zborovi rahu. 1649. aasta suvel asus Hmelnitski uuele sõjaretkele. Temaga liitus Krimmi khaan suure tatari hordiga. Zborovi linna all kasakad ja tatarlased piirasid Poola sõjaväed ümber. Kuid poola panidel läks korda ära osta Krimmi khaani, kes tegi Hmelnitskile ettepaneku sõlmida kuningaga rahu. Hmelnitski sai aru hädaohust, mis ähvardas teda tatarlaste poolt khaaniga mittenõustumise korral. Seepärast Hmelnitski nõustus ja sõlmis rahu, mis sai nimeks Zborovi rahu. Selle rahu tingimuste järgi osa Ukrainat eraldati eri valitsuseks hetmaniga eesotsas, kelleks jäi Bogdan Hmelnitski. Registrikasakate arvu suurendati 6000-lt 40 000-le.

Zborovi rahuga aastal 1649 lõppes Ukraina vabastamise sõja esimene periood. Rahutingimused rahuldasid jõukate registrikasakate peamisi nõudmisi. Lihtkasakad ja talupojad olid teistsuguses olukorras. Paljud talupojad, kes võitlesid poola šlahtitšitega, kuid ei sattunud rahutingimustega määratud 40 000-lise registri-sõjaväe koosseisu, pidid minema tagasi oma vanadele kohtadele endiste omanike juurde. Talupojad jäid endiselt pärisorjuslikku sõltumusse mõisnikest. Pärast rahu sõlmimist poola ja ukraina suurmõisnikud hakkasid tagasi tulema oma Ukraina valdustesse. Zborovi rahu ei rahuldanud talupoegi

ja kasakaid. Seepärast nad ei tahtnud lõpetada võitlust ega lasknud panisid oma valdustesse.

Algasid uued ülestõusud nii poola panide kui ka kasakavanemate vastu, keda talupojad ja laiad kasakate ringkonnad pidasid süüdlasteks selles, et panid tulid tagasi Ukrainasse.

Seega ukraina rahva vabadussõda šlahtitšite Poola vastu põimus klassivõitlusega ukraina ühiskonnas.

Sõja uuesti algamine. Poolas vaadati Zborovi rahule kui hingetõmbusele, mis on vajalik purukslöödud sõjaväe reorganiseerimiseks. Panid kasutasid seda hingetõmbust ka selleks, et purustada talurahva liikumist. Põldudel vedelesid surnukspiinatud ja surnuksraiutud talupoegade ja linlaste laibad. Paljud talupoegade juhid hukkusid, nende hulgas ka Maksim Krivonoss. 1651. aasta algul tungisid Poola sõjaväed Ukraina lääneosadesse, enne kui Hmelnitski suutis koguda kasakaid pealetungi tagasilöömiseks. Otse uue sõja algul hukkus vapper Netšai, kes oma väikese salgaga tormas julgesti elanikkonda kaitsema.

1651. a. kevadel asus sõjakäigule suur Poola armee eesotsas kuningaga. Rooma paavst saatis pattude andeksandmise kõigile, kes võtavad osa sõjast ukraina rahva vastu. Bogdan Hmelnitski liitus jälle Krimmi khaaniga. 1651. a. juunis algas Berestetško juures lahing, mille jooksul tatarlased äkki jätsid kasakad maha ja tõmbusid tagasi. Bogdan Hmelnitski ruttas mõjutama khaani, et see lahinguväljale tagasi tuleks. Kuid khaan mitte ainult ei tulnud tagasi, vaid pidas ka hetmani enese juures kinni. Kasakad ja talupojad, jäänud ilma juhita, kaevasid oma laagris kaitsekraavi ja lõid mitme päeva jooksul poolakate pealetungi mehiselt tagasi. Selles tapluses paistis eriti silma Bogun, keda tundsid nii kasakad kui ka poolakad tema muinasjutulise jõu ja vapruse poolest. Kasakad valisid Boguni oma juhiks. Tema korraldas äkkrünnakuid, üllatades vaenlasi oma sõjakavaluse ja julgete ning ootamatute kallaletungidega.

Kuid jõud ei olnud võrdsed. Kasakad pidid mõtlema taganemisele; öösel läks osa kasakaid sohu ehitatud tammi kaudu

märkamatult ära. Kui hakkas koitma, tormasid poolakad tühjenenud laagrisse ja õiendasid julmalt arveid nendega, kes olid kohale jäänud ning kelle hulgas oli palju halvasti relvastatud talupoegi. Ligi kolmsada kasakat jäi paigale väikesele saarele ja jätkas visalt endakaitset. Poolakad tegid neile ettepaneku alla anda ning lubasid säästa nende elu, kuid said kasakailt vastuseks: „Meie elu pole meile kallis, ent vaenlase armu põlastame." Pärast seda kasakad kaelustasid üksteist ja tormasid poolakate kallale. Kõik kasakad langesid kangelastena.

Alles kuu aja pärast laskis Krimmi khaan Bogdan Hmelnitski vabaks. Poolakad olid selleks ajaks vallutanud Kiievi, tatarlased aga rüüstasid hirmsasti maad. Hetman pidi nõustuma rahulepingu raskete tingimustega, mis kirjutati alla 1651. aasta sügisel Belaja Tserkovis. Kõik, mis oli kätte võidetud raskes heitluses, oli peaaegu täiesti kaotatud. Registrikasakate sõjaväe arv vähendati 20 000-ni. Kasakad kaotasid Zborovi rahuga saadud õigused.

Ukrainasse naasnud poola mõisnikud tasusid talupoegadele ülestõusust osavõtmise eest julmalt kätte. Et pääseda tagakiusamise eest, hakkasid talupojad massiliselt minema Dnepri vasakule kaldale ja veel kaugemale Vene riigi piiridesse. Poola võimu all olev Ukraina territoorium tühjenes ruttu. Samal ajal Ukraina elanikkond asustas viljakad maa-alad Põhja-Donetsi ülemjooksul, kus tekkisid kiiresti kümned uued ukrainlaste alevikud. Seda piirkonda hakati nimetama Sloboda-Ukrainaks.

Hoolimata rahu sõlmimisest Belaja Tserkovis, jätkasid šlahtitšite väesalgad ukrainlaste suurte ja väikeste külade rüüstamist, inimeste riisumist ja tapmist, säästmata vanu, naisi ja lapsi. Poola kuningas leppis ära Krimmi khaaniga, lubades temal neljakümne päeva jooksul riisuda Ukraina elanikkonda. Mööda Krimmi suunduvaid teesid venisid pikad voorid seotud vange. Krimmi tatarlased viisid endaga kaasa kümneid tuhandeid mehi ja naisi, keda ootas raske orjapõli. Vanas ukraina laulus lauldakse sellest ajast:

Murest on murtud Ukraina, et ei ole aset tal.
Tallas hobustega hord lapsukesi väikesi,
väiksekesi tallas, suuri vangi võttis,
käed selga sidus, khaani alla ajas.

§ 57. Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga.

Ukraina liitmine Vene riigiga. 1648.—1651. a. sõda näitas selgesti, et Ukraina pole võimeline oma jõududega poola ikkest vabanema. Igalt poolt suurtest riikidest piiratuna ei võinud Ukraina sel ajal iseseisvaks saada. Seepärast, kui aastal 1652 Ukraina talupojad ja kasakad uuesti üles tõusid poola mõisnike ja Poola võimu vastu, astus Bogdan Hmelnitski läbirääkimisse Moskva valitsusega Ukraina liitmise üle Vene riigiga. Sügisel 1653. a. Moskvasse kokkukutsutud Maakogus otsustati kaitsta Ukrainat ja kuulutada Poolale sõda. 8. jaanuaril 1654 tuli Perejaslavlis Moskva saadikute osavõtul kokku raada, s. o. Ukraina kasakate esindajate nõupidamine. Hetman Bogdan Hmelnitski pöördus kokkutulnud kasakate poole kõnega, milles tuletas meelde ukraina rahva rasket olukorda. „Kõigile teile on teada," ütles tema, „et meie vaenlased tahavad meid nii välja juurida, et isegi venelase (s. o. ukrainlase) nime ei tuletataks meelde meie maal. Seepärast valige endale valitseja nelja tsaari hulgast. Esimene on Türgi sultan, ta rõhub kreeklasi. Teine on Krimmi khaan, ta on valanud palju kordi meie vendade verd. Kolmas on Poola kuningas. Poola panide rõhumisest pole mul tarvis rääkidagi. Neljas on suure Venemaa tsaar, idapoolne tsaar." Tuhanded hääled vastasid: „Soovime idapoolse tsaari alla." Kokkuleppe järgi, mis sõlmiti pisut hiljem Moskvas, sai Ukraina omaette valitsemise õiguse, valitud hetmaniga eesotsas. Registrikasakate arv määrati kindlaks 60 000 inimese peale.

Poola kuninga ja poola mõisnike võim oli ukrainlastele mitu korda raskem kui alamlus Vene tsaarile. Kuigi Ukraina rõhumine ka tsarismi poolt oli julm, ometi ta liitmine Venemaa

külge etendas progressiivset osa Ukraina majandusliku elu arengus. Olles raskelt ekspluateeritud Vene tsaaride poolt, leidis ukraina rahvas ühtlasi vene rahva näol võimsa toe klassivõitluses rõhujate vastu. Suurvene rahvas on ukrainlaste ja valgevenelaste sugulasrahvas nii oma põlvnemiselt, keelelt kui ka kultuurilt. Ukraina üleminek Vene riigi koosseisu oli kahe suure vennasrahva taasühinemiseks, mis päästis Ukraina anastamise eest Poola või Türgimaa poolt.

Sõda Poola ja Rootsiga. Poola ei tahtnud Ukrainat Vene riigile loovutada. Seepärast võis ainult sõda Ukraina Poola valitsuse alt vabastada. Moskvas otsustati Poolaga sõda alustada mitte ainult Ukraina, vaid ka Valge-Vene pärast. Sõda algas 1654. a. ja kestis väikeste vaheaegadega kokku kolmteist aastat (1654—1667). Juba esimesel sõja-aastal vabastati Poola rõhumise alt peaaegu kogu Valge-Venemaa territoorium. Paljudes linnades ajasid elanikud ise Poola garnisonid välja. Elanikkond võttis Vene väed rõõmuga vastu. Sügisel alistus Smolensk. Järgmise aasta suvel hõivasid Vene sõjaväed Vilniuse. Samal ajal parema kalda Ukrainas pidasid Ukraina ja Vene sõjaväed edukat võitlust poolakate ja nende poole üleläinud tatarlastega. Vabastanud Ukraina maad, läks Bogdan Hmelnitski koos Moskva vojevoodidega Poola piiridesse ja vallutas Lublini.

1656. a. segas end sõtta ka Rootsi kuningas Karl X, kes oli otsustanud vallutada mõned Poola piirkonnad. Ta hõivas Varssavi, Krakovi ja paljud teised Poola linnad. Rootsi anastustegevus sundis Poola valitsust astuma Moskvaga rahuläbirääkimistesse. Kindla rahu sõlmimiseks nõudis Moskva valitsus Poola saadikuilt loobumist Ukrainast ja Valge-Venemaast. Et Poola nende tingimustega ei nõustunud, siis sõlmiti ainult vaherahu, mille järgi sõjategevus mõlema poole vahel katkes.

Sõda Poolaga näitas Venemaale veel kord vajadust valitseda Balti mere sadamate üle ühenduse pidamiseks Lääne-Euroopaga, kust tulid relvad ja sõjamoon. Vene valitsus otsustas teha katset Rootsilt Balti mere rannikut ära võtta, mille see oli

anastanud XVII sajandi esimesel poolel. Sõda Rootsiga algas 1656. a. Vene sõjavägi vallutas mitu Rootsi kindlust Zapadnaja Dvina kaldail ning piiras ümber Riia. Piiramine ei olnud edukas, sest Rootsi kindluse garnison sai abi merelt. Sõda kestis vahelduva eduga mitu aastat. Rootsiga sõlmiti 1661. aastal Kärde rahu, mille järgi mõlemad pooled jäid oma endiste valduste juurde. Ka sel korral ei õnnestunud Venemaal Balti mereni välja tungida.

1657. a. suri Bogdan Hmelnitski. Tema hetmanivõimu tunnustas kogu Ukraina. Pärast tema surma puhkes Ukraina vanemkonna üksikute rühmade vahel võitlus võimu pärast. Seda võitlust kasutas Poola, kes püüdis ukraina šlahtitšeid ja jõukaid kasakaid raha ja lubadustega ära osta. Uus hetman Võgovski, päritolult šlahtitš, läks osa kasakavanematega üle Poola poole. Liidus Krimmi khaaniga õnnestus tal lüüa Vene vägesid Konotopi juures. Poola väed, rikkudes vaherahu, alustasid samuti sõjategevust. Kuid lihtkasakad ja ukraina talupojad ei toetanud Poola poolehoidjaid ning jätkasid visalt koos Vene vägedega võitlust Ukraina vabastamise eest. Mõlemad pooled — Poola ja Vene riik — olid kauaaegsest sõjast tugevasti kurnatud. Viimaks, aastal 1667, pärast pikki läbirääkimisi, sõlmiti Andrussovo vaherahu (Andrussovo küla Smolenski lähedal) $13^1/_2$ aastaks. Vene riigile jäi osa Valge-Venest, Smolensk ja Ukraina maad Dnepri vasakul kaldal. Dnepri paremalt kaldalt läks Kiiev teda ümbritseva piirkonnaga kaheks aastaks Venemaa alla, kuid seda ei antud ka kahe aasta pärast poolakaile tagasi; nad pidid 1686. a. nõustuma Kiievi liitmisega Venemaa külge „igaveseks ajaks".

•

XVII peatükk.

Rahva ülestõusud Vene riigis XVII sajandi teisel poolel.

§ 58. Ülestõus Moskvas 1662. aastal.

Klassivõitluse tugevnemine. Pärisorjusliku surve kõvenemine XVII sajandil kutsus välja klassivõitluse teravnemise, eriti ühenduses Poola sõjaga, sest maksude ja koormiste kogu raskus langes ekspluateeritavale elanikkonnale. XVII sajandi 60-ndail aastail puhkesid mitmes kohas üle riigi üksikud ülestõusud, kuid 1670.—1671. a. süttis talurahva sõda, mis haaras enda alla Vene riigi määratu suure kagupoolse territooriumi.

Riigi raske majanduslik seisukord Ukraina pärast Poolaga peetava sõja ajal läks rahasüsteemi korratusse sattumise tõttu veel halvemaks. Aastal 1654 tsaarivalitsus, vajades suuri rahalisi ressursse sõjakulude katmiseks, laskis välja vaskraha, kuna varem olid käibel ainult hõbemündid. Valitsus ühevääristas vaskrahad hõberahadega, kuigi vase hind oli peaaegu 100 korda madalam hõbeda hinnast. 8 aasta jooksul lasti välja määratu suur hulk vaskraha. See kutsus välja kõigi kaupade, eriti toiduainete järsu kallinemise. Talurahvas keeldus vilja müümast vaskraha vastu. Tekkinud majandusliku korratuse all kannatasid kõige rohkem linnakehvikud. Väga raskesse olukorda sattusid streletsid ja teised väiksemad teenistuslased, kes said palka vaskrahas.

Meeleheitele viidud vaene linnarahvas tõstis 25. juulil 1662 Moskvas ülestõusu. Ülestõusupäeva hommikul olid mitmes

kohas pealinnas üles kleebitud proklamatsioonid, milledes loeteldi rahva viha aluste tsaari bojaaride ja suurkaupmeeste nimesid. Salk käsitöölisi, „jõudeinimesi" ning samuti ka sõdureid ja streletse läks Kolomenskoje külasse Moskva ligidal, kus sel ajal viibis tsaar Aleksei Mihhailovitš. Rahvahulk sundis tsaari läbirääkimisteks kirikust välja tulema ning nõudis ähvardustega vihatuimate bojaaride väljaandmist, maksude kergendamist ja vaskraha kaotamist. Et aega võita, tõotas hirmunud tsaar täita kõik, mida paluti. Kuid ülestõusnud ei uskunud teda ja karjusid: „Kas seda uskuda?" Tsaar tõotas vandega, et täidab kõik, ning lõi selle peale ühe inimesega rahva hulgast käed kokku. Tsaari lubadustest petetud rahvahulk tahtis Moskvasse tagasi minna, kuid neile tuli Moskvast vastu uus Kolomenskojesse minev jõuk, kellega esimene rahvahulk liitus. Ülestõusnud tungisid teistkordselt Kolomenskojesse just sel hetkel, kui tsaar istus hobusele, et sõita Moskvasse.

Selleks ajaks olid juba Kolomenskojesse toodud valitsusele ustavaks jäänud streletside polgud, kes juhiti tsaari residentsi tagaväravate kaudu. Seepärast tsaar muutis tooni ning käratas, et „need inimesed tuleb tappa ja surnuks raiuda ning elusatena kinni püüda". Streletsid tungisid ootamatult relvastamata rahvahulga kallale ning surusid ta Moskva jõe äärde. Paljud raiuti surnuks, paljud uppusid jões, enamik võeti kinni. Tsaarivalitsus karistas ülestõusnuid julmalt: 18 inimest poodi Moskva peateede kõrvale üles, paljudel lõigati keel suust, raiuti maha jalad, käed või peksti piitsaga. Kuid kartes uut ülestõusu, kõrvaldas tsaar vaskraha käibelt.

§ 59. Volgamaa XVII sajandil.

Volgamaa rahvad. Volga mõlema kalda metsarikkad ja stepilised maa-alad olid asustatud mitmesuguste rahvastega. Metsarikkal maal, Vjatka jõest ida pool, elasid udmurdid (votjakid). Volga mõlemal kaldal — vasakul kaldal (Vjatka ja Vetluga jõe vahel) ja paremal kaldal (Volga ja Sura jõe vahel)

elasid marid (tšeremissid). Nad jagunesid „luhamarideks", kes asusid Volga vasakul, madalal kaldal, mis oli kaetud metsade ja soodega, ja „mägimarideks", kes elasid jõe parempoolsel, kõrgel kaldal. Maride naabreiks olid tšuvašid ja mordvalased. Mordva asulad võtsid enda alla territooriumi Oka alamjooksul ja Sura ülemjooksul. Kama alamjooksu mõlemal kaldal elasid tatarlased. Maadel Kamast kagu poole ja Ufa jõe ümbruses elasid baškiirid. Baškiirid elasid ka Uurali taga Toboli jõe ülemjooksul. Pärast Kaasani khaaniriigi vallutamist Ivan IV poolt kuulusid kõik need rahvad Vene riigi koosseisu.

Tsaarivalitsus kogus Volgamaa allaheidetud rahvailt naturaalmaksu (jassakki), mida nad varem maksid Kaasani khaanile ja tema vasallidele. Osa elanikkonnast oli peale jassaki maksustatud rahalise maksuga. Tsaari maksukogujad tarvitasid igasugust vägivalda, võtsid elanikelt ära vilja ja karuloomad. Kloostrid ja mõisnikud püüdsid haarata enda kätte viljakaid maid ja metsi, kus leidus rikkalikult karusloomi, ja pärisorjastada elanikkonda.

Oma võimu kindlustamiseks Volgamaa rahvaste üle kasutas tsaarivalitsus kiriku abi, kes pööras elanikkonda õigeusku. Sundristiusustamine kõvenes eriti patriarh Nikoni ajal. Õigeusu papid kogusid mordvalaste külades talupoegi kokku ja ristisid neid, hiljem aga sundisid neid maha raiuma „pühi" hiisi ja põletama esivanemate haudadele asetatud mälestusmärke.

Baškiiria olukord. Baškiiride peamiseks majandusharuks oli rändkarjapidamine. Baškiirid tegelesid samuti ka karusloomade küttimise, metsmesinduse ja kalapüügiga. Juba XVII sajandil hakkasid baškiirid mõnes kohas osaliselt üle minema põlluharimisele. Neil tekkisid külad, mis koosnesid väikestest palkmajadest. Suvel ajasid baškiirid oma looma- ja hobusteкarjad steppi rohutoidule, kuid hilissügisel nad tulid tagasi oma talveasulaisse.

Baškiiria rahvastik jagunes valdadeks; iga vald omakorda koosnes mitmest kogukonnast. Valda kuulusid inimesed, kes

pidasid end ühe sugukonna järeltulijaiks. Kuid XVII sajandil oli sugukondlik kord baškiiride juures juba täiesti lagunemas. Kuigi maa ühes karjamaadega loeti valla või selle alajaotuse, kogukonna ühiseks omanduseks, valitsesid maa üle tegelikult rikkad inimesed, kes kandsid vürstide, tarhaanide ja batõride nimetust. Neil olid suured loomakarjad, nad said elanikkonnalt suuri sissetulekuid ning sundisid sõltuvaid inimesi töötama oma majapidamistes.

Baškiirid, nagu teisedki Kesk-Volgamaa rahvad, olid tsaarivalitsuse poolt maksustatud naturaalmaksuga (jassakiga), mis koosnes nugiste, rebaste, oravate ja teiste hinnaliste karusloomade nahkadest. XVII sajandil hakkasid vene mõisnikud ja kloostrid endale kiskuma Baškiiria rikkaid maid (tihedad metsad, suurepärased kalapüügikohad, soolaallikad, mustmullastepp). Oma võimu kindlustamiseks selles piirkonnas ehitas tsaarivalitsus suure arvu kindlustatud linnu, teiste hulgas Ufa linna.

Vojevoodid linnades tarvitasid kurjasti oma võimu ning riisusid rahvast.

Kalmõkid. XVII sajandi 30-ndail aastail ilmusid kalmõkid Volga alamjooksule. Enne kalmõkid rändlesid Zaissani järvest põhja pool, mägismaal, mis kandis Džungaaria nime. Nad jagunesid suguharudeks, keda valitsesid vürstid. Suguharud olid üksteisest sõltumatud, kuid aeg-ajalt, pealetungi ähvardusel naaberrahvaste poolt, ühinesid nad ühisesse liitu tugevama suguharu ja selle vürsti juhtimisel.

XVII sajandi algul tuli üks rohkearvuline kalmõkkide suguharu oma rändlaagritega Irtõši jõe ülemjooksule ning hakkas kallale tungima Vene linnakestele. Liikudes edasi edelasse, võttis osa kalmõkke XVII sajandi 30-ndail aastail enda alla stepid Jaiki jõe ja Volga vahel. 1656. a. need kalmõkid andsid alistumisvande Vene riigile. XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul valitses Volga kalmõkkide üle julge ja energiline khaan Ajuka, kes tunnistas end küll Vene tsaari alamaks, kuid toimis sõltumatult ja sageli tungis kallale Volga-äärseile Vene

linnadele. Aasiasse jäänud kalmõkid asutasid Džungaaria riigi, mis väga tugevnes XVII sajandi lõpul.

Ülestõusud Volgamaal ja Lääne-Siberis. Volgamaa rahvad võitlesid visalt tsaarivalitsusega, kaitsesid oma maid äravõtmise vastu ning mitmel korral võtsid ette ülestõuse. Mõned neist ülestõusudest kestsid mitu aastat. Kõige suuremad olid baškiiri elanikkonna ülestõusud. Koos baškiiridega võtsid neist osa ka teised Volgamaa ja Lääne-Siberi rahvad: tatarlased, marid (tšeremissid), tšuvašid, kalmõkid, mansid, handid.

1662. a. puhkes ülestõus ühel ajal mitmes kohas Baškiirias ja Lääne-Siberis. Tatarlaste, baškiiride ja vogulite (mansside) ülestõusu Lääne-Siberis juhtis üks Siberi khaani Kutšumi järeltulijaid. Ülestõusnud tungisid Vene kindlustatud linnade kallale ning hävitasid kloostreid ja Vene alevikke. Ülestõus kestis mitu aastat ja suruti maha suure vaevaga. Tsaari sõjaväed, kes olid täiendatud Moskvast Volgamaale saadetud „välismaise riviga" soldatipolkudega, hävitasid elanikke ning ei säästnud isegi „päris imikuid", nagu väljendab ametlik ettekanne.

Pärast selle ülestõusu mahasurumist viis tsaarivalitsus läbi uued maade anastamised Baškiirias. Noori baškiire hakati sunniviisil võtma tsaari sõjavägedesse ja neid saatma Krimmi vastu. Uus baškiiride ülestõus saavutas oma suurima ulatuse aastal 1682. Ülestõusu juhtis ühe baškiiri valla vanem Seit Sadir (tema nime järgi seda ülestõusu nimetatakse Seidi ülestõusuks). Baškiire toetasid kalmõkid khaan Ajuka juhtimisel. Kalmõkkide juhi reetmine, kes läks üle tsaarivalitsuse poole, ning baškiiride ja kalmõkkide vahel suurenev võitlus karjamaade pärast kergendasid ülestõusu purustamist.

§ 60. Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel.

Doni kasakad XVII sajandil. Doni kasakkond ei olnud ühtlane. Kasakaid, kes elasid Doni alamjooksul, nimetati alamjooksu kasakaiks. Nende keskel tekkis jõukate kasakate kiht,

kes haarasid enda kätte valitavad ametikohad. Jõukad kasakad pidasid kaubavahetust Vene linnadega, samuti ka Kaukaasia, Krimmi ja Türgiga. Vahetuseks Venemaalt toodava vilja, viina, relvade, püssirohu, kalevi ja muude kaupade vastu andsid jõukad kasakad kala, karusnahku, häid Nogai hobuseid ja sõjasaaki. Oma tööndustes ja kaubanduses kasutasid jõukad kasakad vaese kasakkonna — „golõtba" tööjõudu. Jõukad kasakad varustasid kehvikkasakaid relvadega, riiete ja toidumoonaga ning saatsid neid röövretkedele. Kasakad nimetasid seda „vammuste järel käimiseks". Kasakad röövisid Volgal kaubakaravane, mis kuulusid Moskva kaupmeestele, tungisid Kaspia mere rannikute kallale ning rüüstasid Krimmi tatarlaste ulusse (asulaid). Õnnestumise korral tõid kasakad Donimaale kaasa suure saagi, millest suurem osa läks jõukate kasakate kätte. Alamjooksu kasakate administratiivkeskuseks oli Tšerkassk.

Doni jõe keskjooksul ja ta harude ümbruses elavaid kasakaid nimetati ülemjooksu kasakaiks. Nende seas leidus samuti jõukaid kasakaid, kes olid endale jõudnud soetada oma majapidamise. Mõned neist olid sündinud Donimaal ja elanud seal palju aastaid. Neid nimetati seepärast „põliselanikeks". Kuid ülemjooksu kasakate enamik kuulus kehvikkasakate hulka, mis alatasa täiendus „uustulnukatega" Vene linnadest. Uustulnukad koosnesid ärajooksnud talupoegadest, holoppidest, linnakehvikutest ja muust varanduseta elanikkonnast. Samal ajal Doni jõe vasakpoolsete harude ülemjooksu viljakad maad võeti ära kloostrite, suurmaaomanike, tsaari sugulaste ja tsaarile lähedaste bojaaride poolt. Ärajooksnud talupoegi ja holoppe ähvardas kas tagasisaatmine oma endiste mõisnike juurde või pärisorjastamine kohalike maaomanike poolt.

XVII sajandi 60-ndail aastail tõusis vaesumise ja nälja tagajärjel „ärajooksnute" ja „uustulnukate" juurdevool Donimaale. Elanike arvu suurenemisega Donimaal hakkas tunda andma suur puudus viljast, mida veeti sisse põhjapoolsemaist Vene linnadest.

Stepan Razini ülestõus. 60-ndail aastail algasid nälgiva kasakate kehvistu hulgas rahutused. Aastal 1666 viis kasakate ataman Vassili Uss[1] üsna suure kasakate väesalga Tula alla. Kohe hakkasid tema juurde üle jooksma Tula mõisnike pärisorjadtalupojad. Sel ajal ilmus Donimaal kehvikkasakate keskel ataman Stepan Timofejevitš Razin, kes astus suure kasakatetalupoegade ülestõusu etteotsa.

1667. a. kevadel siirdus salk kehvikuid eesotsas Stepan Raziniga Doni jõelt üle Volgale. Kasakad vallutasid mitu jõelaeva viljaga ja mitmesuguse kaubaga, mis kuulusid tsaarile, patriarhile ja rikkale kaupmehele Vassili Šorinile. Ühel laeval olid asumisele mõistetud ja raudahelaisse aheldatud inimesed. Kasakad tapsid valvemeeskonna ja vabastasid vangid. Razin ütles asumisele mõistetuile, streletsidele ja sõudjaile: „Kõigil teil on vabadus, minge, kuhu soovite: mina ei hakka sundima jõuga, kuid kes tahab olla minuga, see saab vabaks kasakaks. Ma tulin tapma ainult bojaare ja rikkaid isandaid, kuid vaeste ja lihtinimestega olen valmis vennana kõike jagama."

35-l suurel laeval Razini kasakad, möödudes Astrahhanist, sõitsid välja Kaspia merele ja suundusid Jaiki (Uurali) jõele, kus vallutasid kindlustatud Jaitski linnakese.

Talve veetis Razin Jaiki jõel. Järgmisel kevadel läks ta merele ning suundus Pärsia rannikuile. Nüüd oli Raziniga kaasas juba mitu tuhat kasakat. Nad laastasid Kaspia mere Kaukaasia ranniku. Kasakad vabastasid igal pool orje, kelledest paljud liitusid Razini väesalgaga. Kui kasakate laevad jõudsid Pärsia randa, saatis Razin mitu meest šahhi juurde ütlema, et ta on oma kasakatega valmis alaliseks tema maale elama jääma, sest ta ei taha enam kannatada Moskva bojaaride rõhumist. Šahh, kes tegutses ühel nõul Moskva valitsusega, käskis Razini saadikud ära tappa. Siis kasakad hakkasid riisuma ja purustama Pärsia linnu. Šahh saatis Razini salga vastu ligi 50 laeva sõjameestega. Tekkis vihane merelahing. Suurem osa laevu uputati.

[1] Tõlkes „vunts".

Neist kordaminekuist hoolimata polnud Razinil enam võimalik jääda Kaspia mere kaldaile; lahinguis pärslastega kandsid kasakad raskeid kaotusi surnute ja haavatutena; pääsnute hulgas möllasid haigused.

1669. a. sügisel ilmus Razin uuesti Astrahhani alla. Tema äraolekul oli linna tugevasti kindlustatud ja selle garnisoni suurendatud.

Kuid Astrahhani vojevoodid ei söandanud astuda lahingusse Raziniga, kellele elanikkond avalikult kaasa tundis. Püüdes kehvikkasakate juhist rutem lahti saada, nõustusid vojevoodid Razini salka Doni jõele läbi laskma, kuid nõudsid toodud sõjasaagi ja relvade äraandmist.

Astrahhani kehvikud tervitasid Stepan Timofejevitš Razinit vaimustusega, nimetasid teda oma „batkaks" (isaks). Razini kasakad, kes sõjakäigule läksid närustena, kandsid nüüd toredaid, kullaga tikitud siidriideid. Razin jagas rahvale heldelt kuldraha ja väärtesemeid.

Kuid Razin ei andnud välja kõiki relvi, nagu nõudsid vojevoodid. Hästirelvastatud salgaga läks ta Donimaale, kus kuulsus tema edust oli juba laialt levinud. Raziniga läks kaasa ka osa Astrahhani elanikke.

Donetsi jõe suudmest ülalpool, Doni ääres, ehitasid Razini kasakad saarele kindlustatud laagri, mida hakati nimetama Kagalnitski linnakeseks. Igalt poolt ruttas sinna linnakesse Razini juurde kasakaid, talupoegi, holoppe, samuti ka ärajooksnud streletse. Võttes endaga kaasa osa väesalgast, läks Razin Tšerkasskisse, kus sel ajal tuli kokku kasakate ring läbirääkimiseks kohalejõudnud tsaari saadiku Jevdokimoviga. Jevdokimov oli saadetud Moskvast selleks, et koguda teateid kehvikkasakate liikumisest ja lubada kingitusi jõukaile kasakaile, kui nad jäävad truuks tsaarile. Stepan Razin ilmus kasakate ringi siis, kui jõukad kasakad tahtsid valida vastusaatkonda Moskvasse. Razini ilmumisega Tšerkasskisse kasakate meeleolu muutus äkki: kehvikkasakad läksid tema poole üle ning tsaari saadik Jevdokimov tapeti.

Tšerkasskist läks Stepan Razin koos uute kehvikkasakate salkadega Doni jõge mööda üles ja siirdus Volga jõele. Tema juurde voolas alatasa kokku kasakaid ja talupoegi tervete salkadena, rühmadena ja üksikult. Juurdetulijate hulgas oli ka Vassili Uss, kes oli kasakate seas hästi tuntud oma vapruse ja julguse poolest. Ta sai Razini lähimaks abiliseks. Sel ajal oli ülestõusnute väesalk juba enam kui 7000 meest suur. Linnaelanike eneste abiga vallutas Razin kergesti Tsaritsõni (praeguse Stalingradi) linna ning sai seal enda kätte suured relvatagavarad.

Razini teistkordsest Volgale ilmumise ajast kevadel 1670. a. algab kasakate-talupoegade ülestõusu uus periood. Esialgu astus Razin üles „vammuste järele" mineva kasakate sõjakäigu atamanina, kuigi juba siis tema tegevus erines harilikest kasakate sõjasaagi-saamise retkedest. Liikumise algusest peale astus Razin üles vojevoodide, aadlike ja rikaste kaupmeeste vaenlasena. Razini sõjakäigu kordaminek aitas kaasa kasakate liikumise kiireks tõusuks Donimaal. Kehvikkasakate tubli atamani kuulsus oli levinud kaugele väljapoole kasakate asunduste piire. Razin sai stiihiliselt tekkinud rahva ülestõusu juhiks. Pärast Tsaritsõni vallutamist otsustas Razin alustada sõjakäiku Vene riigi sisepiirkondadesse. Selleks oli kõigepealt vaja vallutada Astrahhan ja kindlustada endale Volga alamjooksu maad. Astrahhani vojevood saatis Razini vastu streletside salga, kuid streletsid tapsid oma ülemad maha ja läksid ise ülestõusnute poole üle. 1670. a. juunis jõudis Razin Astrahhani alla. Linn oli piiratud kõrge, tornidega varustatud kivimüüriga. Müüridel seisis hulk suurtükke. Vojevood valmistus kallaletungi tagasi lööma. Kuid linnas paljud streletsid ja vaesed inimesed aina ootasid juhust, et aidata kasakail vallutada kindlust.

Juba hämardus, kui kuuldus kirikukellade ärev alarm. See oli signaaliks, mis tähendas seda, et kasakad asusid rünnakule. Relvastatud aadlikud tormasid selle müüri juurde, kust kuuldus võitlejate kisa. Samal ajal lähenesid kasakad kindlusele

ööpimeduses tähelepandamatult teisest küljest. Nad püstitasid redelid kõrgete müüride najale ning hakkasid üle müüri linna ronima.

Müüridel elanikud juba ootasid kasakaid ja andsid neile abi. Kõlas viis suurtükipauku kindluse allaandmise märgiks. Astrahhani kehvikud liitusid Razini kasakatega ning sööstsid tapma aadlikke ja kõiki neid, kes veel vastu panid. Hommikuks oli Astrahhan vallutatud.

Astrahhanist liikus Razin mööda Volgat ülespoole. Ülestõus levis laia lainena Volga mõlemal kaldal. Razini jõud suurenesid iga päevaga. Mitmesuguseist kohtadest tuli tema juurde kasakaid, streletse, holoppe, talupoegi. Viha mõisnike vastu oli nii suur, et talupojad tõid kottides oma isandate maharaiutud pead ja heitsid need Razini jalge ette. Sest ajast peale, kui algas Razini sõjakäik piki Volgat ülespoole, saab ülestõusu peajõuks talurahvas.

Ülestõusnud olid halvasti relvastatud, paljudel olid ainult kirved, noad ja piigid. Kuid streletsid, kes olid tsaari garnisonideks linnades, ei tahtnud minna rahva vastu. Nad sidusid kinni aadlikke ja ülemaid ning avasid Razini ees kindluste väravad. Nii vallutas Razin rahva enese abiga kiiresti Saratovi (vana Saratov oli Volga vasakul kaldal, praegusest Saratovist pisut ülalpool) ja Samara (praegu Kuibõšev), kuid leidis visa vastupanu Simbirskis (praegu Uljanovsk).

Razini saadikud käisid mööda külasid ning levitasid salaja „meelitavaid" kirju. Nendes Razin kutsus „kogu lihtrahvast" s. o. kõiki vaeseid ja rõhutud inimesi üles tõusma. Ta rääkis, et sõdib „suure valitseja" eest, äraandjate — bojaaride ja aadlikkude vastu. Rahva hulgas levis kuuldus, et Raziniga on kaasas tsaari poeg Aleksei Aleksejevitš ja Ukraina talurahva väesalkade juht vahva Netšai. Tegelikult Netšai oli ammu tapetud šlahtitšite poolt Ukrainas, tsareevitš Aleksei Aleksejevitš aga suri juba enne ülestõusu algust. Razin, nagu ka suurem osa rahvamassist, lootis naiivselt saada abi tsaarivõimult.

Razini kutsed ülestõusuks olid pööratud venelaste, samuti

ka tatarlaste, tšuvaššide, mordvalaste ja teiste rõhutud rahvaste poole. Nende üleskutsete peale tõusis üles nii Volga parema kui ka vasaku kalda elanikkond.

Razini edu Volgal ja talurahva ülestõusu kiire levimine tekitasid Moskvas erakordset ärevust. Tsaar kuulutas välja Moskva ja provintsi aadli mobilisatsiooni. Nendega liitusid streletsid ja „välismaise riviga" polgud. Kogu see määratu suur armee saadeti ülestõusu maha suruma.

Peaaegu kuu aega piiras Razin Simbirskit. Oktoobri algul 1670. a. tekkis Razini väesalkade ja kohalejõudnud tsaarivägede vahel lahing. Võideldi käsitsi. Võitlejad segunesid nii, et raske oli eraldada omi võõraist. Razin võitles lahingu kõige palavamais paigus. Tema pea oli mõõgaga lõhki löödud, kuul oli jalast läbi jooksnud, kuid ta jätkas ikka veel võitlemist. Visast vastupanust hoolimata sai Razini vägi lüüa. Razin läks ühes väikese kasakarühmaga Donimaale.

Hoolimata Razini kaotusest Simbirski all levis talurahva ülestõus ning võttis enda alla määratu suure territooriumi: ülespoole mööda Volgat kuni Kaasanini ja Nižni-Novgorodini ning Volga paremal kaldal — peaaegu kuni Oka jõeni. Ülestõusnud hõivasid Temnikovi, Penza, piirasid Tambovit ja teisi linnu. Volga vasakul ja paremal kaldal liitusid ülestõusuga kalmõkid, tatarlased, mordvalased, tšeremissid (marid), tšuvašid ja baškiirid.

Volga paremal kaldal liitusid pärisorjad-talupojad vaese linnarahvaga. Talupojad hävitasid mõisnike mõisu ja pidasid edukat partisanisõda tsaari sõjavägedega. Üht suuremat salka juhtis talunaine Aljona, pärit Arzamassist. Ülestõus Volgamaal tekitas vastukaja ka teistes kohtades — Kolomna lähedal Moskva juures ja Valge mere äärseis piirkondades. Sloboda-Ukrainas tegutses Stepan Razini vend Frol. Kuid üksikud talupoegade väesalgad ei suutnud kaua vastu panna hästirelvastatud sõjavägedele. Tsaari sõjaväed, piirates mitmest küljest ülestõusu rajooni, karistasid elanikkonda halastamatult.

Kinnivõetud talupoegi toodi Arzamassi linna piinamiseks ja

hukkamiseks. Linna ümber olid üles seatud võllad. Iga võlla otsas rippus 40—50 laipa. Välismaalase-pealtnägija sõnade järgi hukati Arzamassis kolme kuu jooksul 11 tuhat inimest.

Tsaari vojevoodid tahtsid talupoegi ebainimlike piinadega hirmutada ja neid alistuma sundida. Kuid ka piinamise ajal käitusid väesalkade juhid mehiselt. „Mis kavatsused teil olid?" küsisid neilt timukad. „Me tahtsime vallutada Moskvat ja maha tappa kõiki teid, bojaare, aadlikke ja djakke," kuulsid nad vastuseks.

Vangi võeti ka talupoegade väesalga naisjuht Aljona. Tulesurma mõistetuna kuulas ta rahulikult ära surmaotsuse. Enne hukkamist ta ütles: „Kui kõik oleksid nii sõdinud kui mina, siis vürst Jüri oleks meie eest putket teinud" (vürst Jüri Dolgoruki juhatas tsaarivägesid).

1671. a. alguseks olid ülestõusu peakolded Volga paremal kaldal hõivatud tsaarivägede poolt.

Stepan Razinil õnnestus pärast lüüasaamist Simbirski all jõuda Donimaale. Kuid seal pärast kehvikkasakate äraminekut valitsesid jõukad kasakad. 1671. a. aprillis võtsid nad Kagalnitski linnakeses Razini kinni ja ise tõid ta Moskvasse. Razinit piinati julmalt, sealjuures ta ei lasknud kuuldavale ainustki oiet. 1671. a. juunikuus raiuti Razin Moskvas neljaks (neljaksraiumise juures timukas raius kõigepealt maha käed ja jalad; viimasena raiuti pea).

Kõige kauem pidas vastu Alam-Volgamaa. Pärast Razini minekut Volgat mööda ülespoole jäi Astrahhanisse ataman Vassili Uss. Teine Razini võitluskaaslane Fjodor Šeludjak võttis 1671. a. juulis ette uue sõjakäigu mööda Volgat ülespoole ning jõudis Simbirskini, kuid sai lüüa ja tuli Astrahhani tagasi. Sama aasta augustikuus tuli suur tsaari sõjavägi Astrahhani alla. Fjodor Šeludjak kaitses veel umbes kaks kuud linna. Alles novembri lõpul vallutasid tsaari sõjaväed Astrahhani — ülestõusu viimase kantsi. Šeludjak poodi üles.

Rahva hulgas ei tahetud kaua uskuda, et Razin on hukkunud. Vanad mehed jutustasid, et Razin ainult peitis enda ja

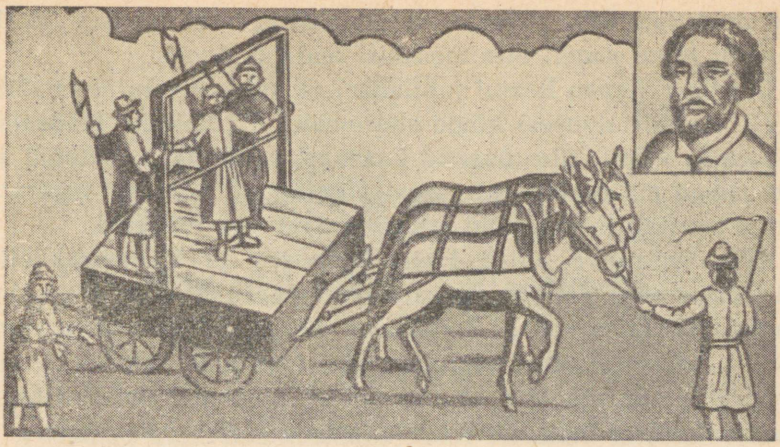

Stepan Razin koos vennaga (vankri külge seotud) viiakse hukkamisele. Ülal paremal — Stepan Razini portree. *Inglise graveerija.*

tuleb aeg, millal ta tuleb uuesti Volgale, et hüüda kutset kehvikkasakatele ja kehviktalurahvale. Mälestus vahvast atamanist Stepan Timofejevitšist on säilinud rohkearvulistes rahvalauludes, mis levisid üle kogu Venemaa.

...Tõuse, tõuse üles, kaunis päike!
Tõuse kõrgele, mäe kohale,
üle metsade, üle haljaste,
meid sa soojenda, mehi vaeseid,
mehi tublisid, ärapagenuid
Pole vargad meie ega röövlid ka,
Stenka Razinit me teenime.

Pärast talurahva ülestõusu purustamist XVII sajandi lõpul tekkis talurahva hulgas pettumus avaliku võitluse edus. Lahkusuliste liikumine suurenes. Suur hulk lahkusuliste asundusi tekkis raskesti kättesaadavaisse metsarikkaise kohtadesse Medveditsa ja Hopjori jõe ümbruses (Doni jõe vasakpoolsed harud). Mõned lahkusuliste juhid isegi jutlustasid täielikku loobumist vägivalla vastu võitlemisest ja elust lahkumist.

Nende fanaatiliste jutluste mõjul võtsid lahkusulised XVII sajandi lõpul sageli ette massilisi endapõletamisi.

Ülestõus Stepan Razini juhtimisel oli (pärast talurahva sõda XVII sajandi alguses) kõige suuremaks liikumiseks feodaalse rõhumise vastu. Ülestõusnud kasakad, talurahvas, holopid ja Volgamaa mitte-vene rahvusest elanikkond hõivasid määratu suure territooriumi ja lõid mitmel korral tsaarivägesid.

Kõik talurahva sõjad Lääne-Euroopas ja Venemaal olid pärisorjastatud või pärisorjastatava talurahva võitluseks feodaalse rõhumise vastu. Seltsimees Stalin nimetas talurahva sõdu „pärisorjastatud talupoegade revolutsioonideks" ning kriipsutas alla nende revolutsioonilist iseloomu, kuivõrd talurahva sõjad olid suunatud feodalismi ja pärisorjuse vastu.

Talurahva sõdade progressiivset iseloomu alla kriipsutades näitasid Marx ja Engels, hiljem ka Lenin ja Stalin nende massiliste liikumiste nõrku külgi. Talurahva liikumised olid organiseerimatud ja stiihilised. Nende nõrkuseks oli killustumine, revolutsiooniliste jõudude hajaliolek, mis võimaldas valitsuse vägedel ühe ülestõusu teise järel maha suruda.

Lenin ja Stalin, näidates talurahva sõdade nõrku külgi, osutasid, et talupojad ei saa võita ilma proletariaadi abi ja juhtimiseta. Selle juures nad rõhutasid, et talurahva ülestõusude juhid Venemaal olid tsaristid: nad astusid välja mõisnike vastu, kuid „hea tsaari" poolt.

Kõik need jooned ilmnesid ka neis talurahva sõdades, mis toimusid Venemaal XVII sajandil.

XVIII peatükk.

Vene riigi kultuur XVII sajandil.

§ 61. Kultuur ja haridus.

Venemaa kultuurielu arenes XVII sajandil intensiivsemalt kui XVI sajandil. Seda soodustas rahvusvaheliste ja kultuuriliste sidemete laienemine Venemaa ja teiste maade vahel. Moskvas luuakse esimesed õppeasutised (Slaavi-kreeka-ladina akadeemia). Enne seda õigesti korraldatud koole Venemaal ei olnud. Kirjaoskust õpetasid köstrid kirikute juures ja jõukate inimeste kodudes. Kogu haridus seisis mõnede kirikuraamatute päheõppimises. Õpilased kordasid valjusti venitades seda, mida rääkis õpetaja. Seepärast vanasõna ütles: „Aabitsat õpetatakse — kogu maja kisa täis". Vähimagi vea eest karistati õpilast karmilt, sageli peksti õpilast vitstega. Vitsu ülistati isegi värssides.

XVII sajandil ilmus üsna suurel arvul tõlketeoseid ja algupärandeid (vene teoseid). Kirjutati lühike ülevaade Venemaa ajaloost („Sinopsis"), mis oli hiljem enam kui saja aasta jooksul vene ajaloo õpperaamatuks. XVII sajandi lõpul koostas Remezov „Siberi ajaloo". Ilmusid esimesed trükitud aabitsad. Vene keelde tõlgiti suur arv välismaa teoseid ajaloo, sõjakunsti, tervishoiu, matemaatika, maateaduse, loodusteaduse ja teiste teaduste aladelt.

Vene autorite sulest ilmunud kirjanduslikes teoseis kirjeldati aadlike ja kaupmeeste elu-olu. XVII sajandi teisele poolele kuulub tunduv arv satiirilisi jutustusi. Nendes pilgati

Kirjaoskuse õpetamine Venemaal XVII sajandil.
Gravüür Burtsevi „Aabitsast" 1637. a.

joodikuid-pappe, kasuahneid kohtunikke, altkäemaksuvõtjaid alamdjakke, petiseid-aadlikke jne. See kirjandus püüdis edasi anda elutõtt, vastandina kiriklikule kirjandusele oli ta ilmalik ja realistlik. Samasugust elule lähenemist on märgata ka vene maalikunstis. Kunstnikud hakkasid püüdma tõsielu täpsemat edasiandmist, „elavust". „Parsuunades" (portreedes) püüti saavutada sarnasust originaaliga. Andekas Moskva kunstnik Simon Ušakov seadis eeskujuks peegli omaduse, mis täpselt peegeldab tegelikku maailma. Seda Ušakov soovis ka maalikunstilt.

XVII sajandil arenes suuresti vene arhitektuur. Tähelepandavamaid mälestusmärke on plaanide ja reproduktsioonide järgi tuntud tsaar Aleksei Mihhailovitši palee Kolomenskojes, tsaari eluruumid Troitse-Sergijevi kloostris jt.

XVII sajandisse kuulub kullassepatööstuse õitseng, millest

XVII s. vene bojaaride riietus. *Olearriusest.*

kõnelevad mitmesugused säilinud hinnalised nõud ja raamatuköited; õitsel oli ka puunikerduskunst.

Kuid maa üldine kultuuriline seisukord jäi maha teistest Euroopa riikidest. See asjaolu oli põhjustatud äärmiselt ebasoodsatest tingimustest kultuuriliseks arenemiseks feodaalpärisorjuslikus ühiskonnas (Lääne-Euroopa maades sellal arenes juba kapitalistlik majandus) ja nende laastavate sõdade rasketest tagajärgedest, mida vene rahvas oli sunnitud pidama oma iseseisvuse kaitseks. Mitte ainult linlaste ja provintsi aadlike, vaid ka kõrgema feodaalse aristokraatia hulgas oli palju harimatuid ja isegi kirjaoskamatuid inimesi.

Eriti raskes olukorras olid naised ja neiud. Bojaaride, aadlikkude ja kaupmeeste kodudes kasvasid neiud kuni mehelemineku täielikus eraldumises. Nad ei võinud end näidata kõrvalistele inimestele ega näinud ise võõraid inimesi. Kogu

nende päev möödus tikkimises ja palvetamises. Vanemad korraldasid oma laste abielud, küsimata viimastelt nende nõusolekut. Peigmees ja pruut harilikult teineteist enne pulmi ei näinud.

Parem polnud ka abielunaise olukord, kes muutus oma mehe alandlikuks orjaks ega võinud midagi teha ilma tema loata. Kirjaoskus naiste hulgas oli haruldane asi.

Jõuka elanikkonna riietus oli raske ja ebamugav. Üleriided ulatusid allapoole põlvi ning käised ulatusid peaaegu maani. Seepärast tõmmati need käele hulgaks voltideks. Sellises riietuses oli raske isegi kiiresti käia. Mõnikord, tahtes uhkustada oma rikkusega, võeti külalisi toas vastu toredais karusnahkseis kasukais.

Paraadiriietus, mis oli õmmeldud kallist kalevist või idamaa siidriidest, säras kalliskividest, pärlitest ja suurtest kuld- ja hõbenööpidest. Aristokraadid kandsid väga kõrgeid, ülalpool pisut laienevaid karusnahast mütse, mida nimetati „gorlatnõi". Paraadkäigule minnes pani bojaar pähe isegi kolm mütsi (lameda — tafja, kolpaki ja „gorlatnõi").

Juukseid pügati vähe. Erilise hoole aluseks oli habe. Kui habe ei kasvanud, siis loeti sellist inimest võimeliseks halbadeks tegudeks.

Haritud vene inimesed nägid mahajäämise kahjulikke tagajärgi, eriti tehnikas ja sõjaasjanduses. Tsaar Aleksei Mihhailovitši lähem kaastööline bojaar Afanassi Lavrentjevitš Ordin-Naštšokin oli tuliseks uuenduste pooldajaks mitte ainult Venemaa oma kogemuste põhjal, vaid ka teiste rahvaste parimate saavutuste alusel.

XVII sajandil sagenesid venelaste välismaareisid. Moskva aadlikud sõitsid tihti saatkondade koosseisus Inglismaale, Saksamaale, Prantsusmaale, Türgimaale ja teistesse Euroopa ja Idamaa riikidesse. Vene ärimeeste poolt tehti ka katseid sõita kaubaga Lääne-Euroopa linnadesse, kuid need katsed ei andnud tagajärgi, sest konkurentsi kartusel välismaa kaupmeeskond oma maal venelaste kauplemist ei lubanud.

Vajades teadmistega inimesi kutsus Moskva valitsus enese juurde teenistusse välismaalasi sõjaasjatundjaid, arste ja teisi eriteadlasi. Kaugeltki mitte kõik välismaalased polnud kasulikud inimesed. Paljud neist osutusid pettureiks, kes tulid Venemaale ainult kasusaamiseks või spioneerimiseks.

Moskvas eneses tekkis XVI sajandi lõpul terve välismaalaste poolt asustatud agul. Hiljem hakati seda nimetama Saksa aguliks. XVII sajandi keskel viidi see alevik Jauza jõe taha, Preobraženskoje küla lähedale.

Tutvumine välismaa, eriti Lääne-Euroopa kultuuriga tõi kaasa selle elementide järk-järgulise tungimise vene rahva rikaste klasside — aadli ja kaupmeeskonna — elusse-olusse. Rikkaisse majadesse tekkis välismaise päritoluga esemeid: pilte, geograafilisi kaarte, muusikariistu, raamatuid, sööginõusid, ehteid jne.

Tugevnesid tunduvalt kultuurilised sidemed Venemaa ja selle koosseisu liidetud Ukraina ja Valge-Vene vahel. Moskvas hakkasid töötama Kiievi ikoonimaalijad, nikerdajad ja teised meistrid. Bojaarid kutsusid oma majadesse ukraina õpetajaid ja kasvatajaid. Haritud valge-vene munk Simeon Polotski oli õpetajaks tsaar Aleksei Mihhailovitši perekonnas. Peale selle lõi ta komöödiaid, kirjutas värsse ja õpetas moskvalastele kõnekunsti.

Tsaar Aleksei Mihhailovitši ajal koostati vene õpilastest „komöödiatrupp", mis andis teatrietendusi ajaloolistel teemadel. Pärastpoole ehitati teatri jaoks eriruumid, kus mängiti ka venelaste kirjutatud näidendeid. Teatrietenduse ajal istus tsaar erilisel pingil näitelava ees, kuna kutsutud bojaarid seisid püsti. Tsaarinna jälgis etendust loožist, mis oli varjatud võreseinaga.

Kultuuriline areng XVII sajandil riivas ainult valitseva klassi kõrgemaid kihte.

Rahvamassid jäid täielikku harimatusse ja vaimupimedusse. Talupojad elasid külamajades, mida köeti „mustalt", ilma suitsulõõrita. Suits väljus ainsa väikese akna kaudu. Elanik-

konna teadmatust kasutasid papid, mees- ja naissoost posijad, kes arstisid „posimisega", „püha veega" ja mitmesuguste taimedega. Seepärast suremus oli väga suur, eriti laste hulgas. Taudide ajal surid välja terved linnad ja maakonnad.

Vaesusest ja pärisorjuslikust vangipõlvest hoolimata ei kustunud rahvalooming. Rändurid ja kerjused laulsid bõliinasid ja ajaloolise sisuga laule, milles jutustati väljapaistvaist sündmustest, võitlustest tatari ikke vastu ja rahva ülestõusudest.

Venelase tähelepanelikkus ja teravmeelsus ilmnesid paljudes rahvakõnekäändudes ja -naljades. Rahvalikud vigurdajad-veiderdajad etendasid väikesi stseenikesi, milledes sageli naeruvääristati pappe ja bojaare.

Kirik püüdis igapidi summutada rahva loomingut, keelas ära muusika ja etendused tänavail. Patriarh Nikon isegi käskis rahva muusikariistad kokku koguda ja ära põletada.

§ 62. Moskva — pealinn.

XVII sajandil oli Moskva suur ja rahvarikas linn. Välismaalased võrdlesid teda Lääne-Euroopa kõige suuremate linnadega.

Keset Moskvat asetses Kreml, mis oli riigi administratiivseks tsentrumiks. Kremlis oli tsaari palee, mis koosnes paljudest üksikehitistest. Palee ümber olid kõrvalhooned: aidad, keldrid, viljaaidad, tallid jne. Palee lähedal seisis suur kivist prikaaside maja, mille esikülg oli vastu Ivani väljakut. Selle maja rõdult teatati kokkukogunenud rahvale tsaari ja bojaaride mitmesuguseid korraldusi. Prikaaside läheduses peksti karistusaluseid piitsade või keppidega. Mälestus sellest on säilinud rahva kõnekäänus — „karjuda üle kogu Ivani väljaku". Kremlis olid bojaaride, vaimulikkude ja mõnede suurkaupmeeste majad.

Moskva kasvas ja laienes igale poole ümber Kremli. Vastavalt Moskva kasvamisele linna ümbritsevad vürstide ja bojaa-

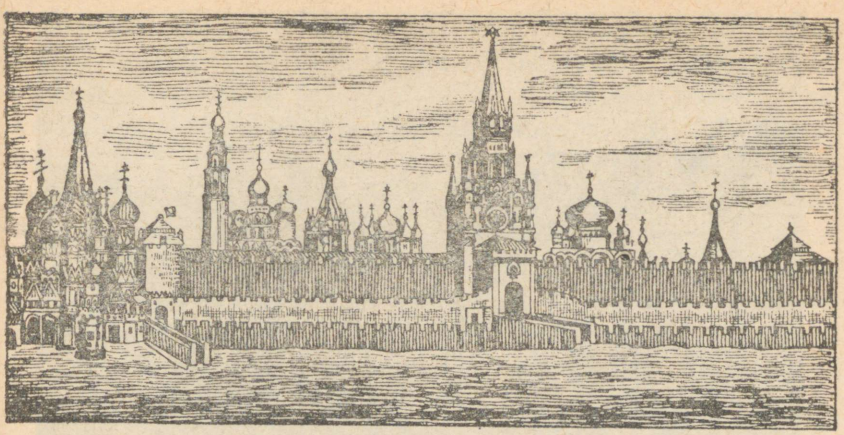

Moskva Kreml XVII sajandil.

ride mõisad, nende külad ja alevikud, kus elasid käsitöölised ja holopid, liideti linnaga. Mälestus kunagi linna asemel olnud aasadest ja küladest säilis kaua Moskva tänavate ja väljakute nimedes. Kudrino väljaku (praegu Ülestõusu väljaku) kohal oli kunagi Kudrino küla. Poljanka tänav läks läbi kohtade, kus enne oli lage põld. Kremli kõrval asetsev Punane väljak tekkis XV sajandi lõpul mahapõlenud ehitiste asemele. Seepärast nimetati seda veel kaua „Tulekahjuks". Sel väljakul toimus turukaubitsemine ja viidi täide hukkamised. XVII sajandi keskel hakati seda väljakut nimetama Punaseks väljakuks, tõenäoliselt seepärast, et see kujunes kõige suuremaks ja ilusamaks väljakuks Moskvas.

Mitu korda ehitati ümber Moskva uued kindlusemüürid. XVI sajandi 30-ndail aastail ehitati Kremli juurde „Kitai-gorod'i" linnaosa ümbritsev müür. XVI sajandi lõpul ehitas vene meister Fjodor Kon „Valge linna" müürid. Boris Godunovi valitsemise ajal „Valge linna" taga asuvad ehitised ümbritseti puuseina ja kõrgete tornidega. Puusein põles maha 1611. a. kevadel, ülestõusu ajal poolakate vastu. Siis tehti selle asemele suur muldvall.

Moskva tänav XVII sajandi keskel. *Olearіusest.*

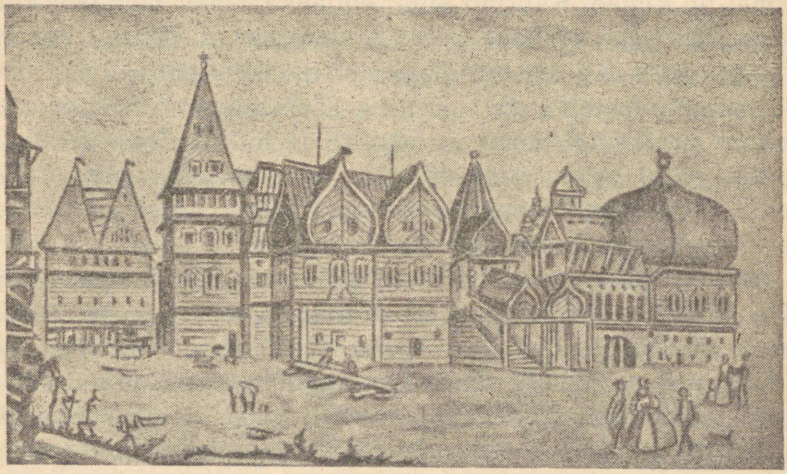

Kolomenski palee Moskva juures. *XVIII sajandi gravüür.*

„Kitai-gorod" oli Moskva kaubanduslikuks keskuseks. Suurema osa sellest võtsid enda alla kaubahoovid, mis koosnesid väikestest poodidest ja seisid tihedasti üksteise kõrval. Igas kaubahoovis kaubeldi mõne teatud kaubaga: liha, kala, raua, kalevi, siidi, pitside ja teiste asjadega. Kõige suurem kauplemine käis kaubahoovides, kus peatusid kohalesõitnud kaupmehed („külalised") mitmesuguseist maadest.

„Valges linnas" elas palju rikkaid aadlikke ja kaupmehi. Suured bojaaride majad meenutasid maa-mõisu. Ruumikais aitades ja keldreis hoiti toiduainete tagavarasid, mida toodi küladest. Kitsastes kõrvalhoonetes elas sadadena holoppe, kes moodustasid bojaari teenijaskonna.

Käsitöölised ja ärimehed elasid omaette aguleis. Oli aguleid, mis kuulusid tsaarile, üksikutele bojaaridele ja kloostreile. Kadašovi alevikus elasid kangrud, kes valmistasid õukonna jaoks linast riiet; Kuznetski alevikus elasid sepad, Bronnajas — kiivreid ja raudriideid valmistavad meistrid, teistes alevikkudes — käsitöölised muudelt erialadelt. Vaeste inimeste majad ei erinenud millegagi külataredest. Paiguti seisid ehitised üksteise külge liibudes, paiguti olid jäänud väljakud hoonestamata või haljendasid karjamaad. Kitsais ja kõverais tänavais ei saanud sageli kaks koormat teineteisest mööduda. Mõnedes tänavates olid üksikud majad ehitatud teistest ettepoole ja sulgesid läbisõidu.

Seoses sisekaubanduse arenemisega kasvas Moskva majanduslik tähtsus XVII sajandil üha enam. Mitte vähem tähtis ei olnud Moskva maa rahvuskultuurilise keskusena. Vene rahvas armastas oma muistset pealinna, millega oli seotud palju ajaloolisi mälestusi kangelaslikust võitlusest välismaiste anastajatega.

XIX peatükk.

Siberi rahvad XVII sajandil.

§ 63. Ida-Siber XVII sajandil.

Ida-Siberi rahvad. Vene riik liitis XVII sajandil oma valdustega peaaegu kogu Ida-Siberi Jenissei jõest kuni Ohhoota mereni. Seda määratu suurt maa-ala asustasid mitmed, erisugusel sotsiaal-majanduslikul arenemisastmel seisvad rahvad. Jenisseist ida poole kuni Ohhoota mere rannikuni elasid evenkide ehk, nagu venelased neid nimetasid, tunguuside suguharud. Nad elasid koos suurte sugukondadena, kelle vahel tihti juhtus veriseid kokkupõrkeid. Talvel evenkid küttisid Siberi taigas, kuid suveks kogunesid jõgede äärde kalapüügiks. Evenkide elamuteks olid edasikantavad tšumid, s. o. telgid, mis suvel kaeti kasetohuga, talvel aga nahkadega. Evenkid kasutasid kodundatud põtru inimeste ja koormate veoks. Raudesemeid hankisid evenkid naabreilt, kuid neid esemeid oli evenkidel vähe. Mõnedel suguharudel olid tarvitusel luukildudest tehtud soomusriided. Evenkid riietusid kirjult, nad armastasid eredavärvilisi ja läikivaid ehteid ning tätoveerisid oma nägu. Nad paistsid silma suure sõjakuse poolest ning nende naabrid kartsid neid. Šamaanidel, s. o. nõidadel, oli evenkide hulgas suur mõju. Evenkid uskusid, et šamaanid oskavad vaime välja kutsuda. Selleks šamaanid rõivastusid erilisse riietusse ning sooritasid metsikuid tantse, saates seda löökidega „pühale" tamburiinile.

Evenkidest lõuna pool, Jenissei jõe ülemjooksul, elasid juba

iidsetest aegadest peale Jenissei kirgiisid. Hiinlased nimetasid neid muiste hakassideks. Seepärast me nimetame Jenissei ülemjooksul elavaid rahvaid hakassideks. Kirgiisid olid karjakasvatajad ja rändlesid Jenissei-äärseis steppides. Naabruses asuvailt metsarahvailt kogusid kirgiiside väikevürstid andamit karusnahkade näol. Ligipääsmatuis Altai mägede orgudes elasid mitmesugused mägirahvaste suguharud. Mõned neist suguharudest oskasid sulatada rauda ning valmistada sellest relvi ja teisi asju. Naaberrahvad ostsid neid asju või võtsid neid vägivaldselt andami näol. Altai rahvad kuulusid oirootide (ühe mongoli suguharu) valduste hulka.

Evenkidest asustatud territooriumi keskel, Leena jõe keskjooksul, elasid jakuudid.

Kultuuriliselt seisid jakuudid XVII sajandil neid ümbritsevaist rahvaist kõrgemal. Jakuudid tegelesid sarvloomade ja hobuste kasvatamisega, mida soodustas heade rohumaade küllus Leena jõe keskjooksul. Jakuudid elasid tulekolletega köetavais puumajades. Nad oskasid algelisel viisil töödelda metalle; nende relvastust (varre otsa kinnitatud lõiketerad) ja eriti soomusriideid hindasid isegi venelased. Sugukondlik kord oli jakuutide juures XVII sajandil juba lagunemas. Jakuutide hulgast kerkisid esile väikevürstid, suurte karjade omanikud. Nende väikevürstide teenistuses seisid peale orjade ka vabad jakuudid — kehvikud, kellel polnud oma karja või oli seda vähesel arvul.

Jenissei lisajõel Angaral, Baikali järve ümbruses ja Leena ülemjooksul elasid burjaadi-mongoli suguharud. Burjaatide peategevuseks oli karjakasvatus, kuid nad tegutsesid väikesel määral ka põlluharimisega; nad isegi vahetasid otra ja hirssi karusnahkade ja teiste kaupade vastu. Kõrvaltööalaks oli küttimine. Burjaatide suguharude eesotsas seisid väikevürstid.

Amuuri jõel elasid daurid ja nende hõimud. Dauridel oli XVII sajandil juba kõrge kultuur. Nad elasid paikseina külades, harisid põldu, külvasid iga liiki põlluvilja ja kasvatasid mitmesuguseid aedvilju ja viljapuid; neil oli palju kariloomi;

Hiinast oli neile sisse toodud ka kodukanu. Koos põlluharimise ja karjakasvatusega oli dauride juures mõnesugune tähtsus ka karusloomade, eriti sooblite küttimisel, keda nende maa-alal oli väga palju. Amuurimaa rikkus meelitas juurde naabermaa Hiina feodaale. Nad sundisid Amuurimaa elanikke maksma neile andamit sooblinahkadega. Igal aastal sõitis Hiinast Amuuri äärde andamikogujaid ja koos nendega hiina kaupmehi oma kaupadega. Hiinlastelt ostsid daurid siidriiet ja metalle. Hiinlaste mõjutusel hakkasid daurid endale ehitama häid maju akendega, mis klaasi asemel olid kaetud õhukese paberiga, ja hakkasid riietuma hiinapäraselt.

Dauridel olid hästi kindlustatud linnad.

Amuuri suudmel elasid nivhid ehk giljakid. Nende peategevuseks oli kalapüük.

Kirde-Siberis elavad rahvad (oduulid ehk jukagiirid, nõmõlaanid ehk korjakid, luoravetlaanid ehk tšuktšid, itelmeenid ehk kamtšadaalid) olid veel väga madalal kultuuritasemel. Nad ei tundnud veel rauda ning kasutasid selle asemel kivi ja luud, lasksid kivist otstega nooltega, tarvitasid kivinuge. Rauda nad õppisid tundma alles venelastelt, seepärast nad nimetasid venelasi oma muinasjuttudes „raudinimesteks".

§ 64. Ida-Siberi vallutamine ja koloniseerimine.

Venelaste edasitung itta. Ida-Siber vallutati Siberi teenistuslaste, s. o. kasakate ja teiste Siberi linnades teeninud sõjameeste poolt. Nad läksid omal algatusel väikeste salkadena „rahututе maakeste" allaheitmisele. Peale tsaari jassaki nad võtsid palju karusnahku ka enda jaoks ja said kasu vangivõetute orjaks müümisest. Allaheidetud suguharudelt võtsid nad amanaatidena (pantvangidena) vanemaid ja väikevürste, ehitasid allaheidetud maadesse ostroogid, s. o. väikesed puukindlused. Siberi teenistuslastele aitasid kaasa ettevõtjad (kütid), keda tuli aastast aastasse üha suuremal määral soob-

leid püüdma. Sooblite tagaajamisel tungisid kütid Siberi kõige kaugemaisse nurkadesse mõnikord varem, kui sinna jõudsid teenistuslased.

Kasakate ja ettevõtjate salgad tungisid üha kaugemale itta, tundmatuile maile. Sel viisil liideti Venemaaga mõne aastakümne jooksul kogu Ida-Siber Jenisseist kuni Ohhoota mereni.

Obi lahe idakaldail oli maa, mida venelased nimetasid Mangazejaks. Siit tungisid ettevõtjad jõgesid mööda ja maad kaudu paate tassides kuni Jenissei alamjooksuni (kus praegu on Turuhhansk). Kauge tee hädaohtudest hoolimata meelitas rikkalik karusnahasaak Mangazejasse igal aastal suure arvu ettevõtjaid. Tsaar Boris Godunovi ajal saadeti Mangazejasse suur sõjaline ekspeditsioon, kes pärast visa võitlust selles piirkonnas rändlevate neenetsitega (samojeedidega) ehitas sinna puust kindluse. Nii vallutati Jenissei alamjooksule kulgev tee. Pisut hiljem tungisid venelased Kesk-Obilt Kesk-Jenisseile, kus 1619. a. ehitasid Jenisseiski linna. Jenisseiskist algas evenkide (tunguuside), burjaatide ja teiste Jenissei-äärsete rahvaste alistamine. Umbes kümme aastat hiljem ehitati Jenissei jõele Krasnojarski linn. Siin Vene teenistuslased põrkasid tugevale vastupanule kirgiiside poolt.

Jenissei parempoolse lisajõe — Angara — kaudu tungisid venelased Jenisseiskist kuni suure Baikali järveni. XVII sajandi keskel selle koha lähedal, kus Angara voolab järvest välja, tekkis kindlustatud Irkutski talvituspaik (tulevane Irkutsk). Angara jõgikonnas ja Baikali kaldail elavad burjaatide suguharud osutasid vallutajaile meeleheitlikku vastupanu. Need burjaadid, kes elasid Baikali kaldail, rändlesid Mongooliasse. Seal nad sattusid mongoli feodaalide all raskesse sõltumusse ning paljud burjaadid tulid jälle tagasi Moskva tsaaride võimu alla.

Väga tähtsaks momendiks venelaste poolt Ida-Siberi vallutamise ajaloos on tee avastamine Jenissei jõelt Leenale. Kuuldused karusnaharikkusest „suurel jõel" ida pool Jenisseid hakkasid väga vara ettevõtjaid ja teenistuslasi juurde meeli-

tama. Kahelt poolt, Jenisseiskist ja Mangazejast, sööstsid sinna peaaegu ühel ajal saagiahnitsejate jõugud. Nad tungisid Leena jõe ääres elavate jakuutide kallale, võtsid ära nende karusnahad ja kariloomad, viisid vangi naised ja lapsed. Jenisseiski ja Mangazeja teenistuslased riisusid mitte ainult elanikkonda mitu korda järjest, vaid astusid ka omavahel lahingusse saagijagamise pärast. Aastal 1632 ehitasid Jenisseiski teenistuslased Leena jõe äärde Jakutski ostroogi (Jakutsk). Mõne aja pärast saadeti Jakutskisse Moskvast erilised vojevoodid. Jakutskist hakkasid käima teenistuslaste ja ettevõtjate salgad „kaugete" ja „tundmatute" maade otsimisel ja vallutamisel. Nad tungisid kirdesse kuni Põhja-Jäämereni oduulide (jukagiiride) maale ja panid neile peale jassaki.

Dežnevi ekspeditsioon. Aastal 1648 võttis salk ärimehi ja ettevõtjaid nõuks uurida Jäämere randa ida pool Kolõma jõe suuet. Nad otsisid kohti, kus elutsevad merihobud, et koguda kallihinnalisi merihobukihvu. Ekspeditsiooni etteotsa astus kasakas Semjon Dežnev. Ekspeditsioon sõitis Kolõma suudmest välja seitsme laevaga ja liikus piki rannikut. Laevad, millega sõitsid julged meresõitjad, olid kuidagimoodi laudadest kokku löödud. Suurem osa laevu hukkus. Ainult laev, millega sõitis Dežnev ise, kanti tormist kaugele itta, väina, mis lahutab Aasiat Ameerikast (Beringi väin). Sel ajal Euroopas ei teadnud veel keegi, et Aasia on eraldatud Ameerikast väinaga. Nüüdisajal Aasia äärmist kirdepoolset neeme kutsutakse Dežnevi neemeks.

Üheaegselt avastustega kirdes käis ka Ohhoota mere ranniku ja Amuurimaa uurimine. Leena lisajõelt Aldanilt tungisid teenistuslased Ohhoota mere rannikule ja rajasid sinna Ohhotski nimelise puukindluse. Ohhoota evenkid (tunguusid) panid kaua vastu, kuid olid sunnitud alistuma tulirelvade jõule.

Võitlus Amuuri pärast. Ettevõtjad, kes käisid Amuuri ääres, tõid teateid Amuurimaa rikkusest ja ta sooblite rohkusest. 1643. a. korraldas Jakutski vojevood sõjalise ekspeditsiooni Amuurimaale Vassili Pojarkovi juhtimisel. Pojarkovil õnnes-

tus jõuda Amuuri lisajõe Zejani, kuhu ta ehitas väikese puukindluse. Kuid tema väesalk hakkas varsti toidumoonapuudust tundma. Algas nälg; algul söödi männikoort ja juuri, hiljem, kui lumi ära sulas, söödi rohtu; viimaks jõuti selleni, et hakati sööma laipu. Pojarkov pidas vaevalt vastu oma linnuses, kaitstes end dauride pealetungide vastu. Kevadel ehitas ta laevad ja koos ülejäänud meestega laskus mööda Zeja jõge Amuurile ning sõitis allapoole mööda jõge. Amuuri suudmes Pojarkov talvitas ja kogus nivhidelt (giljakkidelt) jassakki. Järgmise suve algul Pojarkovi väesalk läks avamerele ja purjetas piki rannikut põhja poole. Alles 1646. a. juulis, täpselt kolm aastat pärast väljasõitu, jõudsid Pojarkovi väesalga riismed pärast suurimaid kannatusi Jakutskisse tagasi.

Hoolimata kõigist teekonna raskustest Amuuri aladele, meelitas Amuurimaade rikkus ikka ettevõtlikke inimesi. 1649. a. kogus ärimees Jerofei Habarov omal kulul „tahtjaid inimesi" (vabatahtlikke), varustas nad relvade ja moonaga ning viis Amuuri-äärseid rahvaid vallutama. Habarov oma sõjaväega rööv is Amuurimaal kolm aastat, põletas asulaid, tappis ja võttis inimesi vangi. Hiinlased, kes varem kogusid andameid Amuurimaa elanikelt, ei tahtnud saaki vene teenistuslastele loovutada. Suur Hiina sõjavägi tungis äkki puukindluse kallale, mille Habarov oli ehitanud Amuuri jõele. Jõudude ebavõrdsusest hoolimata lõid venelased rünnaku tagasi ja sundisid hiinlased taganema. Siiski oli Habarovi väesalga olukord raske. Kuskilt polnud võimalik saada toidumoona. Habarov ise kutsuti Moskvasse. Tema väesalga riismed hävitati hiinlaste poolt.

Moskvas ei loobutud Amuurimaa liitmise mõttest, kuid otsustati tegutseda ettevaatlikumalt. Ühele Amuuri põhjapoolsele harule ehitati Nertšinski puukindlus. 15 aastat pärast Habarovi retke ehitasid kasakad Amuuri enese kaldale väikese Albazini kindluse. Hiina keiser, kes ise taotles Amuurimaa valitsemist, nõudis, et uus linnake hävitataks. Kui seda ei tehtud, piiras suur Hiina sõjavägi suurtükkidega Albazini kindluse ümber ja sundis väikesearvulist garnisoni selle maha jätma; Albazin

lammutati. Järgmisel aastal ehitasid venelased Albazini uuesti üles ja kindlustasid seda tugevasti. Hiinlased piirasid teistkordselt linna ümber. Sel korral Albazini garnison, hoolimata suurest jõudude ebavõrdsusest, pidas ägedale pommitamisele edukalt vastu peaaegu aasta läbi. Alanud rahuläbirääkimised lõpetasid piiramise. 1689. a. sõlmiti Nertšinskis rahu, mille järgi piir Vene ja Hiina valduste vahel määrati kindlaks Arguni jõge ning Stanovoi ja Jablonovõi mäeharja mööda; nii olid Amuuri jõgi ja sellega piirnevad maad hõivatud Hiina poolt. Albazin lõhuti uuesti maha.

Siberi põlisrahvaste ülestõusud. Väga lühikese aja jooksul ühendas Vene riik oma valdustega määratu suured maa-alad Uuralist kuni Ohhoota mereni. Rahvad, kes elasid kogu sel territooriumil, pandi raske jassaki alla ja neid riisuti julmalt. Seepärast tekkisid Siberis mitu korda ülestõusud tsaari valitsusvõimu vastu. Mitmel korral tõusid üles jakuudid; ühe ülestõusu ajal neil oleks peaaegu korda läinud Jakutski linna hävitada. Pikka ja visa võitlust pidasid vallutajatega burjaadid ja Ohhoota evenkid. Suur ülestõus toimus Lääne-Siberis Aleksei Mihhailovitši valitsemise ajal. Need ülestõusud lõppesid ebaõnnestumisega: üksikud Siberi rahvad olid jõuetud võitluses tsentraliseeritud Vene riigiga.

Siberi koloniseerimine. Kaugusest hoolimata hakkas Siber XVII sajandil asustuma venelastega. Valitsus värbas ja saatis Siberisse inimesi sõjateenistust kandma ja muudeks otstarveteks. Üsna vara hakati Siberisse asumisele saatma kurjategijaid, samuti ka kehvikuid, kes tõusid üles bojaaride ja aadlike vastu. Teiselt poolt talupojad, kel oli raske elada mõisnike ja tsaarivalitsuse surve all, läksid ise nälja ja rõhumiste eest ära Uurali taha, lootes leida seal paremat elu.

Siberi linnades ja kindlustes tuli valitsusel pidada suurt arvu kasakaid ja teisi teenistuslasi. Nende toitmiseks oli vaja Siberis hakata põldu harima. Talupojad said Siberis maad ja laenu rahas ning seemneviljana. Selle eest nad olid kohustatud kas harima teatud arvu tiine maad „valitseja jaoks" (seda

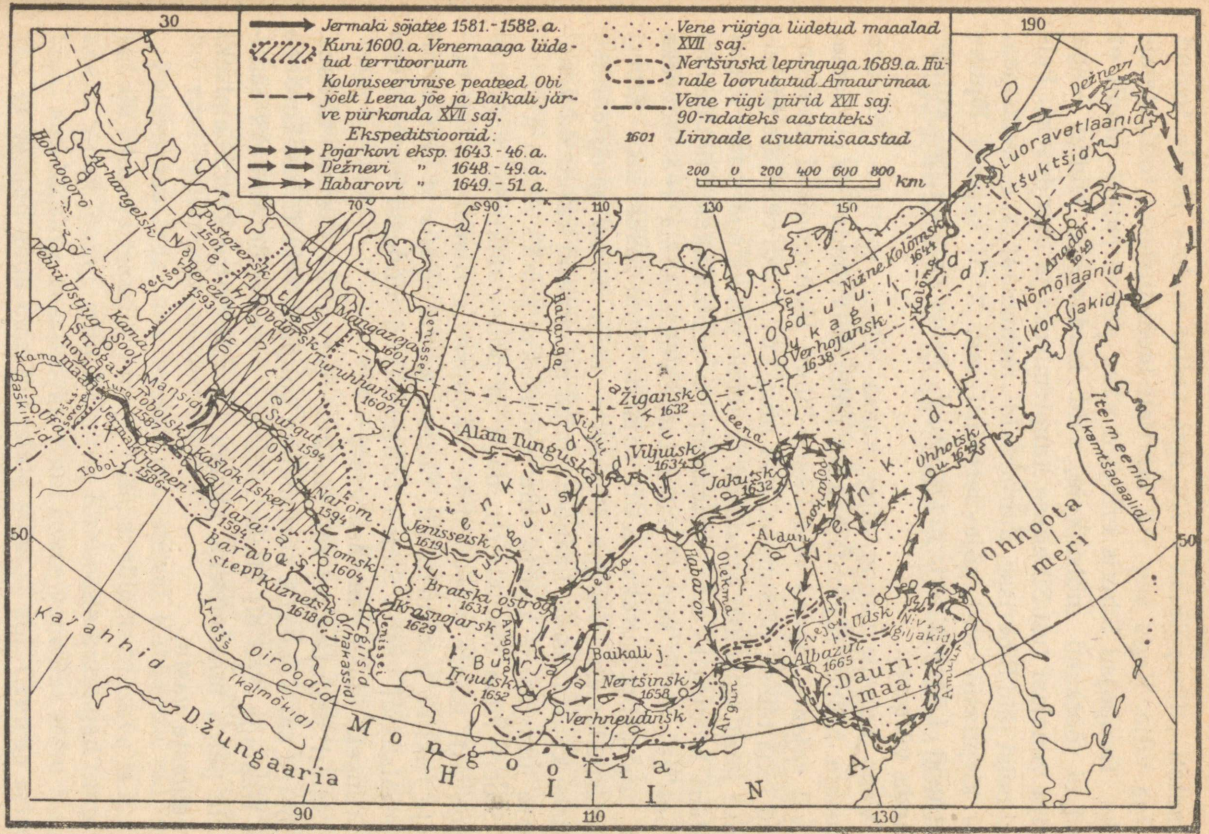
Jermaka sõjatee 1581.-1582. a.
Kuni 1600. a. Venemaaga liidetud territoorium
Koloniseerimise peateed Obi jõelt Leena jõe ja Baikali järve piirkonda XVII saj.
Ekspeditsioonid:
Pojarkovi eksp. 1643.-46. a.
Dežnevi " 1648.-49. a.
Habarovi " 1649.-51. a.
Vene rüügiga liidetud maalad XVII saj.
Nertšinski lepinguga 1689. a. Hiinale loovutatud Amuurimaa
Vene rüügi piirid XVII saj. 90-ndateks aastateks
1601 Linnade asutamisaastad
200 0 200 400 600 800 km
Jermak
Arhangelsk
Holmogorõ
Pustozersk
Pečora
Berezov
Obdorsk
Turuhhansk
Mangazeja
Jenisseisk
Tobolsk
Tjumen
Surgut
Narõm
Tomsk
Kuznetsk
Kastõk (Iskerski)
Tara
Barabasteppe
Irtõš
Kalmõkia
KaŽahhid
Džungaaria
Mongoolia
Ob
Irtõš
Jenissei
Lena
Aldan
Vilujsk
Žigansk
Jakutsk
Bratski ostrog
Krasnojarsk
Irkutsk
Baikali j.
Nertšinsk
Verhnjeudinsk
Albazin
Udsk
Bijakan
Dauri maa
Amuur
Verhojansk
Nižne Kolõmsk
Kolõma
Anadõr
Dežnevi
Luoravetlaanid (tšuktšid)
Nõmõlaanid (korjakid)
Itelmeenid (kamtšadaalid)
Ohhoota meri
Ohhotski m.
Ohhotski
Ohhotski
Ohhotski

nimetati „tiinupõlluks") või igal aastal andma riigile teatud hulga vilja. Kogu see vili tarvitati teenistuslaste toitlustamiseks. Talupojad Siberis erinesid vähe pärisorjadest, ainult et nad ei töötanud mõisnikule, vaid feodaalsele riigile. Väga palju venelasi tuli Siberisse kauplemiseks ja tööduseks. Paljud neist jäid Siberisse, muretsesid „laenumaa", s. o. uudismaa, või kirjutasid end sõjaväeteenistusse. XVII sajandi lõpuks kattusid Lääne-Siberi maakonnad vene alevike ja külade tiheda võrguga.

Vene kolonisatsioon aitas kaasa Siberi tootlike jõudude tõusule. Mõnes rajoonis hakkas põllundus tunduvalt arenema. XVII sajandi lõpuks olid Lääne-Siberi lõunapoolsed maakonnad juba täiesti põllunduslikud ning kujutasid, reisijate kirjelduse järgi, tihedasti asustatud ja heade põldudega maad. Algas Siberi loodusrikkuste, rauamaagi ja soolaallikate töötlemine. Vene kolonistid saatsid palju korda Põhja-Aasia avastamiseks ja tundmaõppimiseks. XVII sajandi lõpul asus üks Siberi teenistuslastest Semjon Remezov isegi Siberi geograafilise atlase koostamisele. Lääne-Euroopa geograafid kasutasid venelaste jutustusi ja kaarte oma teaduslikes töödes Aasia üle.

Siberi vene elanikkond, nagu ta põliselanikudki, kannatas tugevasti tsaari vojevoodide rõhumise ja riisumise ning raskete riiklike koormiste all. Mitmel korral tõusis ta üles administratsiooni vastu. Sageli põliselanikud ühinesid venelastega võitluseks ühise vaenlase vastu.

Siberi vallutamisel oli Moskva feodaalidele suur tähtsus. Siberist sai Vene riik karusnahku kauplemiseks Lääne-Euroopa ja Iraaniga. See oli üheks rahaliste ressursside allikaks aadlikele palga maksmiseks, samuti ka riigikaitse korraldamiseks vaenlaste vastu.

XX peatükk.

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil.

§ 65. Taga-Kaukaasia XVI—XVII sajandil.

Taga-Kaukaasia ei suutnud pikal ajal paraneda tatarlaste sissetungi ajal toimunud laastamisest. Põllumajandus ja kaubandus läksid tagurpidi. Majanduslikud sidemed üksikute piirkondade vahel katkesid. Maa feodaalne killustatus suurenes.

Gruusia jagunes XV sajandi lõpul Kartlia (pealinn Tbilisi), Kahheetia ning Imereetia riigiks ja Mingreelia, Mesheetia, Guuria, Svaneetia ning Abhaasia vürstiriigiks. Igaüks neist pisiriikidest jagunes omakorda rohkearvulisteks veel pisemaiks feodaalvaldusteks. Killunenud ja sisetülidest nõrgendatud Gruusia ei olnud suuteline välisvaenlastele tugevat vastupanu osutama. Taga-Kaukaasia naabruses tekkis kaks tugevat riiki — Türgi ja Pärsia. XVI sajandil algas nende vahel vihane võitlus Taga-Kaukaasia pärast, mis kannatas mõlemate poolt rüüstavaid sissetunge. 1555. a. sõlmiti mõlema riigi vahel leping, mille järgi Gruusia jagati ära Pärsia ja Türgi vahel. Gruusia lääneosa (Imereetia) läks Türgile, idaosa (Kartlia ja Kahheetia) — Pärsiale. Gruusia riigid ja vürstiriigid sattusid sel kombel vasallsõltumusse naaberriikidest.

Püüdes taastada oma iseseisvust, otsisid Kahheetia valitsejad abi Moskva tsaaride juures. 1586. a. sõlmiti Moskva ja Kahheetia vahel leping, mille kohaselt Kahheetia kuningad tunnistasid end Moskva vasallideks. Kuid suure vahemaa tõttu Vene riik ei saanud anda oma liitlastele sõjalist abi. Gruusia seisu-

Rjuriku dünastia genealoogiline tabel.

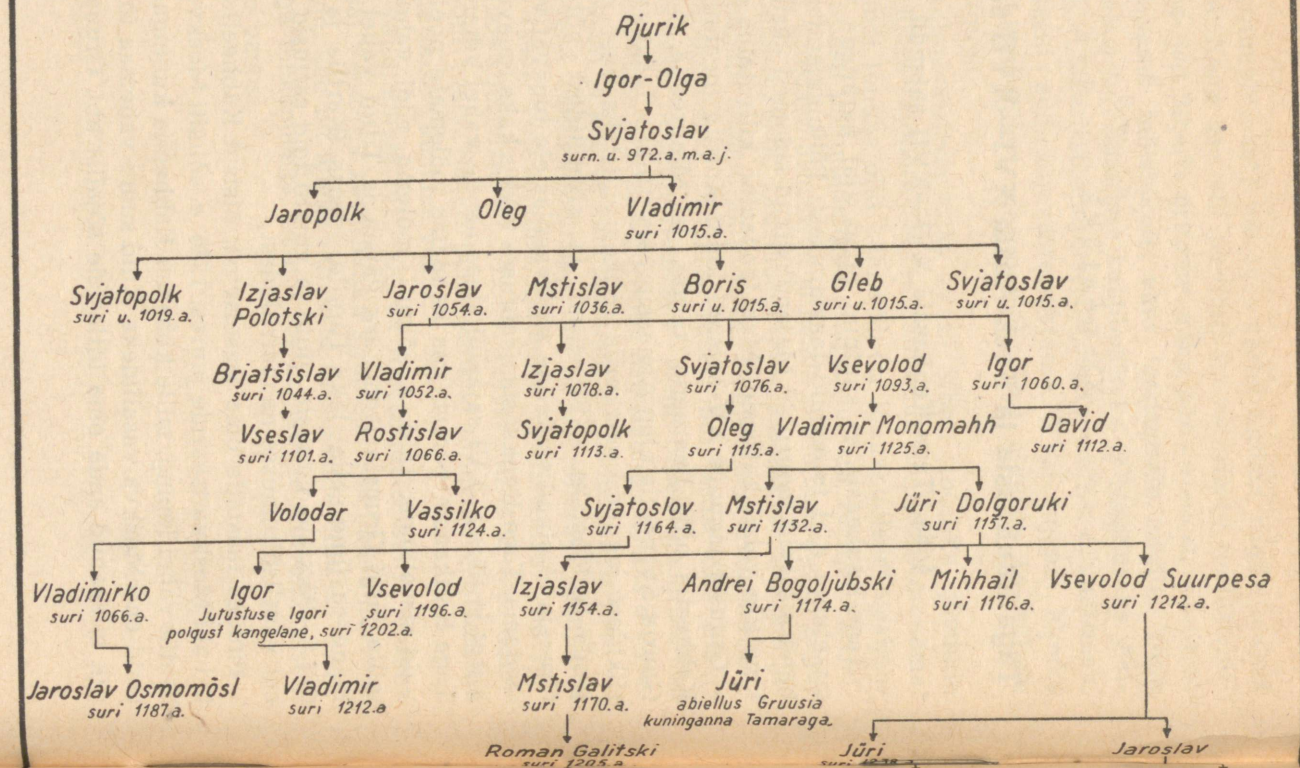

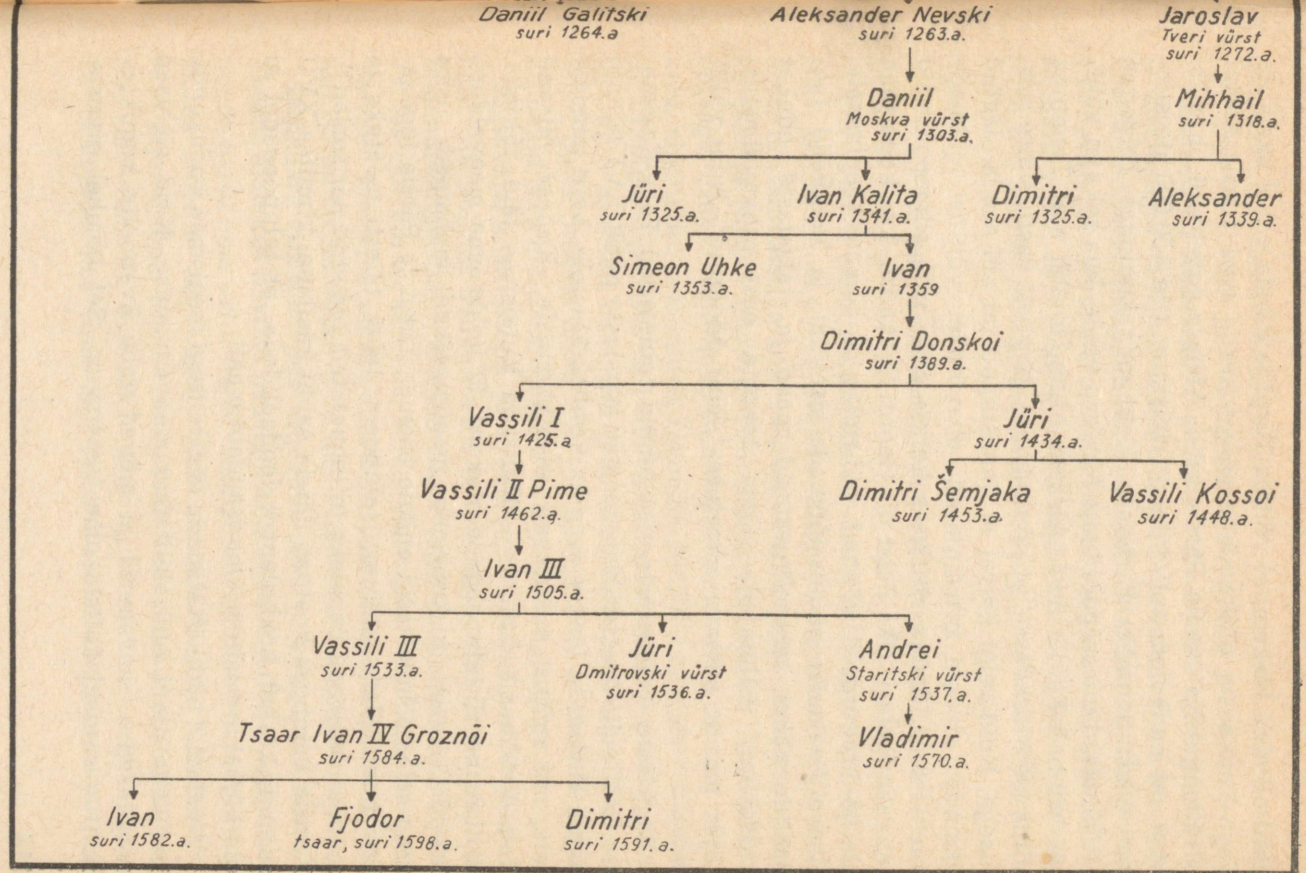
Daniil Galitski
suri 1264.a
Aleksander Nevski
suri 1263.a.
Jaroslav
Tveri vürst
suri 1272.a.
Daniil
Moskva vürst
suri 1303.a.
Mihhail
suri 1318.a.
Jüri
suri 1325.a.
Ivan Kalita
suri 1341.a.
Dimitri
suri 1325.a.
Aleksander
suri 1339.a.
Simeon Uhke
suri 1353.a.
Ivan
suri 1359
Dimitri Donskoi
suri 1389.a.
Vassili I
suri 1425.a
Jüri
suri 1434.a.
Vassili II Pime
suri 1462.a.
Dimitri Šemjaka
suri 1453.a.
Vassili Kossoi
suri 1448.a.
Ivan III
suri 1505.a.
Vassili III
suri 1533.a.
Jüri
Dmitrovski vürst
suri 1536.a.
Andrei
Staritski vürst
suri 1537.a.
Tsaar Ivan IV Groznõi
suri 1584.a.
Vladimir
suri 1570.a.
Ivan
suri 1582.a.
Fjodor
tsaar, suri 1598.a.
Dimitri
suri 1591.a.

kord oli seda raskem, et võitlus Türgi ja Pärsia vahel üksikute Taga-Kaukaasia piirkondade pärast kestis veel edasi. Aastal 1614 langes Kahheetia Pärsia šahhi Abbase sissetungi ohvriks. Maa sai enneolematult julmalt rüüstata. Üle 150 000 grusiinlase asustati ümber Pärsiasse. Kahheetia kuningas Teimuraz oli sunnitud uuesti pöörduma Moskva poole, kus sel ajal valitses Mihhail Fjodorovitš. Aleksei Mihhailovitši ajal Teimuraz sõitis ise Moskvasse, et nõutada abi, ja võeti vastu suure austusega. Kuid selgi korral ei õnnestunud tal abi saada. Jäetud üksinda, pidasid grusiinlased ebavõrdset võitlust julmade vaenlastega. Selles võitluses kerkis esile rida silmapaistvaid rahvakangelasi. Üks neist oli Georgi Saakadze, kes kogu oma elu ja erakordsed võimed pühendas kodumaa teenimisele. Georgi Saakadze püüdis lõpetada sisetülid ja lahkhelid feodaalide vahel, mis nõrgestasid maad ja takistasid edukat vastupanu vallutajaile. Oma teenete eest rahvavabastussõjas sai ta austava nimetuse „Suur Mouravi" (suur valitseja).

Türklaste ja pärslaste sissetungid ruineerisid Taga-Kaukaasia täielikult. Aserbaidžan anastati pärslaste poolt XVI sajandi algul. Hiljem ta langes saagiks kord türklastele, kord pärslastele, mis mõjus hukutavalt elanikkonnale. Kunagi õitsvad Taga-Kaukaasia linnad — Tbilisi ja Kutaisi — jäid tühjaks. Eriti raske oli talupoegade olukord. Et hoida oma maavaldusi, läksid Gruusia ja Armeenia maaomanikud muhamedi usku ning sellega lunastasid endale toetuse Türgi ja Pärsia feodaalide poolt. Üsna suur arv talupoegi tehti täiesti maatuks ja muudeti peaaegu orjadeks (niinimetatud „ostetud pärisorjad"). Kartlia kuningas Rostom, Pärsia šahhi käsilane, kinnitas XVII sajandi keskel kokkuleppel feodaalidega, et talupoegadel ei ole õigust ära minna oma isandate maalt.

Feodaalid püüdsid alistada endale isegi mägismaa kogukondi, kes selle ajani olid säilitanud oma vabaduse. Kuid mehised mägilased — hevsuurid ja mõned vaba Svaneetia kogukonnad — suutsid kaitsta oma iseseisvust. Sel kombel gruusia,

armeenia ja aserbaidžani talupojad kannatasid kahekordset rõhumist —— oma ja võõramaiste feodaalide poolt.

Kauaaegsed kogemused gruusia rahva võitlusest pärslaste ja türklastega näitasid, et feodaalselt killustatud Gruusia, hoolimata mehisest vastupanust, ei olnud suuteline end kaitsema vaenlase suurearvuliste vägede vastu. Seepärast oli juba XVII sajandil selge, et Venemaaga liitumine oli Gruusiale väiksem pahe kui saatus, mis ähvardas teda Türgi ja Pärsia võimu all.

§ 66. Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil.

XVI sajandi algul tekkis Kesk-Aasias kaks suurt usbekkide riiki: Buhhaara ja Hiiva. Nende rahvastik koosnes turkmeenidest, tadžikkidest ja usbekkidest. Turkmeenid rändlesid oma karjadega Kaspia mere ja Amu-Darja jõe vahel. Tadžikkide peategevuseks oli põlluharimine, mis arenes eriti edukalt viljakais, niisutatud rajoonides. Linnades tadžikid tegelesid käsitöö ja kauplemisega. Usbekid olid enamikult rändlejad-karjapidajad, kuid osaliselt hakkasid juba muutuma paikseiks. XVI sajandi lõpul ilmusid Sõr-Darja jõe alamjooksu piirkonda karakalpakid, kes enne rändlesid põhja pool Araali järve.

Buhhaara khaaniriigis jäid valitsema usbeki vallutaja Šeibani järeltulijad. Hiivas valitses nendest sõltumatu usbeki khaanide dünastia. Mõlemad riigid jagunesid suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks, mida valitsesid khaani sugulased. Valitsev kiht koosnes suguharu aristokraatiast (bekkidest), kes järk-järgult koondasid enda kätte laialdased maavaldused.

Buhhaara riik sai väga tugevaks XVI sajandi lõpul Abdulkhaani ajal, kes hävitas peaaegu kõik oma sugulased ning liitis nende maad oma valdustega. Oma võimu kindlustamisel Abdulkhaan toetus muhamedi usu vaimulikkonna kaasabile. XVI sajandi lõpul lõppes Buhhaaras Šeibani järeltulijate dünastia. Uue dünastia ajal läks võim üle suguharu aadli kätte. Usbeki bekid, kes enne olid khaani asevalitsejaiks, muutusid

iseseisvaiks valitsejaiks. Seepärast tükeldus nii Buhhaara kui ka Hiiva territoorium väikesteks rippumatuiks valdusteks.

Paikse feodaalse majanduse arenemisega muutus endine suguharu-aadel suurmaapidajaiks ning alistas endale nende valdustes elava rahvastiku. Kõvenev feodaalne rõhumine kutsus välja korduvaid rahva ülestõuse.

Kesk-Aasia suurtes linnades (Buhhaaras, Samarkandis, Hiivas jt.) oli XVII sajandil suurearvuliselt käsitöölisi ja kaupmehi. Karavanikaubandus ühendas neid linnu Hiina, India ja Venemaa turgudega. Linnad rikastusid rea ilusate ehitistega. Koolide (medresede) jaoks ehitati head hooned, eriti Samarkandis. Usbekkide rahvusliku kirjanduse rajajaks sai geniaalne luuletaja Ališer Navoi (suri a. 1501). Tema teoseid kirjutati hoolikalt ümber ja kasutati eeskujuna järeleaimamiseks.

Usbeki khaaniriikidest põhja pool asuvad avarad stepid Uurali jõest kuni Balhaši järveni olid asustatud kasahhide poolt, kes olid eraldunud eri rahvuseks XVI sajandi alguses pärast usbekkide lahkumist lõunasse, Kesk-Aasia keskosasse. Feodaalsuhete arenguga kaasnes Kasahhi khaaniriigi jagunemine žuzideks (riikideks): „vanem žuz" (Kasahstani idaosas), „noorem žuz" (Araali järvest põhja pool ja läänes kuni Uurali jõeni) ja „keskmine žuz". Hoolimata Kasahhi khaaniriigi lagunemisest ei katkenud žuzide vahel siiski majanduslikud ja kultuurilised sidemed. Kogu Kasahstani rahvastik kõneles üht ning sama keelt ja tundis oma kuuluvust ühisesse kasahhi rahvusesse.

XVII sajandil hakkasid majanduslikud sidemed Kesk-Aasia ja Vene riigi vahel kõvenema. Astrahhani kaudu veeti Kesk-Aasiast Venemaale puuvilla- ja siidikangaid ja mitmesuguseid väärtasju. Venemaalt toodi karusnahku, merihobuluud, metall- ja puunõusid ja muid esemeid.

NSV LIIDU AJALOO PEADAATUMID.

(Vanimaist aegadest kuni XVII sajandi lõpuni.)

VII saj. e. m. a. .	Urartu riigi õitseng.
VIII—III saj. e. m. a.	Sküütide valitsemine Musta mere äärseis steppides.
VII saj. e. m. a. . .	Kreeka kolooniate tekkimine Musta mere rannikul.
II saj. e. m. a. . .	Orjade ülestõus Bosporose riigis.
IV saj. lõpp m. a. j.	Hunnide sissetung.
VI—VIII saj. m. a. j.	Türkide kaganaat.
VII saj. m. a. j. . .	Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia vallutamine araablaste poolt.
VIII saj. m. a. j. .	Kasaari riigi tekkimine.
VIII saj. lõpp m. a. j.	Mukanna ülestõus Kesk-Aasias araablaste vastu.
X saj. m. a. j. . .	Araabia kalifaadi lagunemine.
IX saj. teine pool .	Samaniidide riigi asutamine.
860. a.	Vene sõjakäik Konstantinoopoli vastu.
911. a.	Olegi leping kreeklastega.
941. a.	Igori sõjakäik Bütsantsi.
944. a.	Igori leping kreeklastega.
967.—971. a. . . .	Svjatoslavi sõda Bütsantsi keisriga.
988 a.	Vladimir Svjatoslavitši leping Bütsantsiga Kiievi-Venemaa ristiusku pööramise tingimusel.
1015. a.	Vladimir Svjatoslavitši surm.
1019.—1054. a. . .	Vürst Jaroslav Targa valitsemine.
1068. a.	Ülestõus Kiievis.
1089.—1125. a. . .	David Ehitaja valitsemine Gruusias.
1113. a.	Ülestõus Kiievis.
1113.—1125. a. . .	Vürst Vladimir Monomahhi valitsemine.
1122. a.	Tbilisi vabastamine seldžukkide võimu alt.
1136. a.	Ülestõus Novgorodis.
1147. a.	Esmakordne Moskva mainimine.
1157.—1174. a. . .	Vürst Andrei Bogoljubski valitsemine.
1169. a.	Kiievi vallutamine Andrei Bogoljubski vägede poolt.
1176.—1212. a. . .	Vürst Vsevolod Suurpesa valitsemine.

1184.—1213. a. . . Tamara valitsemine Gruusias.
1185. a. . . . . Igor Svjatoslavitši lahing polovetsidega.
1202. a. . . . . Mõõgavendade (Liivi) Ordu asutamine.
1206. a. . . . . Temutšini kuulutamine Džingis-khaaniks.
1216. a. . . . . Lipitsa lahing.
1223. a. . . . . Lahing Kalka jõel.
1227. a. . . . . Džingis-khaani surm.
1237. a. . . . . Batu sissetung Kirde-Venemaale.
1237. a. . . . . Mõõgavendade Ordu ühinemine Teutooni Orduga.
1238. a. . . . . Tarabi ülestõus Samarkandis.
1240. a. . . . . Vürst Aleksander Jaroslavitši võit rootslaste üle Neeva jõel.
1242. a. . . . . Saksa rüütlite purukslöömine Peipsi järvel vürst Aleksander Jaroslavitši (Nevski) poolt (Jäälahing).
1255. a. . . . . Galiitsia Daniili kuningaks kuulutamine.
1316.—1341. a. . . Gediminase valitsemine Leedus.
1325.—1341. a. . . Vürst Ivan Danilovitš Kalita valitsemine Moskvas.
1328. a. . . . . Ivan Kalita — Vladimiri suurvürst.
1359.—1389. a. . . Vürst Dimitri Ivanovitš (Donskoi) valitsemine.
1370.—1405. a. . . Timuri valitsemine.
1377.—1392. a. . . Jagailo valitsemine Leedus.
1380. a. . . . . Kulikovo lahing.
1385. a. . . . . Leedu unioon Poolaga.
1389.—1425. a. . . Suurvürst Vassili Dimitrijevitši valitsemine.
1392.—1430. a. . . Suurvürst Vitautase valitsemine Leedus.
1410. a. . . . . Grünwaldi lahing.
1425.—1462. a. . . Suurvürst Vassili Vassiljevitš Pimeda valitsemine.
1437. a. . . . . Kaasani khaaniriigi asutamine.
XV saj. keskpaik . Kasahhide hordi tekkimine.
1462.—1505. a. . . Suurvürst Ivan III Vassiljevitši valitsemine.
1475. a. . . . . Krimmi vallutamine türklaste poolt.
1478. a. . . . . Novgorodi liitmine Vene riigiga.
1479.—1515. a. . . Mengli-Girei valitsemine.
1480. a. . . . . Vene rahva vabastamine tatari ikke alt.
1485. a. . . . . Tveri liitmine Vene riigiga.
1497. a. . . . . Ivan III „Sudebnik".
1502. a. . . . . Kuld-hordi riismete hävitamine Krimmi tatarlaste poolt.
1503. a. . . . . Tšernigov-Severskimaa liitmine Vene riigiga.
1505.—1533. a. . . Suurvürst Vassili III Ivanovitši valitsemine.
1510. a. . . . . Pskovi liitmine Vene riigiga.

1514. a. . . . . Smolenski liitmine Vene riigiga.
1533.—1584. a. . . Suurvürst Ivan IV valitsemisaeg, tsaarina — 1547. a. alates.
1547. a. . . . . Ülestõus Moskvas.
1552. a. . . . . Kaasani vallutamine.
1553. a. . . . . Kaubanduslike suhete algus Vene riigi ja Inglismaa vahel Valge mere kaudu.
1556. a. . . . . Astrahhani liitmine Vene riigiga.
1558.—1583. a. . . Liivi sõda.
1564. a. . . . . Esimese vene raamatu ilmumine, mis trükiti Ivan Fjodorovi poolt Moskvas.
1565.—1572. a. . . Opritšnina.
1569. a. . . . . Poola ja Leedu ühinemine. Lublini unioon.
1581. a. . . . . Jermaki sõjakäigu algus Siberisse.
1581. a. . . . . Talupoegade kohavahetamise keeld jüripäeval.
1584.—1598. a. . . Tsaar Fjodor Ivanovitši valitsemine.
1586. a. . . . . Kahheetia vasallsõltumus Moskvast.
1598.—1605. a. . . Tsaar Boris Fjodorovitš Godunovi valitsemine.
1605.—1606. a. . . Tsaar Vale-Dimitri I valitsemine.
1606.—1610. a. . . Tsaar Vassili Ivanovitš Šuiski valitsemine.
1606.—1607. a. . . Talupoegade ülestõus Ivan Bolotnikovi juhtimisel.
1612. a. . . . . Moskva vabastamine Minini ja Požarski maakaitseväe poolt.
1613.—1645. a. . . Tsaar Mihhail Fjodorovitš Romanovi valitsemine.
1614. a. . . . . Gruusia laastamine Pärsia šahhi Abbase poolt.
1645.—1676. a. . . Tsaar Aleksei Mihhailovitši valitsemine.
1648.—1650. a. . . Linnade ülestõusud Vene riigis.
1648. a. . . . . Semjon Dežnevi ekspeditsioon.
1648. a. . . . . Rahva ülestõusu algus Ukrainas (Bogdan Hmelnitski juhtimisel) Poola valitsuse vastu.
1649. a. . . . . „Sobornoje Uloženije".
1649. a. . . . . Zborovi rahu.
1654. a. . . . . Perejaslavli raada otsus Ukraina liitmiseks Venemaaga.
1662. a. . . . . Ülestõus Moskvas.
1662. a. . . . . Ülestõusud Baškiirias ja Lääne-Siberis.
1667. a. . . . . Andrussovo vaherahu Vene- ja Poolamaa vahel.
1667.—1671. a. . . Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel.

Rõhkude asetusest.

Abbás
Ábdul-khaan
Ádam
Adášev
Ádolf
Afanássi
Áhmat
Ajúka
Akrópolis
Albazín
Aldán
Aleksánder
Aleksándrov
Aljóna
Aljóša
Altái
Amú-Darjá
Anastássia
Andréas
Andréi
Andréjevitš
Andrussóvo
Angará
Áni
Aráks
Ararát
Argíštis
Argún
Arhángelsk
Arzamás
Aserbaidžán
Áskold
Astrahhan
Ašót
Áttila
Avicénna
(loe: Avitsénna)
Avvakúm

Bábek
Bagrát
Bahtšissarái
Baikál
Báltikum
Barabá
Bármad
Baskákid
Basmánov
Báťka
Bátu
Bélaja
Bélaja Tsérkov'
Beloózero
Bél'ski
Béring
Bírger
Bitjagóvski
Bobrók
Bogdán
Bogoljúbovo
Bogoljúbski
Bogún
Bolesláv
Bólhov
Bolótnikov
Borétskaja
Borétski
Borís
Boríssovitš
Bósporos
Bóžin
Brónnaja
Búrtsev
Buslájev
Bütsánts

Cháncellor
(loe: Tšä'ntšellor)
Chodkiéwiecz
(loe: Hodkjeevitš)
Chróbry
(loe: Hroobri)
Czaplínski
(loe: Tšaplinski)

Daniíl
Danílovitš
Daréios
Davíd
Derbént
Desná
Déžnev
Deúlino
Dévlet-Giréi
Diafántes
Dimítri
Dimitrijevitš
Dírhem
Djád'ka
Dmitróvski

Dneprogéss
Dnepropetróvsk
Bobrõ'nitši
Dobrõ'nja
Dolgorúki
Dolóbka
Domostrói
Donskói
Džíngis-khaan
Džútši
Dviná

Eristávid
Erzerúm
Eupátor
Evénkid

Fárhad
Feódor
Feodóssia
Feognóst
Filarét
Filípp
Filoféi
Fjódor
Fjódorov
Fjódorovitš

Gagárino
Gálitš
la Gardíe
(loe: lagardii)
Gavríla
Gedimínas
Génua
Giljákid
Glínskaja
Glínski
Godunóv
Golõt'bá
Gonsiéwski
Góri
Gorlátnõi
Góttfried
Grégory
Grigóri
Gróznõi
Grü'nwald
Gústav

Habárov
Hádži-Giréi
Hakáni
Hánsa
Hášim-ibn-Hákim
Hérberstein
Hermogén
Hersonésos
Hindukúšš
Hlópko
Hmelnítski
Hopjór
Horézm
Hórtitsa
Huséin
Hüstáspes

Ibn-Fadlán
Ígor
Ígorevitš
Iljá
Írboska
Irína
Irkútsk
Irtõ'šš
Ískorosten'
Istóma
Izjasláv
Izjaslávitš
Itíl
Iván
Ivángorod
Ivánovitš
Iváška
Jáblonovõi
Jadvíga
Jagáilo
Jaík
Jákob
Jákovlev
Jakútsk
Jarlõ'kk
Jaropólk
Jarosláv
Jaroslávitš
Jaroslávl
Jassákk
Jaúza
Jédiger
Jeléna
Jeléts
Jenisséi
Jenisséisk
Jeremías
Jermák
Jeroféi
Jesugái
Jevdokímov
Júrjev
Júrjevitš

Kadášev
Káffa
Kagal'nítsk
Kalitá
Kálka
Kalmõ'kid
Kalúga
Káma
Kárgopol'
Kártlia
Kasáhhid
Kasáhstan
Káspia
Kazimír
Kéksholm

Kiik-Kobá
Klúšino
Kodák
Kolhída
Kolómenskoje
Kolómna
Kolótski
Kolpák
Kolõmá
Kónstantin
Kopórje
Korsún'
Kossói
Kossoláp
Kosténki
Kostromá
Kozél'sk
Kozlóv
Kotošíhhin
Krákov
Krasnojársk
Krivonóss
Krivošápka
Krómõ
Kúdrino
Kúibõšev
Kulikóvo
Kupála
Kurá
Kúrbski
Kuz'má
Kuznétski
Kutaísi
Kútška
Kutškóvitš
Kutšúm
Kä'kisalmi
Küríllos

Lázika
Lavréntjevitš
Leónti
Letgállid
Lípitsa
Ljapunóv
Ljúbetš
Lúblin
Lubnõ'
Luká

Mahmúd
Maikóp
Makári
Maksím
Maljúta
Malojaroslávets
Mamái
Mangazéja
Marakánda
Márfa
María
Márid
Marína
Mastóts
Maúljana-záde
Medvéditsa
Mélik
Méngli-Giréi
Ménuas
Mesróp
Methódios
Mihhaíl
Mihháilovitš
Mikúla
Mindáugas
Mínin
Míša
Mitridátes
Mníszek
(loe: Mniišek)
Mogolistán
Mogiljóv
Mológa
Monomáhh
Mordvá
Morózov
Možáisk
Mstisláv
Mstislávets
Mstislávitš
Mukánna
Murgáb
Múromets

Nagája
Nagói
Naliváiko
Navojí
Neprjádva
Neredítsa
Nértšinsk
Netšái
Névski
Nikíta
Nikítin
Nikítitš
Níkon
Nizámi
Nižni-Nóvgorod
Nivhid
Nogái
Nóvgorod
Novgoródok

Ólbia
Olég
Oléksitš
Olgiérd (loe: Olgjérd)
Oprítšnina
Ordin-Naštšókin
Orések
Orjól
Osmomõ'sl
Otrépjev

Palaiólogos
Pankrátova

Pantikapáion
Páškov
Pénza
Perejaslávets
Perejaslávl'
Peresvétov
Perún
Petrúška
Petšéra
Piljávka
Pleštšéjev
Pojárkov
Poljánka
Poljánovka
Pólotsk
Pólovetsid
Poltáva
Pompéius
Póntos
Popóvitš
Póstnik
Požárski
Potócki
(loe: Potótski)
Preobraženskoje
Prípet
Prokópi
Púrgas
Pustozérsk
Putívl'

Rádonežski
Rázin
Razrjádnõi
Régensburg
Rémezov
Rjúrik
Rjúrikovitš
Román
Románov
Románova
Románovitš
Róstom
Rostóv
Rožínski
Rustavéli
Rúza

Sadír
Sadkó
Samára
Samarkánd
Sámbor
Sapiéha
(loe: Sapjéha)
Sarái
Sarátov
Sassún
Saúmak
Seíd
Seldžúk
Sémgallid
Semibojárštšina
Semjón
Sérgi
Sérpuhhov
Séverski
Sigismúnd
Síl'vestr
Simbírsk
Símeon
Símon
Síneus
Síti
Skópin-Šúiski
Skurátov
Slobodá
Smolénsk
Sobór
Sofía
Sogdiána
Solóhha
Sol'võtšegódsk
Spitámen
Stáden
Stálingrad
Stefán
Stepán
Stepánko
Stephán (loe: Stefán)
Stogláv
Stólbovo
Streléts
Stríbog
Stróganovid
Sudák
Sudébnik
Suhhúmi
Surá
Súrož
Súrožlased
Sussánin
Súzdal'
Svaróg
Svenéld
Svijážsk
Svjatopólk
Svjatosláv
Svjatoslávitš
Sõr-Darjá

Šelón'
Šeludják
Šemahhá
Šemjáka
Šírin
Šírvan
Šl'áhta
Šórin
Šotá

Zagórsk
Zahhár
Zahhárjin
Zamóstje
Zaozérski

Zaporóžje
Zápoved'
Zarútski
Zbórov
Zéja
Zémski
Zeravšán
Zvenígorod

Žízdra
Žolkiéwski

Tafjá
Tamára
Tamerlán
Tánais
Tánnenberg
Tao-Klaržét
Tárabi
Tbilísi
Teimuráz
Temnikóv
Temutšín
Térek
Tigránes
Timoféjevitš
Tímur
Tjumén'
Tmútarakan'
Toból
Toból'sk
Tohtamõ'š
Torópets
Trahhaniótov
Tripólje
Tróitse-Sérgijev
Tróitski
Trubetskói
Trúvor
Tsar'grád
Tsarítsõn
Tšagatái
Tšeremíssid
Tšerkássk
Tšernígov
Tšertomlõ'k
Tšussovája
Tšuvášš
Tzimískes
Turá
Túrov
Túšino
Tvertsá

Udmúrdid
Ufá
Ugedéi
Úglitš
Ugrá
Uljánovsk
Uloženije
Ulugbék
Úlu-Múhamed
Ulúss
Upá
Urártu
Úrgents
Usbékid
Uspénski
Ustjúg
Ušakóv
Uškúi
Váhtang
Vassián
Vassíli
Vassíljevitš
Vassíljevna
Vassíl'ko
Véles
Vetlúga
Vil'no
Vínius
Vísla
Wiśniowiécki (loe: Višnjovétski)
Vitáutas
Vítebsk
Vítitšev
Vjátitšid
Vjátka
Vjátško
Vladímir
Vladímirovitš
Vladisláv
Vólga
Vólhov
Vólogda
Vorobjóvo
Vorónež
Voskressénski
Vožá
Vsesláv
Vsévolod
Vsévolodovitš
Võ'tšegda

SISUKORD.

Lk.

MEIE MAA KAUGES MINEVIKUS.

I peatükk. **Ürgkogukondlik kord meie maal** 3
§ 1. Vanim inimühiskond 3
§ 2. Emaõiguslik sugukond (matriarhaat) 7
§ 3. Isaõiguslik sugukond (patriarhaat) 9

II peatükk. **Vanimad riigid meie maa territooriumil** 14
§ 4. Vanimad orjapidamisriigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias 14
§ 5. Põhjapoolsete Musta mere äärsete maade rahvad (kuni meie ajaarvamise IV sajandini) 21
§ 6. Rändrahvaste liikumine 29
§ 7. Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias 32
§ 8. Kesk-Aasia rahvad võitluses araablastega . . . 38
§ 9. Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres 41

KIIEVI-VENEMAA.

III peatükk. **Kiievi riigi tekkimine ja õitseng** 45
§ 10. Slaavlased VI—IX sajandil 45
§ 11. Idaslaavlaste ühendamine Kiievi ümber 53
§ 12. Kiievi-Venemaa ristiusustamine 58

IV peatükk. **Kiievi riigi lagunemine** 67
§ 13. Feodaalsuhete lõplik maksvusele-pääs Kiievi riigis 67

IDA-EUROOPA, TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA FEODAALNE KILLUNEMINE.

V peatükk. **Feodaalsed vürstiriigid XII—XIII sajandil** . . . 78
§ 14. Feodaalse killustatuse suurenemine 78
§ 15. Galiitsia-Volõõnia vürstiriik XII—XIII sajandil . 81
§ 16. Rostov-Suzdali vürstiriik 85
§ 17. Novgorodimaa 90
§ 18. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil . 99

VI peatükk. **Mongolite vallutused XIII sajandil** 106
§ 19. Džingis-khaani riik 106
§ 20. Ida-Euroopa vallutamine 111
§ 21. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all 119

Lk.

VII peatükk. **Võitlus saksa ja rootsi feodaalidega** 121
§ 22. Saksa feodaalide anastused Baltimail 121
§ 23. Novgorodi ja Pskovi võitlus rootsi ja saksa feodaalidega 127

VIII peatükk. **Leedu suurvürstiriik** 129
§ 24. Leedu suurvürstiriigi tekkimine 129
§ 25. Leedu suurvürstiriigi ühiskondlik kord 133

IX peatükk. **Vladimiri suurvürstiriik** 136
§ 26. Kirde-Venemaa vürstiriigid 136
§ 27. Novgorod ja Pskov XIV—XV sajandil 142

X peatükk. **Moskva tõus** 144
§ 28. Moskva vürstiriigi tugevnemine 144
§ 29. Võitluse algus tatarlastega 147
§ 30. Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel . . 153

XI peatükk. **Timuri riik ja Kuld-hordi lagunemine** 157
§ 31. Timuri riik. Usbekid 157
§ 32. Volgamaa ja Krimmi rahvad tatarlaste võimu all 162
§ 33. Siberi khaaniriik. Kasahhid 166

VENE TSENTRALISEERITUD RIIGI LOOMINE.

XII peatükk. **Moskva suurvürstiriik Ivan III ja Vassili III ajal** 170
§ 34. Vene riigi territooriumi kujunemine 170
§ 35. Vabanemine tatari ikkest 173
§ 36. Vene riigi ühiskondlik ja riiklik kord XV sajandi lõpul 176

VENE RIIGI LAIENEMINE JA TEMA MUUTUMINE PALJURAHVUSELISEKS RIIGIKS.

XIII peatükk. **Tsaar Ivan IV isevalitsus** 188
§ 37. Bojaaride valitsemine. 1550-ndate aastate reformid 188
§ 38. Tsaar Ivan IV sõjad 192
§ 39. Opritšnina 196
§ 40. Liivi sõja lõpp 201
§ 41. Lääne-Siberi rahvad XVI sajandi lõpul 205
§ 42. Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil . . 209
§ 43. Kultuur XVI sajandil 212

ISEVALITSUSE KINDLUSTAMINE VENE RIIGIS. TALURAHVA SÕJAD JA RÕHUTUD RAHVASTE ÜLESTÕUSUD XVII SAJANDIL.

XIV peatükk. **Talurahva sõda ja võitlus Poola ja Rootsi interventsiooniga Vene riigis XVII sajandi algul** . . . 217
§ 44. Vene riik talurahva sõja eel 217
§ 45. Poola panide katse Vene riiki orjastada 223
§ 46. Talurahva ülestõus Bolotnikovi juhtimisel 228

Lk.

§ 47. Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile 231
§ 48. Vene rahva võitlus poola anastajate vastu . . . 236

XV peatükk. **Isevalitsuse tugevnemine Venemaal XVII sajandil** 241
§ 49. Tsaar Mihhail Romanovi valitsusaeg 241
§ 50. Välispoliitika pärast talurahva sõda 244
§ 51. Feodaal-pärisorjuslik majandus XVII sajandil . . 246
§ 52. Linnade ülestõusud XVII sajandi keskel 254
§ 53. Vene riigi valitsemisorganid 257
§ 54. Nikoni kirikureform ja kiriku lahknemine . . . 260

XVI peatükk. **Ukraina ja Valge-Vene rahva võitlus panide-Poola rõhumise vastu** 263
§ 55. Ukraina ja Valge-Vene Poola valitsuse all . . . 263
§ 56. Ukraina rahva vabadusvõitlus 1648—1654. a. . . . 269
§ 57. Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga . . 276

XVII peatükk. **Rahva ülestõusud Vene riigis XVII sajandi teisel poolel** 279
§ 58. Ülestõus Moskvas 1662. aastal 279
§ 59. Volgamaa XVII sajandil 280
§ 60. Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel 283

XVIII peatükk. **Vene riigi kultuur XVII sajandil** 293
§ 61. Kultuur ja haridus 293
§ 62. Moskva — pealinn 298

XIX peatükk. **Siberi rahvad XVII sajandil** 302
§ 63. Ida-Siber XVII sajandil 302
§ 64. Ida-Siberi vallutamine ja koloniseerimine 304

XX peatükk. **Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil** 311
§ 65. Taga-Kaukaasia XVI—XVII sajandil 311
§ 66. Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil 315
Rjuriku dünastia genealoogiline tabel . . . . . 312—313
NSV Liidu ajaloo peadaatumid 317
Rõhkude asetusest 320

Viies, muudetud ja täiendatud trükk.

Vastutav toimetaja V. Orav.

Tehniline toimetaja E. Ridala.

Ladumisele antud 30. III. 1950.
Trükkimisele antud 17. IV 1950.
Trükiarv 8000. Paber 56 : 79, 1/16.
Trükipoognaid 16,4. Arvutuspoognaid 18,33. MB-03220. Tellimise nr. 629. Trükikoda „Punane Täht“, Tallinn, Pikk tn. 54/58.

На эстонском языке.

Проф. А. М. Панкратова.
История СССР I.

Trükivigade õiendusi

		On trükitud	Peab olema
Lk. 20	rida 3 alt	Armeenias	Armeeniast
„ 95	„ 1 „	Udalõi	Udaloi
„ 108	„ 9 „	Dingis-khaan	Džingis-khaan
„ 166	„ 3 ülalt	tihedase	tihedasse

Rbl. 5.60

A-18432
II

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00505461 6